

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2018
LX. ÉVFOLYAM

3. SZÁM

.....

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Történettudományi Intézet

Felelős kiadó: Fodor Pál

Nyomdai előkészítés:

MTA BTK Történettudományi Intézet

tudományos információs témacsoport

Vezető: Kovács Éva

Tördelőszerkesztő: Zsigmondné Balázs Ildikó

Nyomdai munkák: Krónikás Bt., Biatorbágy

TARTALOMJEGYZÉK

LX. évfolyam, 2018. 3. szám

TANULMÁNY

Gulyás László Szabolcs • <i>Lex és consuetudo</i> : a magyarországi jobbágyköltözés középkori szabályrendszere	373
AZ 1917-ES OROSZ FORRADALMAK ÉS MAGYARORSZÁG	
Vörös Boldizsár • Szerkesztői előszó	397
Pollmann Ferenc • Jön a muszka! Megy a muszka? Az oroszországi forradalmak hatása a Monarchia hadviselésére a keleti fronton 1917-ben	399
Paál Vince • Információk az oroszországi forradalmakról – a magyar cenzúrán keresztül. A sajtóellenőrzés Magyarországon az első világháború idején	407
Hajdu Tibor • A magyar parlamenti pártok vezetői az 1917. februári orosz forradalomról	417
Klestenitz Tibor • Az oroszországi forradalmak értékelése a magyar egyházi közvéleményben	423
Csunderlik Péter • „Beszéljünk mi is oroszul, cselekedjünk mi is oroszul!” Az 1917-es oroszországi forradalmak hatása a Galilei Körre	433
Balázs Eszter • „Szinte csodás krízis”. A februári orosz forradalom értelmiségi fogadtatása Magyarországon 1917-ben	443
Ábrahám Barna • A szlovákok és az oroszországi forradalmak	459
Kaba Eszter • „Az 1917–1918-as tél Oroszországban hadifoglyaink legnehezebb időszaka lesz.” Hadifogolysorsok és az oroszországi forradalom	469
Tamás Ágnes • Az 1917. évi oroszországi események karikatúrák tükrében	479
Vörös Boldizsár • Egy vármegyei hivatalnok az 1917-es oroszországi forradalmakról, avagy eszközök az eligazodáshoz a világtörténelemben	499

TANULMÁNY

LEX ÉS CONSUETUDO: A MAGYARORSZÁGI JOBBÁGYKÖLTÖZÉS KÖZÉPKORI SZABÁLYRENDSZERE

GULYÁS LÁSZLÓ SZABOLCS

LEX AND CONSUETUDO: THE RULES REGULATING
THE MOVEMENT OF PEASANT TENANTS IN MEDIEVAL HUNGARY

One of the basic liberties of the medieval Hungarian peasantry was their right to choose their lord and place of dwelling, a liberty that had emerged in the thirteenth century in the Kingdom of Hungary. The transfer from one lord to another was always conditioned by a carefully observed set of rules. While some of these rules appear in written form in royal decrees and urban privileges, much of the relevant procedure was rooted in the customary law of the peasantry, and thus only occasionally emerges in the charter material. The present study examines the legal framework that had to be observed by the participants from the moment the decision on the transfer was taken to the accomplishment of this decision, and the way in which the previous dwelling was abandoned and the new one taken.

Keywords: medieval Hungary, tenant peasants, right of free movement

Köztudott, hogy a középkori magyar jobbágyság lakóhelyét és földesurát – meghatározott feltételek mellett – szabadon megválaszthatta. A parasztok szabad költözési joga legfontosabb privilégiumaik közé tartozott, az őket megillető személyi szabadság alapvető sarokköve, érdekeik érvényesítésének egyik leghatékonyabb eszköze volt. Ennek ellenére – habár érintőlegesen már korábban is foglalkoztak egyesek a témával – a jobbágyság története és a jobbágyköltözés csak a 20. század első felében kezdett előtérbe kerülni a magyar középkortudományban. Ha röviden össze akarnánk foglalni a kutatási előzményeket, akkor a sort az 1930-as évekkel kell kezdenünk. Az „első fecskének” tekinthető kutató Kring Miklós volt, aki 1935-ben a *Századok* hasábjain megjelent tanulmányában foglalkozott – elsőként összefoglaló jelleggel a magyar kutatásban – a kérdéssel, a problémát komplex módon, széles forrásbázissal vizsgálva és számos fontos, mai napig helytálló észrevételt téve.¹

Gulyás László Szabolcs, főiskolai docens, Nyíregyházi Egyetem, Történettudományi és Filozófia Intézet, Történettudományi Intézeti Tanszék. A tanulmány az NKFI K 116594. számú kutatási pályázat, valamint a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Kring Miklós: Jobbágyságunk szabad költözéséről. *Századok* 69 (1935) 390–413.

Ugyanekkor fordult a kérdés felé a magyar parasztság korabeli történetének talán legfontosabb, évtizedekig meghatározó és iskolateremtő kutatója, Szabó István is. Szabó az 1351. évi törvénnyel kapcsolatosan már 1938-ban, a Szentpétery-émlékkönyvben kifejtette nézeteit, ahogyan előkerült a középkor végi parasztság költözési joga az ugyanezen évben, a *Századokban* közzétett tanulmányában is.² Innentől több munkájában is rendszeresen érintette a jobbágyság költözési szabadságának kérdését. 1940-ben a munkaerőhiány és az 1351. évi kilencedtörvény közötti összefüggésekről, a parasztság városba áramlásáról értekezett, de elsőként hívta fel arra is a figyelmet, hogy az 1514. évi szigorú jobbágytörvények a maguk merevségében soha nem mentek át a gyakorlatba.³ 1948-ban a Zsigmond kor költözési jogáról, a parasztság városba költözéséről írt, a korban már széles körben megfigyelhető pusztásodás folyamatát pedig a mezővárosok jobbágyelszívó erejével hozta összefüggésbe. Érdeklődése előterébe került az 1504. évi, a költözés felügyeletét a megyének átadó dekrétum is, amely szerinte a költözési jog szűkítését jelentette, és emellett az 1514. évi jobbágytörvényeket is megpróbálta értékelni.⁴ 1954-ben a *Századokban* megjelent tanulmányában szintén az I. Lajos-féle dekrétumot vizsgálva annak történeti háttérét tekintette át, miközben elsősorban a jogi szempontokra helyezte a hangsúlyt. Ennek 18. cikkelyéről Szabó jogosan állapította meg – Székely Györggyel szemben –, hogy ebben valójában csak a földesúri joghatóságról van szó.⁵ 1966-ban megint részletesen foglalkozott a kérdéssel: a birtokosok „jobbágygyűjtési szándékával”, egész falvak áttelepítésével, a költöző jobbágy védelmét célzó rendelkezésekkel, a jobbágyság számának növelését célzó földesúri adókönnyítésekkel.⁶ 1969-ben a falusi bírósági költözéssel és szokásokkal kapcsolatosan betöltött szerepét is vizsgálta.⁷ 1975-ben megjelent munkájában a törvénytelen elhurcolásról, más néven az *abduction*ról írt, és azon véleményét is kifejtette, miszerint a középkor végi törvények inkább a jobbágy helyben maradását célozták, mintsem a költözését. Ő hívta fel elsőként a figyelmet arra is, hogy már a 15. században elterjedt az a gyakorlat, hogy a jobbágy magát kényszer hatására vagy önként „örökös szolgálásra” kötötte le uránál.⁸ Összességében azonban Szabó István a parasztság történetét elemző magas színvonalú tanulmányában és monográfiáiban nem foglalta egységes keretbe a költözéssel, a költözési joggal kapcsolatos, ropant széles körű ismereteit.

Megemlítendő Székely György neve is, akinek 1953-ban a 14. századi jobbágyköltözésről írt tanulmánya marxista szemléletmódban született ugyan, ám ennek ellenére is

² Szabó István: Az 1351. évi 18. törvénycikk. In: *Emlékkönyv Szentpétery Imre születésének hatvanadik évfordulójának ünnepére*. [Írták tanítványai.] Bp., 1938. 419–439.; Szabó István: Hanyatló jobbágyok a középkor végén. *Századok* 72 (1938) 10–59.; Uő: Költözési szabadság vagy földesúri bíraskodás. Az 1351. évi XVIII. törvénycikk. In: uő: *Jobbágyság – parasztság. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Bp., 1976. 123–136.; Uő: Hanyatló jobbágyok a középkor végén. In: uo. 167–200.

³ Szabó István: *A magyar parasztság története*. Bp., 1940. (Kincsestár) 13–14., 24–29., 33–34.

⁴ Uő: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Bp., 1948. 41–42., 54–56., 67–75.

⁵ Uő: Az 1351. évi jobbágytörvények. *Századok* 88 (1954) 497–527.

⁶ Uő: *A falurendszer kialakulása Magyarországon. X–XV. század*. Bp., 1971. (2. kiad.) 99–118., 156–163.

⁷ Uő: *A középkori magyar falu*. Bp., 1969. 97.

⁸ Uő: *A magyar mezőgazdaság története a 14. századtól az 1530-as évekig*. Bp., 1975. (Agrártörténeti tanulmányok 2) 76.

adatokban kifejezetten gazdag írás, számos konkrét példát dokumentált, és ezeken keresztül próbálta bizonyítani az általa felfedezni vélt földesúri elnyomás költözés kapcsán megjelenő súlyos mivoltát.⁹

A téma jogi megközelítésével leginkább Solymosi László foglalkozott több munkájában is. Fontos megállapításai közül kiemelendő, hogy felhívta a figyelmet a falunagy költözésben játszott szerepére és szintén ő volt az, aki először vizsgálta részletesen a költözési illeték, azaz a *terrarium* kialakulásának és mértékének kérdését.¹⁰ Szólni kell a fentiekén túl Mályusz Elemérről is, aki jól ismert Zsigmond-monográfiájában a jobbágyköltözés kérdéskörét a királyi politika szemszögéből nézve foglalta össze.¹¹ Szintén fontos Engel Pál munkássága, aki egy tanulmányában tisztázta a korábban „1300 körüli királyi tanácsi határozatnak” tekintett, jobbágyköltözéssel kapcsolatos rendelkezéseket tartalmazó *libellus* hibás datálását, és annak keletkezését 1401 tájára helyezte.¹²

A középkori jobbágyköltözéssel kapcsolatosan az utóbbi évtizedben végzett kutatásai alapján Varga János nevét kell kiemelnünk. A kora újkori és újkori magyar társadalom, és azon belül is a jobbágyság neves kutatójának figyelme élete utolsó évtizedében fordult a középkori magyar társadalomtörténet felé, amelynek eredménye nem sokkal halála előtt két tanulmány és egy kismonográfia megjelentetése lett.¹³ Érdeklődése azonban jócskán túlterjedt az Árpád-koron. Ezt bizonyítja monumentális mennyiségű irathagyatéka is, amely nemrégiben került be az Akadémiai Kézirattárba. Varga János tematikusan készített jegyzetei, és az általa összegyűjtött források a középkori és kora újkori jobbágyság történetével kapcsolatosan szinte minden lényeges kérdésre kitérnek: a bíraskodás, a jobbágyterhek, a telekrendszer, a telepítések és a mezővárosi fejlődés mellett külön figyelmet szentelt a jobbágyköltözés problémájának is. A jegyzeteket lapozgatva sokszor találkozhatunk Varga lényeglátását bizonyító, előremutató, frappáns, olykor pedig kifejezetten elmés megjegyzéseivel. Sajnálatos, hogy a hatalmas kutatómunka eredményeinek teljes összefoglalására már nem volt lehetősége.¹⁴

- ⁹ Székely György: A jobbágyköltözés, mint a paraszti harc egyik jellemző formája. In: *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században*. Szerk. uó. Bp., 1953. 192–212.
- ¹⁰ Solymosi László: A jobbágyköltözésről szóló határozat helye a költözés gyakorlatában. *Agrártörténeti Szemle* 14 (1972) 1–40.; Uő: Költözési illeték a 13–14. századi Magyarországon. In: *Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévet betöltött Gericz József professzor tiszteletére*. Szerk. Draskóczy István. Bp., 1994. 95–104.; Solymosi László: *A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon*. Bp., 1998. 102–110.
- ¹¹ Mályusz Elemér: *Zsigmond király uralma Magyarországon*. Bp., 1984. 186–192.
- ¹² Engel Pál: Az „1300 körüli” tanácsi határozat keltezéséhez. In: *Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára*. Szerk. Fischer Ferenc – Majoros István – Vonyó József. Pécs, 2000. 125–132.
- ¹³ Lásd Solymosi László: Utószó. In: Varga János: *A keltjobbágyfiúk legendája. Forrástanulmány az Árpád-kori társadalom történetéhez*. Bp., 2009. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 44) 133–134.
- ¹⁴ Varga János történész akadémikus hagyatéka. MTA Könyvtár Kézirattára (Budapest). Varga János hagyatéka ugyan máig feldolgozatlan, a benne való tájékozódást azonban nagyban megkönnyíti, hogy tartalma tematikusan és kronológiai szempontok alapján épül fel, valamint hogy a többszörösen, jegyzetekkel teli mappáról egy jól használható áttekinthető jegyzék is készült dr. Varga Zsuzsa révén. Köszönöm Solymosi Lászlónak, hogy felhívta a figyelmemet az iratanyagnak a Kézirattárba kerülésére.

A témához kevésbé szorosan kapcsolódik két neves kutató, Kubinyi András és a már említett Engel Pál egy-egy migráció történeti tanulmánya. Előbbi a középkor végi fővárosba költözésről, annak kevésbé kutatott, társadalom-földrajzi vetületéről írt alapos dolgozatot. Utóbbi kitűnő tanulmányban mutatta be a középkor végi Valkó megye példáján, hogy a török betörések milyen hatást gyakoroltak a népesedési viszonyokra, hogyan befolyásolták a régióon belül a népességmozgást.¹⁵

Végül, legújabban Mikó Gábor értekezett érdemben a középkori jobbágyköltözésről – annak törvényi hátteréről –, amikor egy nemrégiben megjelent tanulmányában elemezte az 1514. évi dekrétum két nevezetes, a költözési tilalmat egymásnak ellentmondóan megfogalmazó (14. és 25.) cikkelyét. Logikus megállapítása szerint az ellentmondás mögött az országgyűlésen szerepet játszó érdekcsoportok eltérő állásfoglalása állhatott.¹⁶

A fentiek alapján is érzékelhető, hogy a középkori jobbágyköltözés vizsgálata – a téma alapvető gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozásai és fontossága ellenére – az utóbbi 30-40 évben csupán esetleges jelleggel folyt a magyar középkortudomány berkein belül, igazi „kutatási programról” ezen a téren – Varga János torzóban maradt, ám így is monumentális anyaggyűjtését és kutatásait leszámítva – nem lehet beszélni. A középkori források korábban soha nem látott elérhetősége¹⁷ azonban mára már lehetővé teszi azt, hogy a kérdést újra elővegyük és új szempontok segítségével, a korábbinál jóval szélesebb forrásbázis felhasználásával vizsgáljuk. Ilyen új nézőpont lehet például a jobbágyköltözés kapcsán megfigyelhető, azt különféle módon szabályozó királyi politika vizsgálata, a költözés során alkalmazott szokásjog alakulása és alkalmazása, az ezzel összefüggésben megfigyelhető területi különbségek, a jobbágyi és földesúri stratégiák és népességszerző módszerek feltérképezése, de a költözés természet-, gazdaság- és társadalom-földrajzi háttere, azaz gyakorlatilag a külső és belső migrációs folyamatok jellemzőinek kutatása is.¹⁸

- ¹⁵ Kubinyi András: Budapest története a későbbi középkorban Buda elestéig (1541-ig). In: *Budapest története II. Budapest története a későbbi középkorban és a török hódoltság idején*. Szerk. Gerevich László. Bp., 1975. 135–137.; Kubinyi András: Parasztok fővárosba költözése a középkor végén. In: *Tanulmányok Budapest középkori történetéről*. I–II. Szerk. Kenyeres István – Kis Péter – Sasfi Csaba. Bp., 2009. II. 571–598., főleg 571–574.; Engel Pál: A török dúlások hatása a népességre: Valkó megye példája. *Századok* 134 (2000) 267–321. A Kubinyi által alkalmazott, helynévből képzett személynevekre alapozott vizsgálati módszert mind a nyelvtudomány elfogadja, mind pedig a város- és helytörténetírás régóta széles körben alkalmazza (sokszor minden kritika nélkül) az egyes településekre beköltöző népesség arányának és a település vonzáskörzetének vizsgálatára. A szakirodalomra nézve összefoglalóul lásd Gulyás László Szabolcs: Jobbágyi migráció és személynévadás a 16. század eleji Bács és Bodrog megyében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 6 (2011) 176–179.
- ¹⁶ Mikó Gábor: A parasztság költözési jogának szabályozása II. Ulászló király 1514. évi törvénykönyvében. Hamis értelmezések nyomában. In: *Keresztesekből lázadók. Tanulmányok 1514 Magyarországról*. Szerk. C. Tóth Norbert – Neumann Tibor. Bp., 2015. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 319–332.
- ¹⁷ A források feltárását és összegyűjtését magam is az alábbi két adatbázis segítségével végeztem: A középkori Magyarország digitális könyvtára (http://mol.arcanum.hu/medieval/opt/a101101.htm?v=pdf&a=s-start_f) és Hungaricana: Oklevelek (<https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/search/>). (Letöltések ideje: 2017. november 13.)
- ¹⁸ Ilyen irányú „próbálkozásokra” lásd például Gulyás László Szabolcs: 15–16. századi parasztságunk városba költözésének jogi háttere és gyakorlata (Eperjes és a jobbágyköltözés). In: *A város és társadalma. Tanulmányok Bácskai Vera tiszteletére. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2010. évi, Kőszegen megrendezett konferenciájának kötete*. Szerk. H. Németh István – Szívós Erika – Tóth Árpád. Bp., 2011. 139–150.; Gulyás:

A jobbágyköltözés vizsgálatához több középkori forrástípus eredményesen felhasználható. Igaz, tekintettel kell lennünk arra a körülményre is, hogy az oklevelek legnagyobb része a költözési jog megsértésével összefüggésben keletkezett, ami egyfajta torz összképet eredményez. Ha ugyanis nem történt szabálytalanság a lakóhelyről történő távozás során – és biztosak lehetünk benne, hogy nagyságrendileg ez az eset lehetett a jóval gyakoribb –, akkor arról értelemszerűen a legtöbb esetben semmilyen írásos dokumentum nem készült.¹⁹

A jobbágyköltözésben megjelenő tendenciák megértéséhez megítélésem szerint három nagy forráscsoport vizsgálata vihet minket közelebb. A költözés és az abból keletkezett perek tágabban vett jogi kereteit a királyi dekrétumokból ismerhetjük meg. A második forráscsoportot a mindennapok során keletkezett perjogi jellegű iratanyag jelenti, amely a költözéssel kapcsolatos szabályszegéseket követő jogi eljárás során keletkezett. Ezek sorába tartoznak – bár ritkák – a meghatározott településekre szóló vagy általánoságban megfogalmazott, beköltözést engedélyező kiváltságlevelek, költözési ügyekkel összefüggő levelek és különféle, témába vágó szerződések is. Ezekből a forrásokból megismerhetjük a lakóhely-változtatás földrajzi, gazdasági és társadalmi hátterét, jogi feltételrendszerét és gyakorlati lefolyását, akár a jobbágy és a földesúr költözési ügyekben megjelenő személyes motivációit is. A harmadik nagy forrástípust a 15. században az oklevelekben már tömegesen szereplő jobbágyi és polgári személynevek alkotják, melyeket különféle összeírásokból (urbáriumokból, adó- és dézsmajegyzékekből) lehet igazán nagy számban kigyűjteni. A személynevek egyik típusának, a földrajzi eredetű megkülönböztető neveknek a felhasználásával a költözés, azaz a paraszti lakóhely-változtatás térbeli jellemzőire, a migrációs folyamatokra: annak irányára, a kibocsátó és befogadó településekre nézve szerezhetünk információkat. Ez a forráscsoport talán még a perjogi eredetű oklevelés anyagnál is fontosabbnak tekinthető a népességmozgás jellegzetességeinek megrajzolásában.²⁰

Jobbágyi migráció.; Gulyás László Szabolcs: Luxemburgi Zsigmond jobbágyköltözéssel kapcsolatos rendelkezései. In: „Causa unionis, causa fidei, causa reformationis in capite et membris”. *Tanulmányok a konstanzi zsinat 600. évfordulója alkalmából*. Szerk. Bárány Attila – Pósan László. Debrecen, 2014. 242–254.; Gulyás László Szabolcs: A középkori magyar városfejlődés migráció- és ipartörténeti vonatkozásai a történeti személynévtan tükrében. I. Személynévadás és migráció. *Névtani Értesítő* 36 (2014) 43–62.; Uő: A jobbágyiség szabad költözése a középkorvégi Felső-Tisza-vidéken. *Szabolcs-szatmár-beregi Szemle* 50 (2015) 49–59.

¹⁹ Kubinyi András: Költözés, helyváltogatás, utazás a későközépkori Magyarországon (A horizontális mobilitás kérdései). In: *A Tapolcai Városi Múzeum közleményei* 2. Szerk. Törőcsik Zoltán. Tapolca, 1992. 231.

²⁰ A középkori migrációs folyamatok kimutatására ezt a módszert magam is több alkalommal felhasználtam a közelmúltban. Gulyás: Jobbágyi migráció.; Gulyás: A középkori magyar városfejlődés I. Úgy tűnik, a magyar történetírás az eljárást még a 18. századra nézve is használhatónak tartja. Demeter Gábor: A névelemzés: divat vagy történeti rekonstrukciós módszer? Kísérlet a XVIII. századi összeírások migrációs és asszimilációs célú felhasználására. In: *Migráció és asszimiláció Északkelet-Magyarországon és a Partiumban (1715–1992)*. Szerk. Demeter Gábor – Bagdi Róbert. Debrecen, 2009. (Studia Historico-Demographica Debrecina 1) 3–7. A földrajzi névből képzett személynevek migrációtörténeti forrásértékét a középkorra nézve azonban nemcsak a hazai kutatás ismeri el, hanem a nyugati szakirodalom is rendszeresen felhasználja ezeket forrásként. Peter McClure: Patterns of Migration in the Late Middle Ages: The Evidence of English Place-Name Surnames. *The Economic History Review* [New Series] 32 (1979) 167–182.; Regina Schäfer: Land-Stadt-Migration. In: *Migrationen im Mittelalter. Ein Handbuch*. Hrsg. Michael Borgolte. Berlin – New York, 2014. 312.

Ezúttal a középkori jobbágyköltözésnek csupán egyetlen konkrét kérdéskörével, mégpedig kifejezetten a költözés jogi hátterével, mindennapi szabályaival és gyakorlati megvalósításával kívánok foglalkozni, így nem ejtek szót a problémakör más aspektusairól: a költözés motivációiról, a költözési ügyek perjogáról, gazdaság- és társadalomtörténeti, illetve migráció-történeti vonatkozásairól, sem pedig arról a folyamatról, ahogyan a 14. századtól kezdve a megye fokozatosan átvette más intézményektől az ilyen ügyekben való intézkedés jogát.²¹

A 14. század közepére rohamosan megszorodó jogtalanságok²² miatt különös jelentőséget nyert az a szabályrendszer, amely a költözés feltételeit, lefolyását meghatározta. Ezt több szinten szabályozták. Az alapvetést a *hospeskiváltságok* jelentették, amelyek a költözés során alkalmazott eljárás tágabb kereteit határozták meg. Később a városkiváltságokban is felbukkantak ugyanezek az alapelvek. A *hospeskiváltságok* által rögzített szabályok azonban a 14. század első felére már a jobbágyság általános *consuetudo*jában is megjelentek. Az Anjou-kortól kezdve erre az alaprétgre rakódott rá a dekrétumok tartalma, amelyekben a királyi hatalom a növekvő számú szabálytalanság miatt igyekezett a költözés során felmerülő vitás kérdéseket megnyugtatóan rendezni, s ennek során jogforrásként sok esetben a már régóta használatban lévő szokásjoghhoz nyúlt vissza. Ilyen rendelkezések voltak például azok a 14. század közepétől kezdve újra és újra megjelenő törvénycikkek, amelyek a három gyakori szabályszegést, az elhurcolást, az erőszakos visszatartást, valamint a szökést tiltották. Ezeket a cselekedeteket szankcionálták és ilyen esetekben változó mértékű bírság fizetését írták elő.

A mozgási szabadságot – és azt, hogy ez a jog rövid idő lefolyása alatt országosan is egységesült – a magyar paraszt a 13. században, hazánkban is elterjedő, imént említett, úgynevezett *hospesjognak* köszönhetette.²³ Ezzel a jogvisztonnyal eleinte a királyság területére külföldről beköltöző, majd a 13. század második felétől sokszor már a Magyar Királyság határain belül lakóhelyet változtató vendégtelpepek élhettek, később azonban az ország paraszti népességének egészére kivetült, s így a jobbágyság jogi helyzetének egységesítőjévé, kovászává vált. A *hospes-* és városkiváltságokban már a 13. századtól rendszeresen szerepeltek a költözés fontosabb szabályai.

A költözési jogot a *hospesek*nek adott kiváltságglevelekben rendszerint részletesen ismertették: felsorolták a lakóhely-változtatás során teljesítendő feltételrendszert és

²¹ A fenti témákat terveim szerint a közeljövőben egy nagyobb összefoglaló keretében fogom tárgyalni.

²² Példaként néhány ügy ebből az időszakból: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (= MNL OL), Diplomatikai Fényképgyűjtemény (= DF) 230310 (1326); A *Nagykállói Kállay-család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai)* I–II. Bp., 1943. (A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Kiadványai 1–2) (= Kállay) 648. sz., 673. sz. (1342), 688. sz. (1343); MNL OL, Diplomatikai Levéltár (= DL) 96228. (1343), 87315. (1356), 49291. (1360), 90358. (1364), 41569. (1364), 91705. (1364). További példák Gulyás: Luxemburgi Zsigmond, 244. 6. j.; Székely: *A jobbágyköltözés*.

²³ A korai *hospes-* és városkiváltságokra lásd összefoglalóul, az ismert privilégiumlevelek részletes felsorolásával Szende Katalin: *A magyar városok kiváltságolásainak kezdetei*. In: *Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok*. Szerk. Bárány Attila – Papp Klára – Szálkai Tamás. Debrecen, 2011. (Speculum Historiae Debreceniense 7) 23–48.; Fügedi Erik: *Középkori magyar városprivilégiumok*. In: uő: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Bp., 1981. 238–310. A *hospeskiváltságok* költözéssel kapcsolatos rendelkezéseire lásd Gulyás: 15–16. századi parasztságunk, 140–141.

megemlítették a beköltöző jogait – leginkább királyi védelmét – is. Eszerint a ház eladása és a költözési illeték (*terragium*) kifizetése után, és miután a falunagytól, azaz a *villicustól* vagy *iudextól* is megkapta az illető az engedélyt (*licentia*) a költözésre, szabadon távozhatott, javai és személye teljes sértetlenségével, de kizárólag fényes nappal (*clara luce*). A szabályokra nézve elég csupán az 1254. évi bábaszéki és dobronyai, 1261. évi sátoelői, az 1262. évi szöllősi, vagy a 14. századból az 1324. évi nagymarosi, esetleg az 1329. évi máramarosi okleveleket megemlíteni, amelyek ezeket a feltételeket részletesen kifejtik.²⁴ A településre történő beköltözéssel összefüggésben ugyanakkor általában csak annyit kötöttek ki, hogy az újonnan érkező vendégtelepes szabad állapotú legyen, és bár ezt külön soha nem említették, nyilvánvalóan azt is elvárták tőle, hogy előző lakóhelyén ezt megelőzően teljesítse a szabályos távozás feltételeit. Olykor az az elvárás is előkerült, hogy az ingatlanal rendelkező beköltözőnek a közterhekből is ki kell majd vennie a részét.²⁵

A *hospesek* költözési jogának elterjedését mutatja, hogy az 1270-es évektől már mind gyakrabban szerepelt a forrásokban a lakóhelyére szabadon érkező és onnan szabadon távozó paraszt.²⁶ A 14. század elejétől kezdve jól látszik, hogy a költözési jog mind szélesebb körben elterjedt a Magyar Királyságban, általános gyakorlattá, szokásjoggá vált. Erre már az 1351. évi dekrétumot megelőzően is számos adatunk ismert. Így például egy 1332. évi oklevélben az szerepelt, hogy egy Semjénből Szatmár városába jogszerűen költöző jobbágy felett a város tanácsa ítélni, arról viszont egyetlen szó sem esett, hogy a költözés önmagában bármilyen problémát jelentene, azaz teljesen természetesnek vették, hogy a jobbágy távozott Semjénből. Hasonlóan, 1342-ben egy szabályos költözéskor a terhek lerovását nyugtával igazolták a jobbágy számára. Bár ilyen nyugták nagyon ritkán maradtak fenn, maga a nyugtadási gyakorlat önmagában is utalhat arra, hogy a költözés gyakori és spontán jelenség volt már ekkoriban, amely a jobbágy természetesnek tekintett kiváltságai közé tartozott.²⁷ A költözési jognak a szokásjogban történő rögzülését mutatja egy ugyancsak 1342. évi oklevél is, amely beszámol arról, hogy egy jobbágy a *terragium* kifizetése nélkül távozott lakóhelyéről, ahogy az oklevél fogalmaz: „a birtok törvénye ellenére”.²⁸ A költözési szabályok első, 1351. évi kodifikációját megelőző időszakban a

²⁴ *Hazai okmánytár. Codex Diplomaticus Patrius. I–VIII.* Kiad. Nagy Imre et al. Győr–Bp., 1865–1891. (= HO) VI. 48.; *Elenchus fontium historiae urbanae.* Főszerk. Kubinyi András. Bp., 1997. (Acta collegii historiae urbanae societatis historicorum internationalis) (= Elenchus III/2.) III/2. 52–54.; *Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. I–XII.* Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest–Bp., 1860–1874. VIII. 31–32.; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI.* Stud. et op. Georgii Fejér. Budae, 1829–1844. (= CDH) VIII/2. 242., VIII/3. 353. Máramaroshoz lásd még Gulyás László Szabolcs: *Városfejlődés a középkori Máramarosban.* Kolozsvár, 2014. (Erdélyi Tudományos Füzetek 280) 31.

²⁵ Így például Pest esetében, 1244-ben. Elenchus III/2. 40.

²⁶ Az átmenetre, azaz a költözési jognak a vendégtelepes jogviszonyból a jobbágyság jogviszonyába való átkerülésére lásd pl. Szűcs Jenő: *Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században.* *Századok* 115 (1981) 40.

²⁷ MNL OL DL 50932.; *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XLVII.* Szerk. Almási Tibor et al. Bp.–Szeged, 1990–2017. XIV. 395. sz.

²⁸ „...ut idem Petrus filius Iohannis Lazaris legem sue possessionis similiter Semyan vocate confregisset et absque solutio terragio recessisset...” MNL OL DL 51180.; Kállay 648. sz.

„birtok törvénye” (*lex sue possessionis*) nem jelenthetett mást, mint az ország – vendégtelepes-jogon alapuló – költözési szokásjogát.

A kiváltságlevelekben feltűnő, költözéssel kapcsolatos szabályok alkalmazása a 14. század elejétől a mindennapos okleveles anyagból tehát rendszeresen visszaköszön. A királyi hatalom az 1351. évi dekrétummal kezdődően eleinte csak ritkán, majd Zsigmond korától mind gyakrabban, a magyar középkor folyamán 1514-ig legalább 32 alkalommal szabályozta a kérdést.²⁹ Ezek a rendelkezések nem csupán a költözés alapvető szabályait, hanem a költözési jog megsértése során alkalmazandó büntetési tételeket és a perjogi hátteret is pontosan meghatározták (1. táblázat).

1. táblázat. A jobbágyköltözés törvényi szabályozása (1351–1514)

Dekrétum dátuma	Kibocsátó	Törvény-cikk	Téma	Forrás
1351	I. Lajos	16.	Elhurcolás tiltása.	DRH 1301-1457. ³⁰ 136-137.
1391. 04. 28.	Zsigmond		Erdélyi jobbágyok szabad költözése, a költözés felügyelete, büntetési tételek.	ZSO I. 2003. sz., DL 30742.
1397. 08. 03.	Zsigmond		Szabad költözés biztosítása, a jobbágy tartozásainak kifizetése, annak határideje.	DRH 1301-1457. 155.
1397	Zsigmond	68.	Szabad költözés biztosítása, a költözés felügyelete, büntetési tételek, a jobbágy tartozásainak kifizetése, annak határideje.	DRH 1301-1457. 173.
1397. 11. 09.	Zsigmond		Szabad költözés biztosítása, a jobbágy tartozásainak kifizetése.	ZSO I. 5063. sz., DL 52 978.
1401(?)	Zsigmond	13.	Szabad költözés biztosítása.	DRH 1301-1457. 394.
		15.	Idegenek beköltözéskor vámmentesek.	DRH 1301-1457. 394.
		16.	Költözés közbeni vámmentesség.	
1405 (I.)	Zsigmond	6.	Szabad költözés biztosítása, a jobbágy tartozásainak kifizetése. A Dráván túli költözés szabályozása.	DRH 1301-1457. 196.

²⁹ A jobbágyköltözés középkori jogi szabályozásának áttekintésére lásd Gulyás: 15–16. századi parasztságunk, 141–145., kifejezetten a Zsigmond korra nézve Gulyás: Luxemburgi Zsigmond, 243–249.

³⁰ *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301-1457.* Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis – Vera Bácskai. Bp., 1976. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 11) (= DRH 1301–1457.)

Dekrétum dátuma	Kibocsátó	Törvény-cikk	Téma	Forrás
1405 (II.)	Zsigmond	14.	Szabad költözés biztosítása, a jobbágy tartozásainak kifizetése.	DRH 1301-1457. 224-225.
		15.	Tartozások fizetésének határideje.	
		16.	Az elköltözőt nem lehet utólag megvádolni.	
1407. 01. 20.	Zsigmond		Szabad költözés biztosítása, a jobbágy tartozásainak kifizetése, annak határideje.	DRH 1301-1457. 226-227.
1407. 07. 26.	Zsigmond		Szabad költözés biztosítása, a jobbágy tartozásainak kifizetése, annak határideje.	DRH 1301-1457. 228-229.
1435	Zsigmond	7.	A költözés felügyelete, büntetési tételek. A szökés fogalmának meghatározása.	DRH 1301-1457. 265.
1437. 07. 06.	Zsigmond		Szabad költözés, annak felügyelete.	DL 26877. Hunyadiak kora ³¹ X. 6.
1437. 10. 10.	Zsigmond		Szabad költözés, szökött jobbágy visszavitele, annak felügyelete.	DL 26778, DF 253796., DF 277483.
1444	I. Ulászló	18.	A régi szokások az érvényesek.	DRH 1301-1457. 330.
1445	Ország-lakosok	22.	A Zsigmond kori szabályok és büntetések az érvényesek.	DRH 1301-1457. 347.
1454	V. László	10.	A költözési szabadság felfüggesztése.	DRH 1301-1457. 381.
1458	I. Mátyás	15.	Költözési szabadság biztosítása, a költözés felügyelete, büntetési tételek.	DRH 1458-1490. ³² 86-87.
1459	I. Mátyás	18.	A költözési szabadság felfüggesztése.	DRH 1458-1490. 114-115.
1463	I. Mátyás	17.	A költözési szabadság felfüggesztése, szankcionálás.	DRH 1458-1490. 137.
1468	I. Mátyás	11.	Elhurcolás esetén a régi szokások érvényesek.	DRH 1458-1490. 177.
		14.	Taxaszedés miatt a költözés felfüggesztése, aki elmegy, ott fizet, ahol találják.	DRH 1458-1490. 178.

³¹ Teleki József: *A Hunyadiak kora Magyarországon*. I–XII. Pest, 1852–1857. (= Hunyadiak kora.)

³² *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458-1490*. Collectionem manuscriptam Francisci Döry additamentis auxerunt, commentariis notisque illustraverunt Georgius Bónis – Geisa Érszegi – Susanna Teke. Bp., 1989. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 19) (= DRH 1458-1490.)

Dekrétum dátuma	Kibocsátó	Törvény-cikk	Téma	Forrás
1470	I. Mátyás	2.	Elhurcolás esetén a Zsigmond korabeli szankciók az érvényesek.	DRH 1458–1490. 186.
1471	I. Mátyás	16.	Elhurcolás tiltása, szankciók.	DRH 1458–1490. 197.
1474	I. Mátyás	14.	Költözési jog egyéves felfüggesztése.	DRH 1458–1490. 217.
1475	I. Mátyás	7.	Költözés felfüggesztése az adószedés idejére.	DRH 1458–1490. 224.
1482	I. Mátyás	4.	Királyi birtokra költözés egyéves tilalma.	DRH 1458–1490. 256–257.
1486	I. Mátyás	39.	Elhurcolás és visszatartás szankcionálása, visszavitel elrendelése, felügyelet kérdése.	DRH 1458–1490. 289–290.
1492	II. Ulászló	86.	Feleség költöztetésekor vámmentesség.	CJH ³³ 536.
		93.	Visszatartás tiltása, büntetése.	CJH 544.
		94.	Elhurcolás és szökés tiltása, büntetése.	
1495	II. Ulászló	18.	Elhurcolás és szökés tiltása, büntetése.	CJH 572.
		22.	Épületeket költözéskor nem vihetik el.	CJH 574.
1498	II. Ulászló	47.	Kunok, jászok és rutének költözésének tiltása, közéjük sem költözhet be senki.	CJH 620–622.
1504	II. Ulászló	15., 16., 18.	A költözés engedélyezése a megyét illeti, a szolgabírák szerepe az eljárásban.	CJH 680.
1514	II. Ulászló	14.	Költözés tiltása a lázadásban résztvevőknek.	CJH 712.
		25.	Költözés tiltása minden jobbágyra nézve, szankcionálás.	CJH 717.
		30.	Szabad városok közötti költözés engedélyezése.	CJH 721.
1514 <i>Tripartitum</i>	Werbőczy István szerkesztése	III/25.	Költözés tiltása.	DRMH 5. 404–406.

³³ *Corpus Juris Hungarici. Magyar Törvénytár 1000–1895. I–XX.* Szerk. Márkus Dezső et al. Bp., 1896–1901. (Milleniumi emlékkiadás) I. (= CJH.)

A költözés legfontosabb feltételei tehát a *hospes*- és városjogból elsőként a jobbágyság *consuetudo*jába, mindennapi szokásjogába szűrődtek át, majd a 14. század folyamán onnan a *lex*be, azaz a királyi dekrétumokba is bekerültek. A költözési jognak ezek az írásban rögzített rendelkezések azonban csupán a tágabb kereteit határozták meg, a felek közti jogviszony apróbb részleteiről nem rendelkeztek. Utóbbiak csak az oklevelekben fellelhető szövegyadatok kigyűjtése során mutathatók ki.

A 14. századi paraszti szokásjog (*consuetudo*) törvénné (*lex*) alakulásának folyamata a legtöbb esetben nem dokumentálható pontosan. Ritka ugyanis az olyan adatunk, amely arra utal, hogy egy-egy ilyen szabály már a becikkelyezés előtt is használatban lett volna a Magyar Királyságban. Ennek ellenére néhány olyan, apró részlet esetében, amely Luxemburgi Zsigmond uralkodása alatt került be a törvénytövegekbe, felmerül ez a lehetőség.

A folyamat egyik legjobb példájának az a Zsigmond által 1397-ben törvénybe foglalt rendelkezés tekinthető, mely előírta, hogy ha a jobbágnak tartozása van, azt 15 napon belül ki kell vele fizettetni, ami ha nem is történik meg, a költözésben már nem lehet őt tovább gátolni.³⁴ A passzus azt próbálta megakadályozni, hogy a földesúr tartozásokra hivatkozva, különféle valótlan rágalomokkal tartsa vissza a jobbágyot. Ha volt tartozása, és azt 15 napon belül kifizette, vagy a földesúr azt nem szedte be tőle ebben az időszakban, akkor meg kellett kapnia az engedélyt a távozásra. 1346-ból már ismerjük ennek a 15 napos határidőt alkalmazó jogelvének az előzményeit, igaz, ettől eltérő kontextusban: ekkor ugyanis Veszprém megye eltiltotta Hektor fia Miklóst egy zimányi birtokrész használatától, és az alperes két parasztjának engedélyt adott arra, hogy lakóhelyüket 15 napon belül elhagyják. 1369-ben egy birtokpert, majd a perben kötött egyezséget követően szintén szerepelt az a kitétel, hogy ha a házzal rendelkező jobbágyok vagy szolgák el akarják hagyni a birtokot a földesúrváltozás miatt, akkor azt 15 napon belül mindenféle akadályozás nélkül megtehetik. 1390-ben egy Vásáriból Kölesérre szökött jobbágnak az „országban szokásban lévő törvény” értelmében (*iuxta consuetudinariam legem regni nostri*) ugyanígy felkínálják a lehetőséget, hogy a fizetnivalót 15 napon belül rendezze és így tegye törvényessé a távozását.³⁵

Ugyanígy a szokásjogból kerülhetett át az országos rendelkezésekbe, hogy a költöző jobbágy a költözés idején vámentességet élvez. Ez tudomásom szerint egyetlen alkalommal szerepel csak dekrétumban, mégpedig a korábban az Árpád-kor végére, Engel Pál által azonban 1401 körülre datált rendelkezés 16. pontjában.³⁶ Erről is van azonban egy ennél korábbi adatunk, mégpedig 1393-ból, amikor az országban már egyértelműen alkalmazták, legalábbis az Ung megyei lucskai vámhely kapcsán már hallunk a költözés során jogtalanul vámtól jobbágyokról.³⁷

³⁴ DRH 1301–1457. 154–155.; Gulyás: Luxemburgi Zsigmond, 249.

³⁵ MNL OL DL 91405., 57089., 62746.; *Zsigmondkori oklevéltár I–XIII. (1387–1426)*. Szerk. Mályusz Elemér et al. Bp., 1951–2013. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 1, 3–4, 22, 25, 27, 32, 37, 39, 41, 43, 49, 52, 55) (= ZSO) I. 1357. sz.

³⁶ DRH 1301–1457. 394. Ezen kívül egyetlen hasonló rendelkezés ismert a középkori dekrétumainkban, az az 1492-ben törvénybe foglalt szabály, miszerint a feleségnek sem kell vámtól fizetnie, ha férjéhez költözik. CJH 536. Ez azonban mindössze a korábbi rendelkezés kiegészítésének tekinthető.

³⁷ ZSO I. 3121. sz.; MNL OL DF 248669.; Gulyás: Luxemburgi Zsigmond, 252.

Szintén fontos megjegyzendő ebből a szempontból a megye szerepvállalása is, amely a 15. század első felében vált gyakorivá. A megyére mint a költözés lefolyását felügyelő intézményre nézve a 14. században jelennek meg az adataink,³⁸ majd 1391-ben Zsigmond dekrétuma volt az, amely elsőként törvénybe foglalta a már létező gyakorlatot, igaz, egyelőre még csak az erdélyi területekre vonatkozóan. A rendelkezés szerint, ha a földesúr nem akarja elengedni az amúgy a feltételeket teljesítő jobbágyot, akkor annak új, választott ura egy vagy két szolgabíróval ment el a parasztért, és ha azok megállapították a jogtalanságot, 10 dénármárka büntetést szabtak ki a költözést akadályozó birtokosra.³⁹ A passzusz az egész ország területére végül az 1397. évi temesvári országgyűlés 68. cikkelye terjesztette ki.⁴⁰

A megye szerepvállalásának megerősödése a 15. század folyamán is jól megragadható. Több esetben a megyei hatóság eljárása azonban még nem volt magától értetődő, hanem királyi parancsra történt.⁴¹ A fejlődés tetőpontja az az 1504. évi rendelkezés volt, amely előírta, hogy a jobbágyok elvitelét innentől már közvetlenül a megye színe előtt kell engedélyeztetni. Ez sem volt előzmények nélküli, mert már a 15. század második felében több adatunk van arra, hogy alkalmazták ezt az eljárást, azaz a költözésben érdekelt fél közvetlenül a megyét kereste meg a költözés engedélyezésének ügyében. A 16. századi dekrétumba foglalás a már kialakult gyakorlatot kodifikálta csupán.⁴²

A fenti példák alapján tehát a költözés legfontosabb szabályainak törvényi megerősítése során a már generációk óta használatban lévő és jól ismert szokásjogot vették alapul. A szokásjogból és törvényekből ismert költözési feltételek részben tiltásokból, részben engedményekből álltak. A költözésre vonatkozó dekrétumok és a paraszti *consuetudo* egy jelentős hányada negatív előjelű volt és azokat az eseteket foglalta magában, amelyek eleve kizárták egy jobbágy lakóhelyről történő távozását.

Az egyik legfontosabb feltétel a költözővel szemben az volt, hogy a távozás idején valamilyen korábban elkövetett bűncselekmény miatt ne folyjon ellene *per*. A feltételt komolyan vették, ami egyértelműen kitűnik egy Temes megyében zajló ügyből. A megyében fekvő Vermes falu kenéze 1405-ben emberölés vádjá alatt állt és a bosszútól való féltelmében el akart költözni. A földesura elengedte volna, de nem tudta, ebben az esetben ez vajon szabályos eljárásnak számít-e. Megkérdezte ezért Temes megye előljáróit, akik

³⁸ A fent említett, 1342. évi nyugtát Szabolcs megye állította ki: MNL OL DL 51167. Szintén a megye játszik szerepet több, fent már említett költözési ügyben: MNL OL DF 230310., MNL OL DL 96228., 90358. 1379-ben Szabolcs megye tanúsít egy szökést (MNL OL DL 52305.), akárcsak 1393-ban Hont megye (ZSO I. 2890. sz.). Zsigmond 1396-ban Ung megyét szólítja fel egy elhurcolás kivizsgálására (ZSO I. 4323. sz.), majd pedig 1399-ben Zala megyét egy olyan hatalmaskodási ügyben való eljárásra, amely során jobbágyokat is elhurcoltak (ZSO I. 5801. sz.).

³⁹ MNL OL DL 30742.; ZSO I. 2003. sz.; Gulyás: Luxemburgi Zsigmond, 246.

⁴⁰ DRH 1301–1457. 173.; Gulyás: Luxemburgi Zsigmond, 246–247.

⁴¹ Néhány példa a megye intézkedésére utaló temérdek adatból: ZSO II. 1241. sz. (1401), II. 3331. sz. (1404), III. 2750. sz. (1412), VII. 2205. sz. (1420); MNL OL DL 54664. (1429), 55097. (1437), 93073. (1447), 68377. (1450); HO IV. 401–402. (1460); MNL OL DL 64440. (1471), 90177. (1481) stb.

⁴² A kapcsolódó cikkely: CJH 680. Ezt a gyakorlatot alkalmazza például Eperjes városa a 15. század második felében a városban megtelepedni kívánó jobbágyok költözésének engedélyeztetése érdekében. Gulyás: 15–16. századi parasztságunk, 147. 53. j.

közölték vele, hogy a kenéz nem mehet el a birtokról, amíg az ügyének pont nem kerül a végére.⁴³ A fenti helyzetet bizonyító érdekes jelenség volt, és egyre többször fordult elő, hogy a jobbágyot valamilyen törvénytelenység miatt lefoglák, őt azonban egy másik földesúr – minden bizonnyal a bűnös kérésére – erőszakkal kiszabadította és saját birtokára költöztette, esetleg az elszökött bűnös jobbágyot nem engedte vissza.⁴⁴ Ha a per alatt állóért valaki kezességet vállalt, akkor sem költözhetett el, amint azt egy 1436. évi örményi [Krassó megye] példa is igazolja.⁴⁵

A távozás időpontját meghatározott napszakhoz, mégpedig a „fényes nappal”-hoz (*clara luce*) kötötték. Ez nem véletlen, mivel a középkori magyar jogban mindig azt tekintették törvényes eljárásnak, ha valaki a nagy nyilvánosság előtt járt el, ezzel is demonstrálva a jogszerűséget és azt, hogy nincs rejtegetnivalója. Ha valaki törvényesen járt el, akkor nem volt titkolnivalója, ezért a jog teljes védelme alatt és a nagy nyilvánosság előtt tevékenykedhetett. Ebből következik, hogy a költözés törvényességét alapvetően megkérdőjelező kizáró oknak számított, ha valaki titkon és lopva (*furtive et clandestine*),⁴⁶ esetleg éjszaka (*in noctis silentio*)⁴⁷ költözött el a lakóhelyéről.⁴⁸

Kizáró okként szolgált, ha a földesúr akadályoztatva volt és valami miatt éppen nem tudta földesúri jogait érvényesíteni a birtokai felett. Így történt például 1416-ban, amikor Csanád, Temes és Krassó megyék alispánjainak írta Ozorai Pipó temesi ispán és sókamara-ispán, hogy Zsigmond parancsa értelmében az 1415-ben Boszniában eltűnt nemesek jobbágyait nem lehet elköltöztetni egészen addig, amíg ki nem derül, uraik élnek-e vagy meghaltak.⁴⁹ Ha a földesúr éppen külföldön tartózkodott, talán hasonló lehetett az eljárás. Erre utalhat, hogy amikor 1417-ben Gyulai Mihály fia László birtokáról, Gyuláról néhány jobbágyot elhurcoltak, az oklevélben külön kiemelték, hogy László a cselekmény idején királyi szolgálatban külföldön tartózkodott, azaz a távollétnek minden bizonnyal lehetett valamilyen súlya ebben az esetben is.⁵⁰ Persze az is elképzelhető, hogy csak azért hangsúlyozták külön is a birtokos távollétét, mert ezt a különféle jogtalanságok elkövetése során mindig etikailag is nagyban kifogásolható tényként tartották számon.

Úgy tűnik, hogy a zálogban lévő birtokok is egyedi szabályokat vontak maguk után. Bár forrásainkban a középkor végi Erdélyben jelent meg ez a gyakorlat, minden bizonnyal

⁴³ ZSO II. 4004. sz.; Gulyás: Luxemburgi Zsigmond, 250.: 29. j.

⁴⁴ ZSO II. 7274. sz. (1410); MNL OL DL 16012. (1464), 90240. (1497).

⁴⁵ MNL OL DL 55059.; Gulyás: Luxemburgi Zsigmond, 250. 30. j.

⁴⁶ ZSO II. 6349. sz. (1408), titkon, tartozásaival együtt ZSO IV. 450. sz. (1413).

⁴⁷ ZSO I. 4323. sz. (1396); MNL OL DL 39574. (1450); *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára*. I–XII. Szerk. Nagy Imre et al. Pest–Bp., 1871–1931. (= Zichy) X. 450. (1468); MNL OL DL 74755. (1509).

⁴⁸ Az éjszakai eljárás törvénytelen módjára sok példát lehetne citálni, ezért ezúttal csak egyetlen tanulmányra utalnék ez ügyben. Kőfalvi Tamás: A hatalmaskodás bűne a középkorban. *Győri tanulmányok* 24 (2001) 103. 87. j.

⁴⁹ „Quia serenissimus dominus noster Sigismundus [...] novissime decernendo stabilivit, ut nullus omnino iobagionum nobilium quorumcunque in anno proxime preterito in regno Bozne periclitatorum et deperditorum interim quousque super hoc utinam ydem nobiles vivi existant vel mortui certitudo experietur, ad loca aliena moraturorum se transferre valeat neque possit...” Pesty Frigyes: *Krassó vármegye története*. I–IV. Bp., 1881–1885. III. 283–284.; MNL OL DL 53888.; ZSO V. 1901. sz.

⁵⁰ ZSO VI. 826. sz.; MNL OL DF 259943.

országosan is elterjedhetett az a szokás, hogy zálogba bocsátott birtokról nem lehetett jobbágyot elköltöztetni. Hozzá kell tenni, mindkét példánk alkalmával csupán egyetlen jobbágytelket adtak zálogba, de így sem zárható ki, hogy nagyobb birtokok esetén is ez lehetett a helyzet.⁵¹ Az eljárás teljesen logikusnak tűnik: a zálogolónak nyilvánvalóan sérelmére vált, ha a telekről a zálogidőszak alatt a jobbágy elköltözött, hiszen ezzel a porta sokat veszített az értékéből. Ha viszont a zálog idővel visszakerült eredeti urához, akkor már szabadon el lehetett onnan a parasztokat vinni, sőt a zálogidőszak alatt a lakatlan telkekre beköltözők számára a zálog lejártakor 15 napon belül mindenféle akadályoztatás nélkül szabad volt a távozás.⁵² Ha valaki mégis elköltözött vagy elszökött a telekről a zálogidőszak alatt, akkor előfordult, hogy a zálogbirtokosnak új és „alkalmas” jobbágyot kellett helyette a birtokra hozni.⁵³

Többször előkerül az az elvárás, hogy a költözőnek el kell adnia a házát, mielőtt távozik a településről. Ez derül ki például Káld 1420. évi kiváltságleveléből is, amely kimondja, hogy azok a beköltözők, akik ház építését vállalják, kilenc év adómentességet élvezzenek. Ha ugyanezek a későbbiekben el akarnának költözni, azt házaikat eladva bármikor megtehessek. Igaz, minden épületüket – haszonvételeikkel együtt – költözésük után még egy évig és két napig megtarthatták.⁵⁴ Az újtatai tanács kérésére a Nyitra megyei Apáti soltsza Zsigmond parancsa alapján a soltszágát értékesíthette 1415-ben, mielőtt elhagyta volna a települést, Újtatára vagy bárhová máshová költözve.⁵⁵ A zabori apátság birtokain, a Dvornik, Racsic és Szucsány falvakban élő jobbágyoknak szintén megengedték azt, hogy házakat vásároljanak és azokat rendbe hozva áruba bocsássák az oda költöző jobbágyoknak. Aki azonban a birtokról el akart költözni, házát csak akkor adhatta el a költözés előtt, ha ehhez az apáttól és annak gazdatisztjeitől engedélyt kért, és a telekre nem szökött, hanem derék és a járadékokat fizetni tudó jobbágyokat telepített.⁵⁶

Ebből egyébként akár az is következhetne, hogy ha a jobbágy új lakót szerzett az általa elhagyott telekre, akkor ezzel már szinte önmagában is biztosíthatta költözése engedélyezését. Bár 1518-ból van egy adatunk, amely ilyen próbálkozásra utal, ez mégsem lehetett elfogadott gyakorlat. Ebben az évben egy Erzag Gergely nevű jobbágy ugyanis úgy távozott a Nagyreménye nevű faluból és telepedett át a Kapiak Lada falujába [Sáros megye], hogy nem teljesítette a költözés feltételeit, és ezzel a szökés tényállását valósította meg. A per folyamán a jobbágy új földesurának, Kapi Miklósnak a képviselője úgy védekezett, hogy Gergely valóban elköltözött, de a távozás előtt a telkét eladva maga helyett egy új jobbágyot hagyott a birtokon. A megye ennek ellenére ezt az indokot mégsem fogadta el és elrendelte

⁵¹ *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei*. I–II. Közzéteszi Jakó Zsigmond. Bp., 1990. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 17) (= Kolozsmonostor) II. 3227. sz. (1502), II. 3366. sz. (1505).

⁵² Székely: A jobbágyköltözés, 204.; ZSO III. 2908. sz. (1412); MNL OL DL 38305. (1452).

⁵³ Kolozsmonostor II. 3911. sz. (1523).

⁵⁴ MNL OL DL 58059. A latin szöveget csaknem teljességében közli ZSO VII. 1652. sz.

⁵⁵ „...ut ipse iudicatum suum seu scultetiam wlgo ryhter nuncupatum [...] perpetue ascribendi, legandi, impignorandi aut venditione exponendi [...] liberam, tutam et securam habeat facultatem...” MNL OL DF 249946.; ZSO V. 722. sz.

⁵⁶ ZSO III. 2111. sz.

Gergely visszavitelét.⁵⁷ Azaz, bár a földesúr számára egy új jobbágy állítása egyértelműen kedvező körülmény volt és elősegíthette a költözési engedély kiadását is, önmagában még ez sem eredményezhette azt, hogy a jobbágy automatikusan, a szabályok figyelmen kívül hagyásával távozhatott volna a lakóhelyéről. Az 1415. évi semjéni urbárium is beszámol a lakóházakkal kapcsolatos szabályokról. Aki el akart költözni a birtokról, az előtte házát és kertjét egyaránt köteles volt rendbe hozni, nyilvánvalóan azért, hogy ezzel segítse elő új jobbágy betelepődését.⁵⁸ Eleinte egyébként még arra is van adatunk, hogy a házát is elvitték a jobbágyok a költözéskor, de a 15. század második felére ez már egyre ritkább lehetett, ráadásul 1495-től törvény is tiltotta ezt az eljárást.⁵⁹

A telek eladása és a házak rendbe hozatala érthető feltétel volt, hiszen ez tette lehetővé, hogy az elköltöző jobbágy helyett új paraszt érkezhessen a birtokra és így a földesúrnak meglegyen a lehetősége egy új járadékfizető jobbágycsalád letelepítésére. Ebből logikusan következik azonban az is, hogy ha valakinek nem volt telke a lakóhelyén, és ezért járadékot sem kellett fizetnie, akkor elvileg nem is lehetett megakadályozni a távozását. Egyértelműen kitűnik ez egy 1466. évi ügy kapcsán, amikor Sáros megye két Eperjesre költözni akaró jobbágy érdekében vizsgálódott Sebes faluban. Miután kiderült, hogy mindketten zsellérek voltak, meg is kapták a költözési engedélyt.⁶⁰ 1474-ben szintén Sáros megye tájékozódott Nyárson, ahol a kiküldött szolgabíró kiderítette, hogy egy Szinyére költözni akaró jobbágy semmivel nem tartozott a többi jobbágnak, de nem is tartozhatott, mivel nem volt telke, így hát elengedték őt új lakóhelyére.⁶¹

Mindezeken túl további körülmények is kizárhatták a költözés lehetőségét. Ezt a legszebben és legrészletesebben egy 1473. évi, Zala megye által kibocsátott oklevél foglalja össze, amely a Keszthelyről Fehérvár városába költöző jobbágyok körüli perről számol be. Az oklevél szövege alapján a fehérvári polgárok panasszal éltek Gersei Pető János ellen, aki akadályozta néhány parasztnak a városba költözését. Az alperes ügyvédje erre pontosan megindokolta, mi volt az oka annak, hogy a keszthelyi jobbágyokat János visszatartotta. Ezek szerint az egyikük ebben az évben esküdti címet viselt a mezővárosban. Mások az úr tilalma ellenére pusztatelket használtak, taksával tartoztak, vagy egyéb tartozásuk miatt voltak fogságban. Ketten mindemellett tiltott módon szőlővesszőket vágtak ki a

⁵⁷ Az indoklás szerint: „...prefatus Gregorius Erzag iuris ordine de predicta possessione Nyagremony venisset ad predictam possessionem Lada ad portionem videlicet ipsius Nicolai Kapy, quia prius domum suam vendidisset et loco sui alterum iobagionem reliquisset...” MNL OL DL 64533.

⁵⁸ A költözésnek az oklevélben a jobbágyok számára meghatározott feltételei szerint: „...prius iusto suo terragio deposito domosque suas et ortum reformando ac aliis suis debitis omnibus persolvendo salvis suis rebus et personis qu[andocum]que recedere voluerit, liberam recedendi habeat facultatem...” A latin szöveget hozza ZSO V. 180. sz.

⁵⁹ ZSO II. 7533. sz.; MNL OL DF 222416.; CJH 574.

⁶⁰ MNL OL DF 228840.; Iványi Béla: *Eperjes Szabad Királyi Város Levéltára 1245-1526*. Szeged, 1931. 455. sz.

⁶¹ MNL OL DL 70311. A jobbágyot „[...] libere abire permisissent, nichel (!) videlicet tenentem obligantem ibi commorantibus, quia sessionem propriam non habuit [...] cognoverant”. Igaz, mint később kiderült, valamilyen tartozása mégiscsak lehetett, amit ki is fizetett, s emellett gabonája is volt a faluban, amelyet elraboltak tőle. Ennek ellenére ez az elvi jelentőségű kijelentés így is fontosnak tekinthető. MNL OL DL 70312., 70313.

Gerseiek Tomaj birtokán és per folyt ellenük.⁶² Ezek szerint tehát a hivatalviselés, valamint különféle, a birtok területén belül elkövetett, az uradalom vagy település belső szabályrendszerével szemben álló és a költözésig nem rendezett szabálytalanság, továbbá bármiféle tartozás is költözést kizáró tényezőnek számított. Az oklevélben említett távozási feltételek létezését, és azt, hogy ezek széles körben ismertek voltak az országban, több további adatunk is egyértelműen megerősíti.

Ami a hivatalviselést illeti, a keszthelyi ügyben említett, esküdti címet viselő személyekhez hasonló módon tiltott volt például a falusi bíró, a *villicus/iudex* költözése. Ennek oka leginkább gazdasági vonatkozású lehetett, hiszen a falu bevételeivel ura felé a bírónak kellett elszámolnia. Ha pedig a bíró elhagyta a települést, az elszámolás könnyen meghíúsulhatott. Hogy ezt egy konkrét példával bizonyítsuk, 1498-ban a Semseiek már említett Nyársfalvának Eperjesre költözni kívánó bíróját kapta meg az engedélyt a megyétől a távozásra, majd annak a rendje és módja szerint a városba is telepedett. Ezután azonban a faluban hagyott javait földesurai lefoglalták, így az ügyből per kerekedett. Semsei Ferenc azzal érvelt, hogy a költöző Kápolnai Tamás bírói címet viselt, így nem távozhatott volna a településről, mire a királyi parancslevél felszólította a várost, hogy küldjék vissza Tamást Nyársra, hogy számadást tehessen *villicatusa* után (*ad dandam villicatus sui rationem*). Utóbbi kifejezés alatt minden bizonnyal az adóval való elszámolást érthették. A nyilvánvaló tény fontosságán az sem változtat érdemben, hogy a Semseiek végül elbukták az Eperjessel szemben folytatott pert és rövid időn belül visszaadták Tamásnak a lefoglalt javakat.⁶³

1420 márciusában Zsigmond király egy oklevele is beszámolt hasonló esetről: a mindszenti [Zala megye] Jakab fia Benedek *villicus* ugyanis a Lukács-napi *collecta* gyanánt beszedett 40 dénármárkát és több, nála letétbe helyezett ingóságot magánál tartva szökött el Egerszegre, ahonnan a polgárok a földesúr kérésére sem voltak hajlandók őt kiadni.⁶⁴

A bírók szökéséből, költözéséből és költöztetéséből egyébként többször volt probléma, főképp az anyagiak miatt.⁶⁵ Úgy tűnik, a birtokosok előszeretettel költöztettek falunagyokat, ami nem lehet véletlen, hiszen ezek minden esetben a helyi közösség gazdagabb rétegéhez tartoztak, azaz jómódú, sokszor kifejezetten gazdag parasztként szívesen látott vendégek voltak bárki birtokán. Az sem egy utolsó szempont, hogy az elhurcolt bírónál gyakran volt készpénz, ami főleg az általa a faluban begyűjtött adóból származott. Így történhetett meg például, hogy 1440-ben a Körös megyei Garignyica birtokon hatalmasodó személyek kifejezetten „vadásztak is” az ilyen előljárókra. Számos más erőszakos

⁶² „Quod dictus dominus suus eosdem iobagiones hiis rationibus non permisisset ire moraturos ad prefatam civitatem Albensem: quoniam hoc anno duodecim iuratorum dicti opidi Keztel unus existeret, et quod dominus Iohannes prefatus prohibuisset per se universos iobagiones, ut terras arabiles sessionum desertarum arare et uti non debeant, et dicti iobagiones [...] terras predictas usi fuissent...; denique quidam Benedictus Paly iobagio dicti domini [...] quendam Gregorium Varga de Keztel pro debitis duorum florenorum auri captivari fecissent...; insuper pro taxa ordinaria (et) extraordinaria dicto domino suo obligaverunt sedecim florenis auri...; postremo iidem Thomas et Udalricus quasdam vites de vinea Iacobi Ferencz in promontorio possessionis dicti domini Iohannis Pethew Tholmay habita excidisset et ergo hiis rationibus essent in causam attracti...” MNL OL DL 93473.

⁶³ MNL OL DF 229127., 229129., 229130., 229131., 229135. Az ügyre lásd Gulyás: 15–16. századi parasztságunk, 147.

⁶⁴ ZSO VII. 1449. sz.

⁶⁵ MNL OL DF 230310. (1326); ZSO I. 5801. sz. (1399); MNL OL DL 18604. (1482); Szabó: *A középkori magyar falu*, 178.

cselekmény mellett ugyanis megtámadták Kuresinc falu bírójának és vámszedőjének, Ivánnak a házát (*domum propriam Iwan villici et tributarii*). A ház urát ugyan nem sikerült elfogniuk, csak nyilakkal megsebesíteniük, mivel az sikeresen az erdőbe menekült előlük, azonban a támadók így sem távoztak üres kézzel: feltörték a bíró házában található ládákat és elvitték az általa a jobbágyoktól – nyilvánvaló módon vám és földesúri adó gyanánt – beszedett pénzt és más javakat is. De nem elégedtek meg ennyivel, mert ezután magát Garignyica mezővárost is megtámadták, ahol szintén a helyi bíró, István volt a fő célpont. Őt fogságba ejtették, s ezután Szentjakab birtokra költöztették át, azzal a 114 forinttal együtt, amellyel még nem számolt el urának, ráadásul emellett még további 50, szintén adóból származó forint is volt nála.⁶⁶

A másik ilyen – az említett fehérvári oklevélben is szereplő – kizáró ok a különféle helyi szabálytalanságok elkövetése volt. Ez állhat a háttérben például annak az esetben, amikor 1506-ban – Eperjes panaszára – Sáros megye tartott vizsgálatot abban az ügyben, amely szerint a Sóváriak két sóvári jobbágy városba költözését akadályozták meg, költözési engedélyük dacára. A vizsgálat során azonban kiderült, hogy mindketten szabályt sértettek: egyikük társaival hat fát vágott ki lopva a kissárosi erdőben, a másik pedig annak a – nyilván még a beköltözéskor vállalt – kötelezettségének nem tett eleget, miszerint a telkén házat épít majd.⁶⁷

Az utolsó, a zalai oklevélben is említett, a *licentia* megtagadását eredményező ok a tartozás volt. Ha a távozni akaró a lakóhelyén nem rendezte adósságait, akkor szintén nem hagyhatta el a birtokot.⁶⁸ A legtöbb esetben adótartozásról volt szó. Az oklevelek alapján ennek a szabálynak a megsértése kifejezetten gyakorinak számított. 1396-ban 6 forintnyi adóval hurcoltak el egy parasztot, 1406-ban részben adó-, részben dézsma-tartozással. 1413-ban 20 forintnyi *census* és *taxa* nem került a távozás előtt kifizetésre, 1417-ben 16 forint dicapénzzel együtt távozott a jobbágy a lakóhelyéről.⁶⁹ 1415-ben adószedés idején, pontosabban azt megelőzően szöknek jobbágyok Makovicáról Bártfára, az ítélet szerint viszont uruk akár a városban is behajthatja majd tőlük a *datiumot*.⁷⁰ Medvesi György, akit Aranyas birtokról 1466-ban Ónodi Cudar Jakab hurcolt el, urának, Koncz Osvátnak 20 aranyforinttal tartozott, amit az szintén nem kapott vissza a költözés előtt. 1487-ben bizonyos Marczyn nevet viselő jobbágy a Zemplén megyei Sámogyról szökött meg, rendezés nélkül hagyva 10 forintnyi tartozását.⁷¹

A fent tárgyalt pénzbeli adósságok kérdését úgy is rendezni lehetett, ha valaki vagy valakik kezességet vállaltak a költöző jobbágyért, ígéretet téve, hogy szükség esetén kifizetik majd helyette a tartozását. Már az imént említett sámogyi esetenél előfordult ez, itt ugyanis Marczyn 10 forint adósságáért többen is kezességet vállaltak. Többtucatnyi, különféle jogállású személy volt *fideiussor* például 1414-ben, a Vas megyében fekvő Kismákfa

⁶⁶ MNL OL DL 106971.

⁶⁷ MNL OL DF 229281., illetve Gulyás: 15–16. századi parasztságunk, 148.

⁶⁸ Székely: A jobbágyköltözés, 208.

⁶⁹ ZSO I. 427. sz., II. 4913. sz., IV. 1745. sz., VI. 869. sz.

⁷⁰ Uo. V. 1208. sz.

⁷¹ MNL OL DL 16429., 85126.

faluban. Itt a különféle bűneiért letartóztatott, majd a fogságból frissiben kiengedett bírórért vállaltak kezességet, olyan feltételekkel, hogy ha a *villicus* a lakóhelyéről elköltözne, a megnevezett kezesek összesen 50 márkát fizessenek. Ha ugyanő megszökne, senki sem védheti meg, ellenben a földesúr őt bárhol elfoghatja.⁷²

Az 1420. évi káldi kiváltságlevélben is megjelennek a kezesek, akiket a költözőnek kellett kiállítania a költözés előtt, mégpedig kötelező jelleggel, azaz a költözés elvileg meg sem valósulhatott ebben az esetben kötelezettségvállalásuk nélkül. A szövegből kitűnik, hogy a kezesség azzal a fentebb már említett szokással volt összefüggésben, hogy az elköltözők házaikat egy évig és két napig még megtarthatták.⁷³ A Káldon szokásban lévő kezesállítási gyakorlatra máshonnan is van példánk. Úgy tűnik, Szlavóniában hasonló volt az eljárás: a költözőnek Körös megyében mindenféleképpen kezeseket kellett állítania, akik az esetlegesen felmerülő pénzügyi problémákban segítettek neki.⁷⁴ A másik ilyen terület az ország délkeleti régiója volt, ahol költözés kapcsán szintén többször előkerült a kezesség ügye, leginkább Krassó megyében.⁷⁵ Hasonló jelenségre lehetünk figyelmesek Turóc megyében is, ahol a költözni szándékozó, de pénzzel tartozó jobbágy tartozására nézve kénytelen volt kezeset állítani.⁷⁶

Ha a fenti kizáró okok közül egy sem állt fenn és a jobbágy minden feltételnek megfelelt, akkor kérvényezhette a falunagytól azt, hogy engedélyezze neki a költözést. A korai időkben még minden bizonnyal a földesúr, később azonban már mindig és mindenhol a település bírója volt az, aki a költözési engedélyt kiadta, azaz a távozási szándékot általában neki kellett bejelenteni, aki egyébként láthatólag a földesúr külön engedélye nélkül is jóváhagyhatta a település elhagyását.⁷⁷

A legjobb bizonyíték a bírónak az engedély kiadásával kapcsolatos szerepére, hogy olykor azt is egyértelműen megemlíti az oklevelek, hogy a költözni szándékozók ténylegesen a *villicus* elé járultak az ügyben.⁷⁸ Hasonló olvasható emellett a Kolozs megyei Teke mezőváros 1486. évi kiváltságlevelében is. Igaz, itt az elköltözéskor a gerébnél és az *officialis*nál kellett a parasztnak jelentkeznie.⁷⁹ Az mindenesetre igen jól mutatja a *villicus* fontosságát a költözés során alkalmazott eljárásban, hogy ha erőszakos visszatartás tör-

⁷² Szinte teljes latin átirással közli ZSO IV. 2488. sz.

⁷³ ZSO VII. 1652. sz.

⁷⁴ MNL OL DL 101195. (1494), 101393. (1498), 104101. (1501), 101367. (1504).

⁷⁵ ZSO III. 2938. sz. (1412). Itt a helyi bíró és az esküdtek a kezesek. MNL OL DL 55059. (1436). Itt az egész falu vállal kezességet a költöző jobbágyért.

⁷⁶ *A Justh család levéltára 1274–1525*. Közzéteszi: Borsa Iván. Bp., 1991. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 20) (= Justh) 590. sz.

⁷⁷ Solymosi: A jobbágyköltözésről szóló határozat, 26. A falu bírója mindemellett nemcsak a lakott telkekre vonatkozólag, hanem a *deserta* telkekre nézve is licentiálási joggal rendelkezett, azaz ő engedélyezte a pusztatelkek használatba vételét a helyiek számára. Szabó: *A középkori magyar falu*, 97.

⁷⁸ Egy alkalommal például akkor történt a jogtalan költöztetés, amikor a jobbágyok a bíró előtt álltak, de a *terragiumot* még nem fizették le („cum adhuc iidem in presentia villici stabant et neque terragia ipsorum deposuerant”). ZSO II. 4926. sz. (1406).

⁷⁹ „Item damus et conferimus etiam omnibus iobagionibus nostris in Theke liberum accessum et recessum, ita tamen, qui recedere voluerit, grebio se presentet, et officiali nostro.” *Hunyadiak kora*, XII. 337.

tént, előfordult, hogy már nem is a földesurat, hanem közvetlenül a falunagyot szólították fel a költözési engedély kiadására.⁸⁰

A falunagy ilyen jogának azonban természetes módon volt egy árnyoldala is: mivel urának a kérdésben minden bizonnyal utólagos elszámolással tartozott, alaposan át kellett gondolnia, mely esetekben tekinthető jogszerűnek a távozni kívánó igénye, s mikor nem tesz eleget az illető az ezzel kapcsolatos szabályoknak.⁸¹ Ha a feltételeknek a jobbágy nem felelt meg, a bíró minden további nélkül megtagadta a település elhagyásának engedélyezését, mint történt ez például 1501-ben a turóci Zsámbokrét birtokon, ahol tartozásai miatt nem kapta meg a költözni szándékozó jobbágy a *licentiat*, sőt a bíró minden bűnét ott helyben ráolvasta az engedélykére.⁸²

Miután tehát a falu vezetője meggyőződött arról, hogy a fenti kizáró esetek egyike sem forog fenn, beszedte a jobbágytól a 15. századra már mindenhol 12 dénárt kitevő költözési illetéket (*terragium*), majd engedélyezte a távozást. A költözés „ügyintézésének” folyamatában a *licentia* elnyerése volt a legfontosabb elem. Ez egészen konkrétan azt jelentette, hogy ha valaki nem kapta még meg a *licentiat*, még akkor sem mehetett el, ha a feltételeket már korábban teljes mértékben teljesítette, azaz megfizette tartozásait és letette a költözési illetéket. Erről legjobban egy 1414-ben zajló per tanúskodik, amelyben nem a tartozások és az illeték lefizetése volt a legfontosabb kérdés, hanem az, hogy vajon a *licentia* elnyerése előtt vagy után hagyta-e el a paraszt a lakóhelyét.⁸³

A falunagy a költözés során felmerült különféle szabálytalanságok rendezésében is kulcsfigurának számított.⁸⁴ Így ő volt az, aki per esetén esküvel bizonyította a megyének vagy bárki másnak a szökést, a különféle szabálytalanságokat, vagy a távozás során esett hatalmaskodást. A tájékozódás érdekében szükség esetén akár az egész falut összehívhatta.⁸⁵ Ha nem volt világos, hogy egy költözés szabályosan vagy szabálytalanul ment-e végbe, akkor a megye a *villicushoz* küldte ki az emberét elsőként, hogy megérdeklődjön, törvényes volt-e vajon a jobbágy távozása.⁸⁶ Abban az esetben, ha egy paraszt megszökött a faluból, a telkén maradt javait, esetleg borát szintén a bíró foglalta le és a saját házához vitette megőrzésre, addig, amíg végső döntés nem született az ügyben.⁸⁷

A *terragium*, azaz a költözéskor fizetendő illeték a kutatások szerint a rendszeres, földesúrnak fizetendő földbérből alakult ki. Először 1254-ben, a már említett bábaszéki és dobronyai kiváltságlevélben kötötték illeték fizetéséhez a költözést, innentől azonban ez az eljárás

⁸⁰ MNL OL DL 17451. (1473).

⁸¹ Így például 1398-ban, Leleszen egy jobbágy szökése miatt a bírót is felelősségre vonták. Székely: A jobbágyköltözés, 195.

⁸² Justh 590. sz.

⁸³ ZSO IV. 2596. sz.

⁸⁴ Szabó: A középkori magyar falu, 97.

⁸⁵ Zichy V. 550. sz. (1408); ZSO II. 6290. sz. (1408), IV. 1979. sz. (1414), V. 1319. sz. (1415); Zichy VI. 422. (1416); Szakály Ferenc: *Ami Tolna vármegye középkori okleveleiből megmaradt. 1314-1525.* Szekszárd, 1998. (= Tolna) 171. sz. (1485); MNL OL DL 85126 (1487); Tolna 175. sz. (1489), 182. sz. (1502), 199. sz. (1516).

⁸⁶ MNL OL DF 238216. (1475).

⁸⁷ ZSO V. 2399. sz. (1416); Zichy XI. 50., XI. 55.; C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei II.* Bp.-Nyíregyháza, 2002. (Jósa András Múzeum kiadványai 53) 614. sz. (1470). Jellemző, hogy ezt a két esetet is csak azért ismerjük, mert a lefoglalt javakat erőszakkal vették vissza a bírótól.

rás széles körben elterjedt.⁸⁸ A fentiekben már láthattuk, hogy a *terragium* megfizetése alapvető feltétele volt a *licentia* kiadásának is. Olykor viszont előfordult, hogy a falunagy – vagy földesura utasítására, vagy pedig azért, mert úgy látta, hogy a költözési feltételek nem teljesültek – egészen egyszerűen nem vette át a jobbágytól a költözési illeték összegét, s ennek következtében a *licentiat* sem adhatta ki neki.⁸⁹ Mondanunk sem kell, hogy ez a sajátos módszer fölöttébb alkalmas volt a költözés akadályozására. Ennek kivédését szolgálhatta azonban az a megoldás, ha az illetéket nem a *villicus*, hanem a megye képviselője előtt adták át, ami spontán módon jelent meg a Zsigmond kori joggyakorlatban.⁹⁰

Az átvett *terragium*ról olykor nyugtát is adhattak a költözőnek, ami nyilvánvalóan a jobbágy új földesurának érdekeit szolgálhatta. Ezzel ugyanis jelentősen csökkenteni lehetett annak az esélyét, hogy a paraszt régi földesura meggondolva magát, utólag a költözés szabálytalanságára, a *terragium* ki nem fizetésére hivatkozva akadályozza meg a távozást, foglalja le a jobbágy javait, vagy vigye vissza erőszakkal a parasztot. Igaz, hogy erről tudomásom szerint csupán egyetlen korai, a már említett, 1342-ből fennmaradt adatunk árulkodik,⁹¹ de a középkor végén, amikor sok esetben már mezővárosi és falusi jobbágyok is rendszeresen állítanak ki nyugtákat,⁹² nem tűnik életszerűnek, hogy ilyen jelentős ügyekben ne alkalmazták volna legalább alkalomszerűen ezt az eljárást.

A költözési engedélyre vonatkozó ismereteinket újabban előkerült információkkal árnyalhatjuk tovább. Úgy látszik ugyanis, hogy a *licentia* kiadásához nem minden esetben lehetett elég a bíró személyes döntése, hanem a helyi közösség véleménye és állásfoglalása is fontos volt. 1409-ben, amikor Szabolcs megye vizsgálatot tartott egy Ibrányból Rakamazra költöző jobbágy ügyében, akit földesurai javaival együtt elfogattak, kiderült, hogy a jobbágy, Pál fia Mihály jogszerűen költözött el régi lakóhelyéről, eleget tett a költözés feltételeinek, amihez a település lakói is hozzájárultak.⁹³ 1420-ban Szeremle birtokon [Bodrog megye] ugyanez történt, ráadásul itt még az események sorrendjét is megemlégették: eszerint a tartozások és a *terragium* kifizetése, valamint a *licentia* elnyerése után járultak hozzá a helyiek a távozáshoz.⁹⁴ Emellett a már többször említett 1420. évi káldi oklevél is kiköti azt, hogy a településről távozóknak nem a földesuruk, hanem a bíró és az esküdtek közösen adják ki a költözési engedélyt. A bírónak és az esküdteknek, azaz a helység tanácsának együttes említése nyilvánvaló módon nem csupán egyetlen személy (a *villicus*) döntését, hanem a teljes helyi közösség beleegyezését reprezentálja.⁹⁵ A szokás országosan is elterjedhetett és nemcsak az el-, hanem olykor a beköltözésre is vonatkozhatott: a kézdi, orbai és sepsi székek 1466. évi konstitúciói úgy rendelkeztek, hogy még az

⁸⁸ Solymosi: Költözési illeték, 96.; HO VI. 48.

⁸⁹ Tolna 175. sz. (1489).

⁹⁰ ZSO IX. 1071. sz. (1422); MNL OL DL 72416. (1425).

⁹¹ Kállay 633. sz.

⁹² A jobbágyok által használt nyugtákra lásd például Gulyás László Szabolcs: A mezővárosi ingatlanforgalom szokásjoga a 14–16. századi Zemplén megyében és környékén. *Történelmi Szemle* 68 (2016) 46. 99. j.

⁹³ ZSO II. 7090. sz.; Gulyás: A jobbágyság szabad költözése, 50.

⁹⁴ ZSO VII. 1341. sz.

⁹⁵ Uo. VII. 1652. sz.

előkelő személyek is csak a közösség engedélyével telepedhetnek meg közöttük.⁹⁶ Ez az eljárás minden bizonnyal azon alapult, hogy a költözés minden esetben ingatlanforgalommal is együtt járt, és a jobbágyság jogszokása alapján a rokonok és szomszédok beleszólást gyakorolhattak az ilyen ügyekbe.⁹⁷

A költözés tehát nem egyszerű magánügy volt, hanem a teljes jobbági közösséget érintette. Ezt mutatja az is, hogy a falu lakossága nemcsak a szabályos költözés engedélyezésében játszhatott szerepet, de olykor a jogtalan elhurcolással szemben is egységesen léptek fel. 1413-ban, Zala megyében hallunk arról, hogy amikor Rozgonyi István essegvári várnagyi uruk parancsára fegyveresen akartak elhurcolni egy jobbágyot a Branda veszprémi püspöki kormányzó birtokában lévő Füredről Billegére, a helyi jobbágyok csoportosan ellenszegültek és megpróbálták megakadályozni a törvényteleniséget.⁹⁸

A feltételek teljesítése és az engedély megszerzése után a következő lépés már maga a költözés lebonyolítása volt, amely – ahogyan azt már korábban említettem – csakis nappal történhetett. Ugyan a jobbágyot a költözés során királyi védelem illette meg, mind gyakoribbá váltak a távozók elleni erőszakos cselekmények. Ezt megakadályozandó sokszor előfordult, hogy az új lakóhelyre költözés során a paraszt menlevelet kapott. A király vagy a földesúr által kiadott védlevelek (*litterae protectionalis*) vonatkozhattak meghatározott településekre, de akár személyre szólók is lehettek.⁹⁹ Ezekben egyes esetekben nem csupán azt rögzítették, hogy a jobbágyot a költözés során tilos megtámadni,¹⁰⁰ hanem azt is, hogy a megnevezett faluba vagy városba beköltözőket különféle kedvezmények, a legtöbb esetben adókedvezmények illették meg.¹⁰¹ Külön kategóriát alkotnak azok a – főleg királyi – kiváltságlevelek, amelyek a jobbágyságnak meghatározott városokba vagy mezővárosokba való beköltözését segítették elő.¹⁰² A kérdés már a birtokfejlesztési és jobbágytelepítési technikák körébe tartozik, ezért ezúttal részletesen nem tárgyaljuk.

A költözés általában nem egyetlen nekifutásra ment végbe, hiszen számos olyan példát ismerünk, amikor a jobbágy a régi lakóhelyén hagyott javaiért utólag akart elmenni.¹⁰³

⁹⁶ Kolosváry Sándor – Óváry Kelemen: *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. I–V. Bp., 1885–1904. I. 6.; Szabó: *A középkori magyar falu*, 88.

⁹⁷ Összefoglalóan Degré Alajos: A szomszédok öröklése és a szomszéd elővásárlási jog kialakulása. In: *Emlékkönyv Dr. Viski Illés József tanári működésének negyvenedik évfordulójára*. Szerk. Eckhart Ferenc – Degré Alajos. Bp., 1942. 122–141.; Gulyás: A mezővárosi ingatlanforgalom szokásjoga, 40–42.

⁹⁸ ZSO IV. 956. sz. Igaz, az ellenszegülőket utóbb *malefactorok* módjára elfogták.

⁹⁹ Szabó: *A falurendszer kialakulása*, 105–107.

¹⁰⁰ Erre jó példa MNL OL DL 95390. (1473). Itt az új földesúr(nő), Kusalyi Jakcs Anna adott védlevelet a hozzá költözőnek.

¹⁰¹ Számos ilyen példát hoz a 14. századból Székely György. Lásd Székely: A jobbágyköltözés, 202–203.

¹⁰² Ilyen okleveleket kapott például Sopron 1362-ben (MNL OL DL 5128.), 1399-ben (ZSO I. 5668. sz.), 1407-ben (II. 5391. sz.), 1410-ben (II. 7662. sz.), 1420-ban (VII. 1642. sz.); Eperjes 1397-ben (ZSO I. 4711. sz.), 1407-ben (II. 5327. sz.), 1411-ben (MNL OL DF 228560.), 1426-ban (228594.), 1448-ban (228710.), 1455-ben (228767.), 1471-ben (228867.), 1498-ban (229132.), 1503-ban (229237.); Bártfa 1406-ban (ZSO II. 4657. sz.); Beszterce 1414-ben (ZSO IV. 2308. sz.), 1419-ben (VII. 1182. sz.); Szébelléb 1412-ben (ZSO III. 2313. sz.); Debrecen 1407-ben (ZSO II. 5475. sz.), 1435-ben (MNL OL DL 5490. Ezt a birtokos szerb despota kérte a nádortól!); Turán 1397-ben (ZSO I. 4882. sz. Itt a korponai jogot kapja a település, hogy a lakók ne költözzenek el!) stb.

¹⁰³ 1418-ban például egy esetben 11 nappal később megy vissza a jobbágy a házában lévő felszerelésekért, de végül ezt kihasználva elfogták. ZSO VI. 1855. sz.

Az ingóságok és az állatállomány elszállítása bizonyosan nem volt egyszerű művelet, így hosszabb időt, komolyabb szervezést és segítséget is igényelt.

A középkori Magyarországon a költöztetést minden esetben jobbágyok hajtották végre, akár törvényes, akár törvénytelen volt az eljárás. A segítők szinte mindig az új lakóhely „önkéntes” vagy földesúri parancsra kirendelt jobbágyai voltak. Ezeket a résztvevőket név szerint is felsorolják az oklevelek, amennyiben utólag az elhurcolás vádja merült fel és per indult az ügyben. Mivel a hatalmaskodásokban amúgy is rendszeresen „jobbágycsapatok” vettek részt, semmi különös nincsen abban, hogy elhurcolás esetén az új úr *officialisa*, valamely familiárisa, vagy az új lakóhely bírása által vezetett „paraszt-sereg” végezte el a feladatot.¹⁰⁴ Az oklevelek azonban arról tanúskodnak, hogy ugyanez volt a helyzet akkor is, ha a költöztetés teljesen jogszerűen történt.¹⁰⁵ Egy 1420. évi és egy 1444. évi oklevél teljes mértékben rövidre zárja a kérdést, amikor előbbi azt írja, hogy a földesúr a költöző jobbágyért a „szokás szerint” (*prout moris est*) küldte át a jobbágyokat, míg utóbbi szerint 11 szekéren, 58 ökörrrel történt a parasztok segítségével lezajló és teljesen jogszerű művelet. Egy ilyen volumenű akció nyilvánvalóan egy nagyobb embercsoport részvételét tette szükségessé.¹⁰⁶

Egyértelmű az is, hogy a parasztok a költözés során vámmentességet élveztek, amit több adattal alá tudunk támasztani. Látható ez például Ung megye 1393. évi, már említett oklevele alapján, amely arról számol be, hogy az amúgy jogtalanul felállított lucskai vámhelyen azokat a jobbágyokat is megvámolták, mégpedig 40 dénárra, akik a költözés feltételeit teljesítve más úrhoz mentek. Mátyás király 1476. évi oklevele alapján is igazolható ez a helyzet: a Heves megyei Kömlő faluba költöző jobbágyok ugyanis az ekkor szállított javaik után szintén nem tartoztak vámot fizetni. Ugyanezt erősíti meg az az oklevél is, amely szerint egy 1495-ben, az Abauj megyei Alsómecenzéfről a szepességi Pálmafalura költöző és, ott magát örökös jobbágyoságra adó paraszt a költözés során vámmentességet élvezett.¹⁰⁷ Az 1410-es években, amikor egy Újlakról Szatmárra áttelepülő jobbágyot rokonai is elkísértek (nyilván a költözésben segítették), az is kiderül, hogy ők is vámmentesek voltak.¹⁰⁸ Mint arról korábban már említést tettünk, a rendelkezés kétszer szerepelt dekrétumban.¹⁰⁹ Az ilyenkor érvényes vámmentesség alapja nyilvánvalóan az lehetett, hogy a költözés – hiába számos ingósággal történt – nem haszonszerzési célokat szolgált, azaz nem kereskedelmi tevékenység volt, amit a vámszedés során általában amúgy is

¹⁰⁴ A rengeteg példa közül csak néhány: ZSO I. 3715. (1394), I. 5801. sz. (1399), II. 4139. sz. (1405); MNL OL DF 236602. (1415); ZSO VII. 291. sz. (1419); MNL OL DL 45584. (1474); *Sopron vármegye története*. I–II. Szerk. Nagy Imre. Sopron, 1889–1891. II. 528. (1480); MNL OL DL 75804. (1522). Olykor az is előfordul, hogy nem az új lakóhely, hanem egy másik falu lakossága költöztet, de ez inkább kivétel lehetett. ZSO VI. 2003. sz. (1418).

¹⁰⁵ Egyértelmű adatként lásd pl. ZSO II. 4563. sz. (1406).

¹⁰⁶ ZSO VII. 1466. sz.; MNL OL DL 44383.

¹⁰⁷ ZSO I. 3121. sz. (1393); MNL OL DL 17796.; Gulyás: Luxemburgi Zsigmond, 252.; *A márkusfalvi Máriássy család levéltára. 1243–1803. I. (Különlenyomat a Közlemények Szepes vármegye múltjából)*. Írta és sajtó alá rendezte Iványi Béla. Lőcse, 1917. 264. sz.

¹⁰⁸ ZSO III. 1479. sz.

¹⁰⁹ DRH 1301–1457. 394. (1401 körül) és CJH 536. (1492).

számon tartottak,¹¹⁰ és mindezek mellett rendkívüli, nem mindennapos és nem rendszeres eseménynek számított.¹¹¹

A költözés után nem minden esetben ért véget a jobbágy és a volt lakóhelye közötti kapcsolat. Sokszor előfordult, hogy az elköltözött paraszt olyan ingatlanokkal is rendelkezett, amelyek a telken kívüli birtokállományhoz tartoztak és ezeket ilyen formában *extraneusként*, azaz külső birtokosként a költözés után is megtarthatott. Ennek legklasszikusabb és leggyakoribb ingatlantípusa a szőlő volt, de néha szántó- (nyilván ez esetben saját erőből termővé tett, azaz irtásszántóról lehetett szó) és malombirtoklással is találkozhatunk.¹¹² Ha ilyenről esik szó az oklevelekben, az rendszerint olyan kontextusban történik, hogy az elköltözött jobbágyot akadályozták abban, hogy éljen az ingatlannal kapcsolatos jogaival.¹¹³

A fent felvázolt jellegzetességek általában ilyen-olyan formában országszerte megjelentek, de például a kezességvállalás kapcsán már láthattunk helyi vonásokat is, hiszen a *fideiussorok* állítása Erdélyben és Szlavóniában lehetett a leginkább elterjedt. Ezekre a területi eltérésekre nézve sajnos nincsen túl sok információnk. A legismertebb ilyen helyi sajátosság talán a szlavón jobbágyköltözés szokásjoga lehet. Az 1405. évi április 15-i „városi” dekrétum 6. cikkelye a költözést csak a királyi birtokok vonatkozásában engedélyezte, valamint a bírságok 30 napon belüli behajtásáról intézkedett. A Dráván túl lakó jobbágyok esetében azonban a törvény nem érvényesítette ezt a rendelkezést, hanem a „régí szokások” betartását rendelte el.¹¹⁴

Nehéz megállapítani, hogy pontosan mi rejtőzhet a „régí szokások” kifejezés alatt. Részben minden bizonnyal benne lehetett például a költözés során alkalmazott, kötelező jellegű kezességvállalás, amit már Körös megye kapcsán is említettünk. Egy Zsigmond kori oklevél említése alapján pedig úgy tűnik – bármennyire is furcsa ez –, hogy Szlavóniában éjszaka is lehetett költöztetni. Ez a bizonyos, 1411. évi oklevél egy hatalmaskodási ügyről számol be: Szuhodoli András és Péter Ludbregi István egyik jobbágyát a szlavón jognak megfelelően (*iure regni nostri Sclavonie*) éjszaka költöztette át saját birtokára. A költözés csetepatévé fajult, amikor a Ludbregi-familiárisok a Szuhodoli birtokokról próbálták meg a jobbágyot visszavinni, s eközben a támadók egyike halálos sebet kapott.

¹¹⁰ Köztudott, hogy a saját szükségletre szállított, vagy ha úgy tetszik, az önellátást szolgáló élelemre általában nem kellett vámot fizetni. Fügedi: Középkori magyar városprivilegiumok, 250.

¹¹¹ Ilyen rendkívüli esemény volt például az, amikor a máramarosi mezővárosok polgárai a királyhoz látogattak. Ilyenkor pedig bizonyíthatóan vámentesek voltak. MNL OL DF 275901. (1453). Véleményem szerint a vámentesség ebben az esetben is hasonló logika alapján volt érvényes, mint a költözéskor.

¹¹² A jelenségre lásd Szabó: *A magyar parasztság története*, 15–16.; Makkai László: *A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései* (A telkes és „kertes” földhasználat a 13–15. században). In: *Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Bodor András et al. Bukarest, 1957. (A Bolyai Tudományegyetem kiadványai 1) 477–478. és Solymosi: *A földesúri járadékok*, 147–149.

¹¹³ ZSO II 8038. sz. (1410), III. 2068. sz. (1412), VII. 2273. sz. (1420); MNL OL DL 35098., 35099. (1464). Szántó és malom megtartására lásd pl. ZSO VI. 718. sz. (1417), VII. 172. sz. (1419). 1478-ban az otthagyott ingatlanjai eladásában akadályozza a földesúr a parasztot: MNL OL DL 18068. 1492-ben a volt ura adja el a jobbágy régi lakóhelyén fekvő szőlőjét: MNL OL DL 34538.

¹¹⁴ „Iobagiones autem ultra Drave fluvium residentes huius libertatis privilegio gaudere nolumus, sed potius in suis antiquis consuetudinibus decrevimus permanere...” DRH 1301–1457. 196.

Az alperesek ezt nem hagyták annyiban, és elfoglalták a felperesek birtokait. Zsigmond elrendelte a birtokok visszaadását, kimondva, hogy akiknek bármilyen keresete lenne a alperesek ellen, azok a szlavón szokások alapján keressék igazukat.¹¹⁵ Mivel az oklevél nem a költözés szabályos vagy szabálytalan mivolta ügyében, hanem az ebből kibontakozó összecsapás és bosszú miatti ügyben került kibocsátásra, nem tekinthető ugyan közvetlen bizonyítéknak az éjszakai költöztetés jogszerűségére nézve, de sokatmondó, hogy a felperesek is nyíltan állították, hogy jogszerű volt ebben a formában a költöztetés és Zsigmond sem minősítette szabálytalannak a Szuhodoliak akcióját, ehelyett a szlavón jogra hivatkozott.

A jobbágymenetel során alkalmazott szabályok és feltételrendszerek a különféle helyi és országos paraszti szokásjog(ok)ra épülő, a királyi dekrétumok által bizonyos mértékig egységesített, logikus rendszert alkottak, amelyek kiegyensúlyozott módon próbálták normalizálni a költözés során szerepet játszó, sok esetben eltérő érdekű felek közötti viszonyt. Ez még akkor is igaznak tűnik, ha a témában fennmaradt oklevelek legnagyobb része éppen ezeknek a szabályoknak a megszegéséről számol be. A középkor végi források alapján már meglehetősen jól kirajzolódnak azok a szempontok és érdekek is, amelyek a költözést, a szökést, az elhurcolást vagy a költözés akadályozását eredményezték.¹¹⁶ Ez a kérdés azonban már jócskán túlmutat jelen dolgozat célkitűzésein és terjedelmi keretein, ismertetése önálló tanulmányban volna csak lehetséges.

¹¹⁵ ZSO III. 1146. sz.; MNL OL DL 68689. A felperesek előadása szerint az összecsapás akkor történt, amikor „[...] ipsum nuper iure regni nostri Sclavonie noctis sub silentio quendam iobagionem Stephani de Ludbreg ad eorum possessionem adduxissent”. A birtokok visszaadására vonatkozó rendelkezése után Zsigmond még hozzáteszi, hogy ha bárkinek bármilyen igénye vagy keresete lenne Andrással és Péterrel szemben, az „iuxta morem et consuetudinem predicti regni nostri consuetudinem Sclavonie in talibus observari solitam legitime persequantur adversus Andream et Petrum prenotatos, qui a facie iuris non [...] se custodire, secus ergo non facturi.”

¹¹⁶ Gulyás: A jobbágyság szabad költözése, 54–58.; Gulyás: Luxemburgi Zsigmond, 251.; Székely: A jobbágyköltözés, passim.

„EX ORIENTE LUX”??

Az 1917-es orosz forradalmak és Magyarország

SZERKESZTŐI ELŐSZÓ

A *Történelmi Szemle* e száma válogatást tartalmaz az „*Ex oriente lux*”?? – *Az 1917-es oroszországi forradalmak hatásai az első világháború Magyarországon* című tudományos konferencia előadásainak tanulmányváltozataiból. A tanácskozás az első világháború történetével foglalkozó centenáriumi konferenciák sorozatába illeszkedett: ezért rendezte együtt a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum (HM HIM) és az MTA BTK Történettudományi Intézet (MTA BTK TTI) a Hadimúzeum Alapítvány támogatásával. A rendezvényen mindkét 1917-es oroszországi forradalom magyarországi fogadtatásának vizsgálatára sor került: szervezői (főszervezője a HM HIM részéről Závodi Szilvia, az MTA BTK TTI részéről Vörös Boldizsár volt) ezért helyezték március és november közé: a 2017. szeptember 28–29-ei napokra. A konferencia első napjának helyszíne a HM HIM, másodikiké az MTA BTK TTI volt. Megrendezését indokoltta tette e forradalmak nagy hatása az első világháború menetére és, ezen túlmenően is, Közép-Európa, benne Magyarország történetére.

A konferencia főcíme, a latin nyelvű szókapcsolat: „*Ex oriente lux*” [keletről jön a fény] – egy szakirodalmi munka szerint – már jelen volt a kora keresztény patrisztikai irodalomban és azt fejezi ki, hogy a keresztények keletről várták Krisztus második eljövételét.¹ Az állítás 1917–1918-ban több magyarországi újságban is olvasható volt, így például Jászi Oszkár *Ex Oriente lux!* címmel írt vezércikket a *Világ* 1917. március 25-ei számába.² A 2017-es rendezvény főcímében az idézőjelek és a kérdőjelek azonban már az e forradalmak következményeit is ismerő utókor emberének távolságtartását is kifejezésre juttatják a száz évvel korábbi optimizmussal szemben. Sőt nem egy, e folyóiratszámban olvasható tanulmányból az is kiderül, hogy több magyarországi kortárs (így a *Szabadgondolat* című folyóirat bolsevizmus-számának egyes szerzői vagy egy vármegyei hivatalnok) már 1918-ban felismerték, és elítélték az új hatalom által alkalmazott erőszakot.

¹ A. V. Podoszinov: *Ex oriente lux! Orientacija po sztranam szveta v arhaicseszkih kulturah Evrazii*. Moszkva, 1999. 17. Vö. még Máté 24,27. Lásd ehhez Komoróczy Géza: *Az ókori Kelet. Ókor* 5 (2006) 3–4. sz. 15.

² Jászi Oszkár: *Ex Oriente lux!* *Világ* 1917. március 25. 1–2. Lásd még Dr. Patay Pál: *Nekünk nincsen szavunk? Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1917. április 29. 190–191.; [Alpári Gyula]: *Vom Osten kommt das Licht! Neues Politisches Volksblatt* 1917. november 24. 1–2. (Alpári Gyula szerzőségéről lásd *Így látták a kortársak. Magyar írók, költők, publicisták a Nagy Októbertől. 1917–1919. Összeáll., az összekötő szöveget írta: Remete László*. Bp., 1977. [2. átd., bőv. kiad.] 181., 183–184.); Dvorák József: *Új eszme... Dunántúli Protestáns Lap* 1918. július 7. 121–122.

A konferencia szervezésénél (és e folyóiratszám összeállításánál) egyrészt az az elgondolás érvényesült, hogy egy-egy szakember mutassa be: miként hatottak e forradalmak Magyarország társadalmának egyes csoportjaira (Pollmann Ferenc: a katonákra, Hajdu Tibor: a parlamenti pártok vezetőire, Klestenitz Tibor: a keresztény egyházakra, Csunderlik Péter: a Galilei Kör tagjaira, Balázs Eszter: az írókra, az értelmiségiekre, Ábrahám Barna: a szlovákokra, Kaba Eszter: az orosz fogságban lévő hadifoglyokra), másrészt az, hogy léptékváltásokkal, igyekezve teljesebbé tenni az áttekintést, az egyik szerző azt tárgyalja: különböző kiadványok munkatársai miként reagáltak (Tamás Ágnes: az élclapok karikatúristái), egy másik pedig ezt: egy kortársra milyen hatást gyakoroltak, ő miként értékelte azokat (Vörös Boldizsár: Lowetinszky János József vármegyei hivatalnok). Természetesen azzal is szükséges volt foglalkozni, hogy e forradalmakról az első világháború idején milyen információk juthattak el Magyarország lakosságához: a cenzúráról Paál Vince tartott előadást, illetve közöl tanulmányt.³

A sokféle reagálást, értékelést ismertető, vagy olykor csak felvillantó írásokból ugyanakkor a konkrét eseteken túlmutatóan, általánosabb érvényű összefüggések is kirajzolódnak: például az, hogy egy történelmi esemény bemutatásához-megértéséhez miként nyúlnak vissza korábbi történelmi eseményekhez a kortársak (így egyes értelmiségiek, írók vagy Lowetinszky az 1917-es oroszországi forradalmak esetében korábbi forradalmak, köztük az 1789-es francia forradalom történetéhez) vagy ez: egy történelmi eseményt miként igyekeznek felhasználni külföldi kortársai, saját aktuálpolitikai törekvéseik érdekében (az oroszországi forradalmakat a magyar parlamenti pártok vezetői). Mindezekon túl azonban az 1917-es oroszországi forradalmak e hatásainak körültekintő, széles körű feltérképezése azért is fontos, mert hozzájárul az 1918–1919-es magyarországi forradalmak történetének pontosabb megismeréséhez is: milyen információkkal rendelkeztek, illetve rendelkezhetek ezekről az itteni átalakulások résztvevői? E kutatási eredmények, reményeink szerint, hasznosulnak is majd a magyarországi forradalmak vizsgálatainál. A konferencia szervezői pedig köszönetet mondanak a *Történelmi Szemle* szerkesztőségének a tanulmányok befogadásáért, közlésük lehetőségéért.

Budapest, 2018. szeptember 6.

a folyóiratszám szerkesztői nevében
Vörös Boldizsár

³ Sajnos valamennyi előadó nem készítette el előadásának tanulmányváltozatát és van olyan rendkívül fontos társadalmi csoport (a korabeli magyarországi gazdasági elit), amelyről – a forradalmak hatását jelző érdekes források megléte és a konferencia egyik szervezőjének minden igyekezete ellenére – egyetlen szakember sem vállalta előadás tartását és tanulmány megírását. A *Történelmi Szemle* terjedelmi korlátai miatt pedig az egyes szerzők csak meglehetősen röviden mutathatták be vizsgálatuk tárgyát, eredményeiket. E korlátozás következménye az is, hogy voltak, akik csak a februári oroszországi forradalom magyarországi hatásaival foglalkoztak.

JÖN A MUSZKA! MEGY A MUSZKA?

Az oroszországi forradalmak hatása a Monarchia hadviselésére a keleti fronton 1917-ben

POLLMANN FERENC

.....
THERE COMES THE RUSSIAN! THERE GOES THE RUSSIAN?
THE IMPACT OF THE RUSSIAN REVOLUTIONS ON THE WARFARE OF THE
AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY ON THE EASTERN FRONT IN 1917
.....

The revolution that erupted in Russia in the spring of 1917 could have decisively changed the course of World War I – and it finally did so, albeit not quite in the way the military leadership of the Central Powers hoped it would. The paper explores the views of the Austro-Hungarian generalship about the potential effects of the Russian events on the outcome of the war, on the basis of the diaries and letters of two top military leaders, Archduke Joseph and Károly Tersztyánszky

Keywords: Archduke Joseph, Károly Tersztyánszky, Stefan Sarkotić, Ferenc Bolgár, front friendship, Russian Revolutions
.....

„Az orosz állásokban mindenütt vörös zászlók lengenek. Hurrá kiabálás hallik és a Marseillaise-t ordítják; a mi kürtjeinket – a lefúvás-t és imához-t – fújják. Más helyeken is nagy az ordítás; mintha mind részegek volnának és heves géppuskatűz is hallatszik. Úgy látszik, hogy a lázadás már a lövészárokbba is átterjed. Nekünk annyiban jó, hogy közelebb hozza a háború végét. Időközönként hevesen lő az orosz tüzérség a saját gyalogságára! Itt valami nagy baj lehet. Kézigránátok robbannak minduntalan, azután jajgatás és hörgés hallatszik ellenfelünk árkaiban. Kiabálva mondott beszédek hangzanak. Szegény Oroszország! Ha már lövészárkaidban is forradalom van, akkor fél lábaddal a sírodban állasz!”¹

Az elhangzott sorokat 1917. március 26-án jegyezte be naplójába József főherceg vezérezredes, a nevét viselő seregarcvonal parancsnoka az erdélyi fronton. Ő lesz az egyik főszereplője az alábbi rövid – ezért meglehetősen vázlatos – áttekintésnek, amelynek tárgya: milyen hatást gyakoroltak az 1917-es oroszországi forradalmak az egykori osztrák-magyar seregek keleti frontjára. Az áttekintéshez felhasználom József főherceg első világháborús visszaemlékezéseit, amelyek bőven tartalmaznak idézeteket a hadvezér korabeli naplójából. Egy másik, szintén a keleti fronton harcoló osztrák-magyar tábornok

Pollmann Ferenc PhD, kutató, HM Hadtörténelmi Intézet és Múzeum.

¹ József főherceg: *A világháború, amilyenek én láttam*. I–VII. Bp., 1930. IV. 509.

eredeti magánleveleit is fel fogom használni. Ezeket Tersztyánszky Károly vezérezredes írta barátainak: Bolgár Ferencnek,² az egykori honvédelmi államtitkárnak, illetve Stefan Sarkotić von Lovćenbergnek, vagy magyarosan Sarkotić Istvánnak, aki abban az időben Bosznia-Hercegovina és Dalmácia vezénylő tábornoka volt.³ E két forráscsoport összehasonlításra is lehetőséget kínál. József főherceg és Tersztyánszky személye azért is alkalmasnak látszik az összevetésre, mivel kettejük életútja – mely több ízben is keresztezte egymást – voltaképpen két eltérő személyiséget példáz. József főherceg a katonáit féltő gonddal óvó, a parancsokat kellő kritikával kezelő, és esetenként a feljebbvalójával is konfliktust vállaló parancsnok volt. Tersztyánszky ezzel szemben nem kímélte embereit – és tegyük hozzá, a lovakat sem: egy 1908-as hadgyakorlaton 100 kilométeres, állatkínzással felérő meneteljesítményre kényszerítette a rá bízott csapatokat –, nem véletlenül nevezték a háta mögött „vérebnek”. Magas veszteségeire a legfelsőbb hadvezetés, sőt az uralkodó is felfigyelt. Aligha csodálható, hogy ez a két magas rangú katona mindvégig igen rossz véleménnyel volt egymásról. 1914 nyarán József főherceg hadosztályparancsnokként kénytelen volt elviselni a hadtestparancsnokként felettesének számító Tersztyánszky aljas intrikáit. 1917-re azonban változott a helyzet: ekkor már József főherceg volt magasabb polcon. Míg Tersztyánszky „csak” a 3. hadsereg parancsnoka volt, ellenlábasa Erdély és Bukovina határán két hadsereg felett is rendelkezett.⁴ Mint látni fogjuk, a két tábornok – eltérő személyiségjegyeik dacára – alapvetően azonos módon vélekedett az oroszországi eseményeknek a frontra gyakorolt hatásairól. Mielőtt azonban ennek bemutatására sort kerítenék, előbb röviden vázolni szeretném, milyen katonai helyzetben volt az Osztrák–Magyar Monarchia 1917 tavaszán.

A dualista birodalom seregei számára az előző esztendő rendkívül eseménydús volt. Előbb a balkáni hadszíntéren sikerült – Szerbia 1915. őszi legyőzését követően – Montenegro-t is kiűzni az ellenfelek közül, majd pedig megszállni Albánia nagyobbik felét. A nyáron azonban az olasz fronton a stratégiai fontosságú Doberdó-fennsík, valamint Görz városa az ellenség kezére került. Ráadásul keleten a Bruszilov-offenzíva majdnem a végromlásba taszította az osztrák–magyar haderőt, különösen azután, hogy augusztus végén a románok is az antant oldalán avatkoztak be a háborúba. Ez utóbbi lépést azonban a központi hatalmaknak sikerült a visszájára fordítaniuk, és az esztendő végére Románia éppen csak elkerülte a teljes vereséget. Mindenesetre a Monarchia nagy árat fizetett az 1916. évi sikerekért: a veszteségi adatok ugyan kisebbek voltak, mint az előző évben: 177 ezer halottal szemben „csak” 93 ezer,⁵ 611 ezer sebesülttel szemben „csak” 411 ezer,⁶ eltűntekben

² Tersztyánszky Bolgár Ferencnek írott levelei a Hadtörténelmi Levéltárban találhatóak. Hadtörténelmi Levéltár (= HL) Personalia 187.

³ Tersztyánszky Sarkotićnak írott leveleiért Marc Stefan Petersnek tartozom hálás köszönettel. A két tábornok kapcsolatáról lásd Marc Stefan Peters: U Sjeni Ubijenog Nadvojvode: Karlo Tersztyánsky i Stjepan Sarkotić [In The Shadow of The Archduke's Murder: Karlo Tersztyansky and Stjepan Sarkotić] Prilozi (2005) 39–48.

⁴ Tersztyánszky karrierjéről – beleértve József főherceghez fűződő viszonyát is – lásd Pollmann Ferenc: *Balszerencse, semmi más...? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása*. Bp. 2004.

⁵ Gaston Bodart: *Die Erforschung der Menschenverluste Österreich-Ungarns im Weltkrieg 1914–1918*. Gépírat. HL Tanulmányok és visszaemlékezések gyűjteménye 423. 80.

⁶ Uo. 82.

és hadifoglyokban pedig 676 ezerrel szemben „csak” 471 ezer,⁷ ám ezeket a veszteségeket Ausztria–Magyarország már lényegesen nehezebben tudta pótolni, mint 1915-ben. Ezért aztán – ahogy a Monarchia vezérkari főnöke, Conrad von Hötzendorf megfogalmazta – a központi hatalmak koalíciója, de mindenekelőtt a dualista állam, a „legutolsó kártyái” kijátszására kényszerült 1917 tavaszán.⁸ Ebben az időben az osztrák–magyar haderő mintegy 850 ezer főnyi harcoló alakulattal rendelkezett, amiből az orosz–román hadszíntéren állt 452 ezer fő.

És mi volt a helyzet a front túloldalán? 1917 elején volt az orosz hadsereg létszáma a háború kitörése óta a legmagasabb: 6 900 000 fő. Ehhez jött még 2 170 000 fő a pótalakulatokból, azaz emberállományát tekintve az egyetemes hadtörténelemben páratlanul impozáns méretű volt a cári haderő.⁹ A központi hatalmak szerencséjére azonban ez a félelmetes hadigépezet minőségileg már korántsem képviselt túlságosan magas színvonalat. Az alapvető kérdésre – hogyan lehet Oroszországot katonailag legyőzni? – egyre inkább körvonalazódni látszott a válasz: sehogy, ha ő maga nem segíti hozzá ellenfeleit azzal, hogy katonái nem akarnak harcolni. Márpedig 1917 elejére az orosz hadseregben a bomlás jeleit lehetetlen volt nem észrevenni. A központi hatalmak hadvezetései árgus szemekkel figyelték az oroszországi társadalmi erjedést, a forradalmi változások előhírnökeit, és abban reménykedtek, hogy mindezek hatására a cári alakulatok harcértéke rohamosan csökkenni fog. Ez elsődlegesen a keleti fronton nyomasztó erőfölénnyel rendelkező ellenséges haderő által képviselt fenyegetés gyors megszűnését eredményezhette, és már ez sem lett volna kevés. Ha nem kell számolni a közeljövőben orosz offenzívával, akkor a többi hadszíntéren máris át lehet csoportosítani bizonyos erőket. Tekintettel arra, hogy a központi hatalmak csapatai számbelileg valamennyi fronton alulmaradtak az ellenséges hadseregekkel szemben, a keleti fronti nyomás enyhülése megnövelhette a stratégiai mozgásterüket. De az orosz haderő átmeneti benuhátrálása akár offenzív fellépésre is csábíthatta a vele szemben álló hadseregeket. Ezt azonban aligha volt érdemes elcsúsztatni: egy esetleges forradalom következményeként elképzelhetőnek látszott Oroszország háborúból való kiválása is. Ami nem sikerült 1914 augusztusában, sem 1915 nyarán, az 1917 tavaszán mindennél közelebbinek tűnhetett.

Az orosz forradalom kitörésének közvetlen hatásai már viszonylag korán, 1917 márciusának végén megjelentek mind Tersztyánszky, mind József főherceg korabeli dokumentumaiban. Előbbi március 20-án még csak arról ír Bolgárnak, mennyire szkeptikusan ítéli meg a forradalom sikerének kilátásait.¹⁰ Egy héttel később pedig szinte szó szerint

⁷ HL Tanulmányok, 84.

⁸ *Österreich-Ungarns letzter Krieg 1914–1918*. I–VII. Hrsg. Eduard Czegka et al. Wien, 1930–1936. VI. [Das Kriegsjahr 1917] 3.

⁹ Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja*. Bp., 2014. 286.

¹⁰ „Az orosz eseményeket igen szkeptikusan ítélem meg. Egy tegnap elfogott orosz tiszt szerint az idősebb tiszteknek nem tetszik a forradalom, a fiatalabbak egyetértenek vele, a legénység pedig teljesen közömbös iránta. [Die russischen Ereignisse beurteile ich sehr skeptisch – ein gestern gefangener russischer Officier sagte aus: den älteren Offizieren ist die Revolution nicht recht, die jüngeren einverstanden, und die Mannschaft ist total gleichgiltig.]” Tersztyánszky levele Bolgár Ferencnek 1917. március 30. HL Personalia 187.

ugyanazt fogalmazza meg Sarkotićnak és Bolgárnak: „Az orosz felfordulásból mi itt a fronton semmit sem érzékelünk! Stanislauból zene és örömrivalgás hallatszik, és az átszökdösők semmi különösebbet nem mondanak. [Von den Folgen der russischen Umwälzung spüren wir in der Front nichts! In Stanislau hörte man Musik und Freudengebrülle in die Front herüberschallen, und die Überlaufer (sic) sagen auch nichts Besonderes aus.]”¹¹ Szerinte végül mindegyik fél megegyezik majd az erős kéz szükségességében és akkor jön III. Miklós a képbe! Ami az osztrák–magyar fegyverek esélyeit illeti, úgy látja, hogy nagyobb szabású támadásra többé már nem alkalmas, mivel teljesen az állásháborúra formálták át. Előrenyomuláshoz sem megfelelő trén, sem megfelelő lovak nem állnak rendelkezésre, szóval az oroszok nagy gondot csinálnának, ha hirtelen visszamennének, mivel nem tudnánk őket követni! – írja.¹²

Ugyanebben az időben József főherceg frontszakaszán, úgy látszik, élénkebben zajlanak az események. A bevezetéként idézett március 26-i naplóbejegyzés szerint a lázadás átterjedt a lövészárkokra is. Mindenesetre az elkövetkező napokban a központi hatalmak hadvezetőségeinek legfőbb gondja az volt, hogyan viselkedjenek a katonák a közelgő pravoszláv húsvét idején. Az első reakció: mindennemű kölcsönös látogatás tilos! Hiszen az előző évben is micsoda jövés-menés volt: előbb orosz katonák és tisztek jöttek át és hoztak ajándékokat, majd a mieink viszonozták e látogatásokat. Erre – tekintettel az ottani forradalmi hangulatra – semmi szükség. A parancs értelmében minden átjövő oroszot fogolynak kell tekinteni, saját embereink pedig, ha átmennek az orosz állásokba, akkor szökevénynek minősülnek!¹³

Tersztyánszky a húsvéti eseményekre utólag, egy Sarkotićnak április 23-án írt levélben tekint vissza. Ebből kiderül, hogy József főherceghez hasonlóan ő is minden érintkezést megtiltott az oroszokkal, ám ezt a parancsot felsőbb utasításra vissza kellett vonnia. A hadsereg-parancsnokság ugyanis abban a reményben, hogy az átjövő oroszokat megfelelő propagandával a harcok azonnali beszüntetésére tudja ösztönözni, kifejezetten szorgalmazta a húsvéti katonabarátkozásokat. Csakhogy – írja Tersztyánszky – egyáltalán nem vették figyelembe, hogy neki szláv hadosztályai vannak; így a terv visszafelé sült el, mivel nem az oroszok jöttek át, hanem a szláv katonák mentek át a túloldalra. És nyilván többnyire ott is maradtak...¹⁴

Hogy miben is állt ez a „felsőbb utasítás”, azt József főhercegnél találjuk meg. „Az orosz húsvét alkalmából valószínűleg számos ellenséges kiküldött fog átjönni állásainkba tárgyalások végett. Az orosz hadseregnek különös viszonyai ajánlatossá teszik, hogy ilyen ellenséges kiküldöttekre ne tüzeljünk és őket minden esetben állásaikba visszaengedjük. Az északi arcvonalon bevált az, hogy pálinkát és dohányt adnak a távozó ellenséges kiküldötteknek. Hogy meglepetések elkerültessenek, ilyen küldöttségeknek 6-nál több főből állaniok nem szabad. Érintkezésük legénységünkkel tilos. Az ellenséges kiküldötteket az

¹¹ Hrvatski Državni Arhiv, Zagreb, Osobni fond Stjepana Sarkotića (= OFSS) 4.2.15 (04.04.: Pismo generalpukovnika von Tersztyanszky) fol. 185.

¹² Uo.

¹³ József főherceg: *A világháború*, IV. 514.

¹⁴ OFSS 4.2.17 (30.04.: Pismo generalpukovnika von Tersztyanszky) fol. 198.

arcvonal előtt egy tisztünknek kell fogadnia vagy velük tárgyalnia, vagy pedig – ha azt kéri, akkor általa – a zászlóalj- vagy ezredparancsnoksághoz kell vezetni őket. Ilyenkor arra kell figyelni, hogy az ellenségnek ne adassék alkalom a kémkedésre; saját kiküldött semmi esetben sem küldendő az ellenséghez. Éjjel nem szabad ellenséges kiküldötteket beereszteni; ha ennek dacára egyeseknek sikerülne állásainkba bejutni, akkor ezeknek sorsa fölött az ezredparancsnok dönt a célszerűség szempontjának értelmében. Szökésre való felszólítások tilosak. Egész csoportok közeledését meg kell tiltani; a tüzelés megkezdése előtt azonban figyelmeztetni kell őket.”¹⁵ A továbbiakban a tárgyalások során érintendő témakörökhöz ad ajánlásokat az utasítás. Figyelemre méltó, miként kell bánni az érkezőkkel: „A kiküldötteket szívélyesen, de barátkozás nélkül kell kezelni. Ajánlatos őket ellátni újságok megfelelő kivonataival vagy egészben lefordított cikkeivel, még szociáldemokrata újságokból is – hogy ha hangjuk hazafias és alkalmasnak ítéltetnek meg – vagy másfajta célszerű nyomtatványokkal.”¹⁶ Megtudjuk még belőle, hogy a minta tulajdonképpen a német legfelsőbb hadvezetőség által a hadszíntér északi (azaz német) szakaszán alkalmazott eljárás, és hogy az egységesség érdekében jó lenne, ha az osztrák-magyar csapatok is hasonló módon járnának el. József főherceg szükségesnek tartotta még mindehhez hozzáfűzni a következő bekezdést: „Megjegyzem, hogy ezen utasításoknak azon részével, mely csak lázításra dolgozik és az orosz tulajdont osztogatja, melyhez nekünk igazán nincsen közünk, nem értek egyet és elítélem, de el lévén fölsőbb helyről rendelve, nem tehettem ellene semmit sem.” József főherceg tehát igyekszik tisztességesen játszani. Ahogy írja: „Általában nem arról van szó, hogy az ellenséget békés módon befolyásoljuk, hanem arról, hogy ki nem színezett híreket juttassunk az ellenség kezébe, hogy felvilágosítsuk az entente hazugságairól. Ezek alapján majd ő maga fog ítéletet alkotni. Avval kell majd számolni, hogy híreket fog kérni. Hogy meg nem engedett érintkezésnek gátat szabjunk, az ellenségnek hírrel való ellátásának módját meg kell szervezni.”¹⁷

A központi hatalmak érintett hadvezetőségei szemmel láthatóan nagy reményeket fűztek az effajta szervezett propagandához. Annál is inkább, mert – mint azt Tersztyánszky egy Sarkotiáknak április 23-án írott, már idézett levelében megállapítja – „az orosz hadseregben a fegyelem erősen meggyengült, és ilyen csapatokkal egyáltalán nem lehet támadni, amit ők egyébként nem is akarnak [Jedenfalls ist die Disciplin der Russen arg gelockert und mit solchen Truppen kann man nicht angreifen, was sie auch gar nicht wollen]”, ám – és ez lényeges – „a hangulat ezredenként igen eltérő [die Stimmung ist übrigens regimenteweise ganz verschieden]”.¹⁸ Hogy az oroszok harcértéke általában meggyengült, az a német hadvezetés előtt sem volt titok: amikor március végén József főherceg találkozott Hindenburggal és Ludendorff-fal, előbbi közölte vele, hogy az ő benyomásuk szerint az oroszok már semmi komoly dolgot nem csinálhatnak. József főherceg

¹⁵ József főherceg: *A világháború*, IV. 553.

¹⁶ Uo. 555.

¹⁷ Uo. 557.

¹⁸ OFSS 4.2.17 (30.04.: Pismo generalpukovnika von Tersztyanszky) fol. 198.

azonban nem osztotta ezt a nézetet, mivel a vele szemben álló orosz csapatok esetenként igen vehemensen támadták az állásait.¹⁹

Természetesen naivitás lett volna azt hinni, hogy a túloldalon állók nem próbálják meg hasonló módon befolyásolni az ellenséges csapatokat. Egy április 28-i naplóbejegyzés szerint „az orosz ellenpropaganda megindult; ma nyomtatott röpiratokat és gyalázatos tartalmú leveleket juttattak el hozzánk (felszólítás, hogy a monarchikus államformát meg kell buktatni, a „németeket nyugaton megverték, most keleten majd a magyarok kerülnek sorra”).²⁰ Ez az ellenpropaganda ráadásul nem is maradt hatástalan. Ismét József főherceg naplóját idézem: „Április 30. Úgyzólván semmi újság! Az oroszokkal kisebb tárgyalások folynak. Mire vezessen ez, hadnagyokkal és káplárokkal aligha fog a béke megkötteni. Az oroszok pedig erkölcsi mérget, mételeyt hintenek a mi csapatainkba. Ezen állapotot nagyon aggasztónak és veszélyesnek találok. Magam láttam a minap, hogy az oroszok főképp azért tárgyalnak, hogy tróndöntő elveiket átültessék a mi csapatainkba.”²¹ Egyre inkább úgy tűnik tehát, hogy a Monarchia a propagandaháború frontján is alulmaradt... „Senki sem tudja, hogy van-e még háború vagy sem és míg ostoba eredménytelen tárgyalásokat folytatunk orosz hadnagyokkal, káplárokkal és közlegényekkel, addig ők mindent elkövetnek, hogy a legaljasabb módon aláaknázzák a rendet és uralkodóink detronizálását tolják előtérbe, mint a béke egyedüli lehetőségét. Ezt alig tudjuk megakadályozni, mint-hogy oly hangosan beszélnek, hogy mindenki hallja őket” – jegyzi fel április 29-én József főherceg.²²

Tersztyánszky május 1-jén Sarkotiálnak hasonló szellemben ír: „Az oroszokhoz való törleszkedés mindeddig nem hozott eredményt, legfeljebb azt, hogy ők a mi embereinknél csináltak forradalmi propagandát, felszólítva őket, hogy üzzék el a császárt. Ha ezek után néhány emberünk elmegy az oroszokkal, azon aligha lehet csodálkozni. Ördög vigye el azt, aki a politikát bevitte a lövészárokba. Én kezdettől ellene voltam ennek, de jött az AOK utasítása és hagynom kellett a dolgot. A fronton minden parancsnok erről panaszkodik. [Die Anbiederungen mit den Russen haben bis jetzt eigentlich gar kein Resultat, höchstens das eine, daß sie bei unseren Leuten für die Revolution Propaganda machen, und sie auffordern, gleich ihnen den Kaiser wegzujagen; wenn dann einzelne unserer Leute mit den Russen abfahren so darf das gar kein Wunder nehmen; der Teufel hole den, der die Politik in den Schützengräben gelegt hat; ich war von Haus aus dagegen und hatte scharfe Befehle contra ausgegeben, da kamen die Weisungen des A. O. K. und ich mußte das Ding geschehen lassen.]”²³ Május 15-én hasonló szellemben írt: „Az ostoba, főleg Németország által ösztönzött békepropaganda tegnap újra 2 tisztbe, 2 zászlósba, 1 önkéntesbe és 5 emberbe került, akiket az oroszok elvittek. [...] Azóta határozottan követeltem, hogy az efféle megparancsolt érintkezés mindenütt a frontomon beszüntessék. Majd felrobbanok miatta a méregtől. [Die blöde, hauptsächlich von Deutschland betriebene

¹⁹ József főherceg: *A világháború*, IV. 514.

²⁰ Uo. 605.

²¹ Uo. 609.

²² Uo. 610.

²³ OFSS 4.2.17 (08.05.: Pismo generalpukovnika von Tersztyanszky) fol. 200.

Friedenspropaganda aus dem Schützengraben heraus, hat gestern wieder 2 Officiere, 2 Fähnriche, 1 Freiwilligen und 5 Mann gekostet, die von den Russen weggeschleppt wurden. (...) Ich habe seither übrigens in entschiedener Weise verlangt, daß dieser befohlene Verkehr in meiner Front sintert werde, ich ärgere mich darüber grün und gelb.]”²⁴

Ezzel együtt azok a várakozások, amelyek a forradalmi Oroszországnak a háborúból való gyors kiválására vonatkoztak, egyre inkább szertefoszlani látszóttak. József főherceg május 5-én már arról számol be, hogy az oroszok most arra törekszenek, hogy csapataikat ismét harcképessé tegyék.²⁵ Valami készülődésben volt. Tersztyánszky május 30-án, Sarkotícának írt levele ugyanezt bizonyítja: „Az az érzésem, hogy velem szemben az oroszok valamire készülnek. Fokozott légi tevékenység, élénk orosz tüzérségi tűz, megerősödő vasúti forgalom Stanislounál, főleg éjszaka, mind egy küszöbön álló támadásra mutatnak, mely pedig igen rossz pillanatban fog engem találni, mivel tegnapelőtt indítottam útnak az Isonzóhoz egy hadosztályt, helyette pedig csak egy német gyalogezredet fogok kapni Franciaországból június elején. [Ich habe das Gefühl, daß sich bei den Russen mir gegenüber etwas vorbereitet, erhöhte Flughätigkeit, starke Beschießungen durch die russ. Artillerie und verstärkter Eisenbahnverkehr bei Stanislau besonders nachts deuten auf einen bevorstehenden Angriff, der mich in einem Schwächemoment trifft, indem ich seit vorgestern eine I. T. D. an den Isonzo abrollen lasse und anstelle derselben anfangs Juni nur 1 deutsches zusammengestelltes Inf. Rgt. aus Frankreich erhalte.]”²⁶ A két hadvezérnek természetesen arról nem lehetett tudomása, hogy eközben az orosz hadvezetésben felülkerekedtek a háború további folytatásának hívei. Időközben ugyan megbukott az ideiglenes kormány, de a május 5-én megalakult új, koalíciós kabinet elfogadta a tábornokok álláspontját arról, hogy Oroszországnak képesnek kell lennie offenzív fellépésre, nehogy a németek szétzúzzák nyugati szövetségeseit, és aztán ellene forduljanak. Május 22-én Alekszejev helyett Bruszilov lett a vezérkari főnök, s ez máris előre vetítette egy energikus orosz támadás megindítását, mégpedig – az előző esztendei Bruszilov-offenzívához hasonlóan – a front osztrák–magyar szakasza ellen. A június utolsó napjaiban megindult úgynevezett Kerenszkij-offenzíva kezdetben jelentős orosz sikereket ért el, és nem melleleg végleg derékba törte Tersztyánszky vezérezredes karrierjét, akit július 8-án felmentettek, vélhetőleg azért, mert csapatai – mindenekelőtt a miskolci 15. hadosztály – súlyos vereséget szenvedtek. A felmentés tényleges okát azonban a tábornok másutt vélte megtalálni, ellenségeire, és főleg a németek intrikáira gyanakodott. Mindenesetre fennmaradt levelei ettől kezdve hosszú időn keresztül felmentése okainak kiderítésével foglalkoznak. Az orosz forradalom hatásainak elemzésére emiatt ezek a levelek már nem jöhetnek számításba.

Ami József főherceget illeti, a nagy orosz támadás közvetlenül nem érintette a frontszakaszát, mivel a vele szemben álló orosz–román csapatok csak később csatlakoztak a hadműveletekhez. Minthogy azonban a központi hatalmak időközben kibontakozó ellen-

²⁴ OFSS 4.2.18 (22.05.: Pismo generalpukovnika von Tersztyanszky) fol. 202.

²⁵ József főherceg: *A világháború*, IV. 618.

²⁶ OFSS 4.2.18 (05.06.: Pismo generalpukovnika von Tersztyanszky) fol. 205.

támadásának hatására Kerenszkij hadügyminiszter az orosz támadó hadműveleteket leállította, az időközben megindult, és jelentős sikereket elért román–oroszl offenzíva Mărăștinál nem folytatódott tovább. Naplójának tanúsága szerint József főherceg a vele szemben álló orosz csapatok szélsőségesen eltérő magatartását érzekelte. Az egyre kiszámíthatatlanabbul viselkedő ellenség valódi harcértékét szinte lehetetlen volt reálisan értékelni mindaddig, amíg a konkrét harctevékenység meg nem kezdődött. Akkor derült ki egyértelműen, hogy a szemben álló csapat hajlandó-e offenzív fellépésre, vagy megelégszik a passzív védekezéssel.

Összefoglalóan elmondható, hogy azok a nagy várakozások, amelyek a márciusban kitört forradalom és a cár lemondása következtében Oroszlország gyors meggyengülésére és a háborúból történő kiválására irányultak, ekkor még nem teljesültek. Mind József főherceg, mind Tersztyánszky érzekelte ugyan a vele szemben harcoló orosz csapatokon a forradalom hatását, és erre a hatásra a központilag elrendelt propagandaháború eszközeivel igyekezett is a lehetőségekhez képest ráerősíteni. Hogy az oroszorszlági átalakulás miként befolyásolja a közelgő béke esélyeit, arra nézve a szkeptikusabb Tersztyánszky és a jóval bizakodóbb József főherceg felfogása nyilván különbözött. Mindenesetre mindketten túlbecsülték a forradalmi erjedés hatását, miközben tudták, hogy ez az erjedés milyen komoly veszélyt jelent saját csapataik harckészségére. Tisztában voltak tehát azzal, hogy a politika beengedése a lövészárkokba mindkét fél számára súlyos következményekkel járhat. Az egyre kiszámíthatatlanabbul viselkedő ellenség pedig még a tapasztalt hadvezérek számára is jelentős kockázati tényezőt jelentett.

INFORMÁCIÓK AZ OROSZORSZÁGI FORRADALMAKRÓL
– A MAGYAR CENZÚRÁN KERESZTÜL
A sajtóellenőrzés Magyarországon az első világháború idején

PAÁL VINCE

.....
INFORMATION ABOUT THE RUSSIAN REVOLUTIONS – THROUGH
THE HUNGARIAN CENSORSHIP. CONTROL OF THE PRESS IN HUNGARY
DURING WORLD WAR I

During World War I, no general censorship of the press existed in Hungary, the obligation of presentation before publication only concerned those issues that „gave reason for that”. For the administration of orders taken on the basis of exceptional authority a Committee of Military Supervision was established, within which a sub-committee dealt with the affairs of the press. There emerged the practice of the journals voluntarily presenting their communiqués acquired outside the official channels to the Press sub-committee for this to judge whether these endangered the „interests of warfare” or not. The papers generally devoted considerable attention to the Russian revolutions of 1917. The majority of the reports were made on the basis of press telegrams, which could only be published after official control. As for the so-called editorials, the traces of censorship could only be detected in the case of Népszava. Nonetheless, sharp critique of the Hungarian regime and eulogy of the Bolshevik takeover both appeared on the pages of this social democratic daily. The inconsistent character of the censorship certainly played a role in whether an article was authorised or censored.

Keywords: censure, World War I, Russian Revolutions, press, gazette, bolshevik
.....

Annak ellenére, hogy a sajtótáviratok csak ellenőrzés után jelenhettek meg a lapokban, az 1917. évi oroszországi forradalmi eseményekről a lapok széleskörűen tájékoztattak. A véleménycikkek tekintetében leginkább a Népszavát sújtotta a cenzúra. Mindezzel együtt is jelentek meg a fennálló állapotokat szigorúan bíráló közlemények a szociáldemokrata lapban. A cikkek engedélyezésében vagy tiltásában a cenzúra következtelensége is szerepet játszott.

A kormány a Szerbiának küldött hadüzenettel egy időben – az 1912. évi LXIII., a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről szóló törvénycikk alapján – életbe léptette a szabadságjogokat korlátozó rendelkezéseit (is).¹ Ezek közül az 12.001/1914. I. M. E. számú

Paál Vince, munkatárs, Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatudományi Intézete.

¹ Lásd részletesebben Paál Vince: Sajtóirányítás és -ellenőrzés a Nagy Háború éveiben. In: *Propaganda - Politika, hétköznapi és magas kultúra, művészet és média a Nagy Háborúban*. Szerk. Ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó. Bp., 2016. 257–260.

rendelet az „arra okot szolgáltató és (külön megjelölendő)” sajtótermékek esetében bevezette a terjesztés megkezdése előtti bemutatás kötelezettségét, azaz a cenzúrárt. Az érintett sajtótermékek esetében a sajtórendészeti kötelezpéldányt még a terjesztés megkezdése előtt be kellett nyújtani az illetékes ügyészségnek. Ha az úgy látta, hogy az adott sajtótermék tartalma „a hadviselés érdekeit” sérti, annak terjesztését megtilthatta.

Ez a rendelet tehát csak a sajtótermékek meghatározott csoportjára vezette be a terjesztés előtti cenzúra intézményét, általános érvényű cenzúra *de jure* nem volt Magyarországon az első világháború időszakában. Ez eltért Ausztriától, ahol általános, előzetes cenzúra volt érvényben.²

A kivételes hatalom alapján hozott rendelkezések és az azokkal kapcsolatos információk koordinálására a honvédelmi minisztériumon belül felállították a Hadifelügyeleti Bizottságot (HFB), a Bécsben megszervezett *Kriegsüberwachungsamt* [Hadfelügyeleti Hivatal] magyar párjaként. A sajtóügyeket a Hadifelügyeleti Bizottságon belül egy külön Sajtóbizottság (Sajtóalbizottság) kezelte. A Sajtóalbizottságot a katonai szakértők, valamint a miniszterelnökség, az igazságügyi, a belügy-, a kereskedelmi és a földművelésügyi minisztérium delegáltjai alkották.³ A budapesti lapokhoz érkező táviratok ellenőrzése a Főposta épületében működő Táviratellenőrző Bizottság feladata volt.⁴

A háború alatt a belügyminiszter számos lapot betiltott „közleményeinek a hadviselés érdekeit veszélyeztető tartalma miatt”.⁵ A betiltás azonban általában csak egy meghatározott időre szólt, utána újra megjelenhettek a betiltással sújtott lapok is, viszont rendszerint felkerültek azon újságok listájára, amelyekre vonatkozott a terjesztés előtti bemutatás kötelezettsége. Egy idő után az érintett sajtóorgánum erről a listáról le is kerülhetett, ha „kifogástalan magatartást” tanúsított.⁶

A nyilvánosságnak szánt, háborúval kapcsolatos híreket a miniszterelnökség sajtóosztálya juttatta el a *Budapesti Közlönynek*, a Magyar Távirati Irodának és a *Budapesti Tudósítónak*. Ezekről a sajtóorgánumok szabadon átvehették a közleményeket.

A lapoknak orientációra volt szüksége, hogy vajon egyes közleményeik a hadviselés érdekeit érintik-e. Kialakult az a gyakorlat, hogy a fővárosi újságok a nem hivatalos úton szerzett közleményeiket önként és előre bemutatták a Sajtóalbizottságnak – illetve vidéken az ügyészség által felállított tanácsadó szervnek –, hogy így elkerüljék az esetleges

² Vö. Gustav Spann: Das Zensursystem des Kriegsabsolutismus in Österreich während des ersten Weltkrieges 1914–1918. In: *Symposion „Zensur in Österreich 1780 bis 1989” am 24. und 25. Oktober 1989*. Hrsg. Erika Weinzierl – Rudolf G. Ardelt. Wien–Salzburg, 1991. (Justiz und Zeitgeschichte VIII. Veröffentlichungen des Ludwig-Boltzmann-Institutes für Geschichte und Gesellschaft) 34.

³ Vö. M. Kondor Viktória: Adalékok az első világháború alatti sajtó és cenzúra történetéhez. Törvények és a cenzúra szervezete. *Magyar Könyvszemle*, 91 (1975) 1. sz. 79.; Tamara Scheer: *Die Ringstraßenfront. Österreich-Ungarn, das Kriegsüberwachungsamt und der Ausnahmezustand während des Ersten Weltkrieges*. Wien, 2010. 157–159.; Christian Schwendinger: *Kriegspropaganda in der Habsburgermonarchie zur Zeit des Ersten Weltkrieges. Eine Analyse anhand fünf ausgewählter Zeitungen*. Hamburg, 2011. 57–59.

⁴ Hadtörténeti Levéltár (Budapest), Hadfelügyeleti Bizottság (= HL HFB) 727. dob. Sajtóalbizottság 60–461/Sab. 1918.

⁵ Lásd részletesebben Paál Vince: A sajtószabadság a „nagy háború” éveiben (1914–1918). In: *A sajtószabadság története Magyarországon*. Szerk. Paál Vince. Bp., 2015. 20–21.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára K 579 1076. cs. „R” t. 50687. sz.

betiltásukat vagy cenzúra alá helyezésüket. A lapok hamar rájöttek arra, hogy ők maguk sem közölhetnek olyan cikkeket, amelyeket a terjesztés megkezdése előtti ellenőrzés alá vont lapok esetében az ügyész nem engedélyezne.⁷ Így végeredményben a lapok önként vetették alá magukat a cenzúrának, és a kiépülő rendszer a gyakorlatban nem sokban különbözött az osztráktól, ahol – mint említettem – általános cenzúra működött. Előfordult olyan eset is, hogy a cenzúrán átment osztrák lapok olyan cikkeket közöltek, amelyeket a budapesti Sajtóalbizottság nem engedélyezett.⁸

Ha a lapok nem vették figyelembe a Sajtóalbizottság „kérdéseit”, akkor az az ügyészségnél megtorló intézkedést javasolhatott. Súlyosabb esetben az ügyész elkobozhatta a hadviselés érdekét sértő lappéldányokat. Az ügyész indítványára az igazságügyi miniszter elrendelhetette a lap előzetes ellenőrzés alá helyezését, vagy kezdeményezhette a lap terjesztésének és megjelenésének megtiltását. Ha valamelyik sajtótermék terjesztése a hadi érdeket sértő bűncselekményt valósított meg, akkor az ügyész bűnvádi eljárást megindítását is javasolhatta.⁹

A „hadviselést veszélyeztető” kitétel persze meglehetősen szabadon értelmezhető, „gumi” fogalom volt, ami a sajtó és a sajtóellenőrzés szerveinek helyzetét egyaránt megnehezítette. Általában vörös posztónak számítottak a közvetlen hadi hírek mellett az élelmiszerhiánnyal, drágasággal kapcsolatos közlemények, kémkedési ügyek stb.¹⁰

A sajtóközlemények megjelenítésére vonatkozó túl általános útmutatás miatt előfordult, hogy egyes lapok olyan közleményeket is előzetes vizsgálatra bocsátottak, amelyeket más lapok nem mutattak be. A sajtóellenőrzést végző hatóságok adott esetben nem engedték meg olyan közlemények megjelenését, amelyek más lapokban akadálytalanul megjelentek.

Az igazságügyi miniszter több alkalommal is „Bizalmas” megjelölésű tájékoztatókban ismertette a főügyészségekkel azokat a tárgyköröket, amelyekben a hadviselés érdekeire való tekintettel sajtóközlemények nem jelenhetnek meg.¹¹ Érdemben azonban ezek az úgynevezett Tájékoztatók sem járultak hozzá a sajtóellenőrzés színvonalának javításához, mert a hatóságok a lapok szerkesztőseivel az ezekben a tájékoztató anyagokban tételesen felsorolt tiltott tárgyköröket nem ismertethették.¹² A lapok úgy érezték, a tiltások nem konzekvensek, sokszor nevetségesek, ezért azokat mind több esetben a sajtó indokolatlan korlátozásának érezték.¹³

A cenzúra a lapban akkor látszik, ha a törölt rész helye üresen marad (úgynevezett fehér folt), vagy amennyiben az újság maga jelzi a lapban, hogy itt a cikket a cenzúra

⁷ HL HFB 727. dob. Sajtóalbizottság 60–461/Sab. 1918.

⁸ Paál Vince: Sajtópolitika és sajtóirányítás Magyarországon az Első Világháború idején. In: *Ifjabb gróf Andrássy Gyula és az I. világháború*. Szerk. Dr. Gergely András et al. Bp., 2015. 51.

⁹ Uo.

¹⁰ Paál: Sajtóirányítás és -ellenőrzés, 264.

¹¹ HL HFB 728. dob. Cenzúra ügyek. Bi. 257/4. I. M. III. 1917. 4–7.

¹² Uo. 8.

¹³ Vö. Mucsi Ferenc: Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején. *Történelmi Szemle* 27 (1984) 200–201.

töröltette. Nem látható a lapban a cenzúra működése, ha a tiltott cikk nem kerül bele az újságba és erről a lap sem tájékoztatja az olvasót. Akkor sem tűnik fel, ha a törlés a lap végleges tördelése előtt történik, és így van mód a hiátus megszüntetésére. A cenzúrára utalhat az is, ha valamilyen fontos eseményről nem tudósít a lap, vagy legalábbis nem annak súlyának megfelelően.

Számos magyarországi lapot megvizsgáltam,¹⁴ az alábbiakban azonban csak *Az Est* (200 ezer feletti példányszám) című napilapból és a szociáldemokrata *Népszavából* vett példák alapján mutatom be, hogy az 1917. évi oroszországi forradalmak miként jelentek meg a cenzúra szűrőjén keresztül. A vizsgált lapok nagy terjedelemben számoltak be az 1917. évi oroszországi forradalmakról. A tudósítások nagy része sajtótáviratok alapján született (közvetlenül Pétervárról, Stockholmból, Dániából, illetve külföldi újságok híreinek átvételével). Ezek a sajtótáviratok – mint már utaltam rá – csak ellenőrzés után kerülhettek be a lapokba. A sajtótáviratok felhasználásában annyi különbség volt az egyes lapok között, hogy nem azonos mennyiségben jelentették meg ezeket. Az adott lap terjedelmétől, stílusától és célközönségétől függött, hogy az orosz forradalmakra mekkora hangsúlyt helyezett.

E különbségek mellett is elmondható, hogy az egyes lapok olvasói nagyjából azonos információkat olvashattak. A sajtótáviratok sokszor egymásnak ellentmondó híreket tartalmaztak ugyanazon a számon belül is. Ez azzal magyarázható, hogy különböző forrásokból származtak, illetve az időben egymás után lejátszódó eseményekről gyakran egy időben érkeztek a szerkesztőségekhez a tudósítások, így a lapok hasábjain időben összecsúszhattak.

Az áttanulmányozott lapok esetében a cenzúra látható nyomaival – néhány kivételtől eltekintve – szinte csak a *Népszavánál* találok. Ott is – feltételezhetően – a legtöbb esetben csak akkor, ha az oroszországi események kommentálása során az adott publicistika valamilyen belpolitikai kérdést is tárgyalt.

A februári forradalom

A lapok általában március 13-án tudósítottak először az oroszországi „zendülésről”, „ostromállapotról”. *Az Est* érdekes módon a forradalom kitöréséről a többi lapnál egy nappal később, csak március 14-én, és viszonylag hátul, az 5. oldalon számolt be: „Pétervárott és Moszkvában is valóságos lázadás tört ki az éhínség miatt. A pétervári munkások kilenc napja sztrájkolnak. A rendőrség nem mer szembe szállni a zavargókkal, a katonaság pedig a néppel tart.” Ugyanezen a napon ennek részben ellentmondó távirati hír is megjelent, amely már forradalomnak nevezte az eseményeket: „A kivezényelt lovas rendőrök [...] kénytelenek voltak fegyvert használni, többen meghaltak a demonstrálók közül.”

¹⁴ *Az Est, Budapesti Hírlap, Friss Újság, Népszava, Pesti Hírlap, Pesti Napló.*

A zavargások okaként a kenyérhiány mellett a háború miatti elkeseredést nevezte meg a lap. Kerenszkij azt mondta: „Olyan helyzetben vagyunk, mint Paris a nagy forradalom idején.”

Ezeket a tudósításokat bármelyik vizsgált lapból idézhetnénk, hiszen szinte egy időben vagy egy-egy napos késéssel azonos hírekről, hasonló címszavakkal számoltak be. Ezen a napon (március 14.) a vizsgált lappéldánynak két 6. oldala volt. Az egyik nem tartalmaz oroszországi híreket, a másik igen, és ezen a fehér folt a törlést mutatja. Az *Est*nek elvileg nem voltak mutációi,¹⁵ a gyakorlatban azonban számos esetben részben eltérő számozású és tartalmú példányok jelentek meg egy adott napon, gyakran egy számon belül is. Több azonos számozású, de különböző tartalmú oldalt is tartalmazhattak.

Az *Est* március 16-án immár az első oldalon foglalkozott az oroszországi eseményekkel. A Pétervári Távirati Ügynökségre hivatkozva közölte: „Az orosz minisztereket elfogták. A pétervári helyőrség csatlakozott a forradalomhoz. A дума 12 tagja vette át a kormányt.” Idézte a lap gróf Andrássy Gyulát is: „Első tünete annak a belátók által régóta várt és megjósolt orosz forradalomnak, a mely elősegítheti a végleges béke ügyet.” A lap arról is szólt, hogy a francia lapok igyekeztek a pétervári és a moszkvai zavargások jelentőségét „kicsinyelni”. *A cár lemondott?* – állt a lap március 17-ei címoldalán. Majd előkerült az angolok vélt szerepének boncolgatása a forradalom kirobbantásában: A világ a cár távozását Bonar Law szájából tudta meg, amit gyanúsnak talált. (Tudniillik a hírt az angol miniszter jelentette be az angol parlament alsóházában.) *Az orosz forradalom a németek ellen irányul?* című cikk szerint „Angliának most az a legnagyobb érdeke, hogy a forradalmat olyan színben tüntesse fel, mintha a munkásság és az éhező tömeg is a háború folytatását kívánná [...] ámbár nehéz elképzelni, hogy a tömeg, ha egyszer bármi okból forradalomba kergették; a forradalmat a háború folytatásáért és a nyomorúság gyarapításáért fogja megvívni.”

A következő napokban is sorjázta az egymásnak ellentmondó távirati hírek: „a cár nem mondott le, hanem seregeivel a forradalmárok ellen vonul”;¹⁶ „Oroszország felmondja a szövetséget az ententenak?”;¹⁷ „A francia lapok [...] azt írták, hogy az újjászületett

¹⁵ Az *Est*nek ugyan nem volt mutációja, viszont több tényező is okozhatta a többszörös oldalszámokat: 1. a frontra induló vonatokon szállítottak hírlapokat a harcoló katonák részére, ezeket a példányokat a vonatindulásokra ki kellett szállítani, úgyhogy rohammunkában készültek, és ezek más csomagokat képeztek, mint amelyek az előfizetőkhez, illetve az árusokhoz kerültek. 2. Az *Est* akkora példányszámban készült, amit egyetlen nyomda a szükséges terjesztési időre nem tudott kinyomtatni, úgyhogy a rendszerszerűen nyomtató Athenaeumon kívül több más nyomda is készenlétben állt, illetve nyomtatta tovább a példányokat. Ez egy nagyon pontosan szervezett, de nyilván sok hibalehetőséget rejtő rendszer volt. 3. nem hagyhatjuk számításán kívül a rohammunkában dolgozó hírlaptördelők hibázását sem. 4. és persze az is lehet, hogy ha a hadviseléssel-háborúval kapcsolatos cikket terveztek az oldalra, akkor meg kellett várni a Sajtóalbizottság engedélyét – és persze a várakozás alatt is dolgozni kellett a lap tördelésén. Ha az engedély későn, a lapleadás előtt közvetlenül jött meg, akkor már a paginázással nem foglalkozhattak. Buzinkay Géza szíves közlése alapján.

¹⁶ Az *Est* 1917. március 18. 1.

¹⁷ Uo. 2.

Oroszország folytatni fogja a háborút”;¹⁸ „Az orosz szocialisták rögtöni békét akarnak”;¹⁹ „Tulajdonképpen nem is forradalom volt, [...] inkább egy puccs”;²⁰ „A Times szerint a munkások döntenek el a forradalom sorsát.”²¹

Március 21-én az egyik fontos hír az volt, hogy „a forradalmi szocialisták pártolják az új kormányt, feltéve, ha programjának a politikai amnesztiára, a személyes és gyülekezési szabadságra, az osztályuralom kiküszöbölésére, a vallásszabadságra és jogegyenlőségre vonatkozó ígéreteit beváltja és haladéktalanul megkezdi az előkészületeket az alkotmányozó gyűlés összehívására”. Az e napi számban hátrébb az orosz forradalommal kapcsolatban külföldi visszhangok is megtalálhatók: „A svéd szocialisták üdvözlik az orosz forradalmat.”

Március 22-én *Az Est* arról tudósított, hogy Pétervárott felbomlott a rend, a szocialisták a kormány ellen tüntettek, köztársaságot és békét akar a nép. A lap arról is szólt, hogy az orosz nők is szavazati jogot kapnak. Ezzel nem kis kontrasztban állt ugyanebben a számban a „Tisza a választójog kiterjesztése ellen” című tudósítás. A harmadik oldalon pedig az olasz sajtó azon reményét ismertette, hogy az orosz forradalmi események talán hasonló természetű mozgalmat fognak kelteni Németországban, Magyarországon és Ausztriában is. Az *Italia* azt írta, hogy „Budapesten nagy tüntetések vannak”. Tehát még ellenséges államok sajtójából vett tudósítások is megjelenhettek.

Egy nappal később pedig *Kenyér és nyugalom Pétervárott* címmel arról lehetett olvasni *Az Est*-ben, hogy Oroszországból érkező utasok beszámolója szerint Pétervárott helyreállt a rend. Ugyancsak itt arról is szó volt, hogy „az orosz munkáspárt a béketárgyalás megkezdését követeli”. Majd arról értesülhettünk, hogy Frankfurtból az orosz cenzúra megkerülésével sikerült megszerezni az orosz munkáspárt felhívását, amely felszólítja valamennyi hadviselő állam proletárjait, hogy azonnal tegyék le a fegyvert és szüntessék meg a háborút, amelyet csak a tőke érdekében folytatnak. Az orosz szociáldemokrata párt követeli Oroszországban a magántulajdon, továbbá a koronauradalmak kisajátítását, és az utóbbiak szétesztését a parasztság között.

Március 29-én az egyik hír szerint „az orosz nagyhercegek csatlakoztak a forradalomhoz. Birtokaikat átengedték az államnak.”

Amíg *Az Est*-ben és a többi vizsgált lapban csak elvétve volt közvetlen nyoma a cenzúra működésének, addig a *Népszavánál* más a helyzet. A szociáldemokrata lap is lehozta azokat a táviratokat az oroszországi eseményekről, amelyeket *Az Est* kapcsán vázlatosan ismertettem. Az alábbiakban csak a *Népszava* azon közleményeit vizsgálom, amelyekben a cenzúra működése látható nyomot hagyott, vagy meglepő annak hiánya.

A *Népszavában* március 13-án *Oroszország népe* címmel jelent meg vezércikk, amelyben fehér foltok éktelenkedtek a kihúzott szövegrészek helyén: „Forradalom kezdődő zaja-e az, ami hivatalosan kikészített tudósításokon keresztül ide hallatszik? Bajos volna meg-

¹⁸ *Az Est* 1917. március 17. 2.

¹⁹ *Az Est* 1917. március 18. 3.

²⁰ Uo.

²¹ Uo.

mondani. De ha nem forradalomé, akkor a nép összeroskadásáé. Ennek a megelőzésére Oroszországnak nincs más módja, mint a gyors békekötés.” Majd az ezt követő szöveget törölte a cenzúra.

A március 17-ei szám szerkesztőségi cikke kimondatlanul a cenzúrával foglalkozott: „A mi kötelességünk az volna, hogy a Népszava olvasóit híven tájékoztassuk [...] és az eseményekkel szemben bírálatot gyakoroljunk szociáldemokrata nézőpontból. [...] A Népszava ez idő szerint, [...] nagyon hiányosan teljesíti kötelességét. Sajnos, ezen [...] nem tudunk segíteni. [...] nem mi vagyunk a hibásak, hogy tájékoztató és fölvilágosító munkánk hiányos volta rajtunk kívül álló okokból származik.”

Ugyanitt egy másik cikk *Mit jelent az orosz forradalom?* címmel a cenzúra nyomai nélkül jelenhetett meg: „Az orosz forradalom a burzsoázia hatalmas győzelmét jelenti a cári abszolutizmussal [...] az ortodox egyház túlhatalmával szemben. [...] Ebből a szempontból nézve bizonyos fokig történelmi megismétlése a nagy francia forradalomnak. [...] Amely pillanatban az orosz nép látni fogja, hogy a forradalmi kormánytól se várhatja a győzelem csodáját, abban a pillanatban elemi erővel támad föl a ma is meglevő, békét követelő alsó áramlat.”

Március 18-án *A forradalom halad!* című cikk végét már a cenzúra törölte. „A forradalmi kormány a burzsoázia alkotmányos monarchiáját akarja, a cár ágyúai a feudalizmus és a bürokrácia abszolutizmusát próbálják a hűtlenné lett alattvalók szeretetébe visszakartácsolni, a szocialista forradalmárok a szociális respublikát követelik. [...] A harmadik hang a forradalmi proletárságé, amely kiáltvánnyal fordul a kaszárnyák katonáihoz, hogy ne forduljanak a tömegek ellen és segítsenek megteremteni a rögtöni békét megvalósító köz-társaságot.” Ez után fehér folt következett.

A március 20-i szám első oldalán egy cikket teljesen letiltottak, amint arra *Első cikkünk megjelenését a cenzúra nem engedélyezte* felirat is utalt. Nem lehet tudni, hogy ez az orosz forradalmi eseményekkel volt-e kapcsolatos. A március 21-i szám első oldalán *Az orosz forradalom és a béke* című cikk egy része is törlésre került. „Az orosz forradalom nemcsak az országban befelé [...], hanem a most vele ellenséges központi hatalmak felé is új helyzetet és új lehetőségeket teremt. Ezeknek az új lehetőségeknek hadd lássa hasznát Európa minden népe, az egész emberiség!” Itt kihagyás következett.

A március 22-i szám egy erősen cenzúrázott cikkel indult, amelynek témája a magyar választójogi vita. A következő mondat azonban megjelenhetett: „Most már elpusztult Európában az egyetlen állam is, amellyel a magyar viszonyokat összehasonlíthatjuk. Magyarország az egyetlen állam, ahol a munkásságnak nincsen szava a parlamentben, ahová még egyetlen szociáldemokrata képviselő sem tudott bejutni. Még az orosz dumában is helyet foglaltak a szociáldemokrata képviselők s az új orosz birodalomban a munkásság megfelelő szerephez jut. Csak Tisza István hirdeti [...] beteges egyformasággal, hogy ebben az országban nem engedi szóhoz a népet.”

A március 23-i és 24-i számból a címlapokról összesen három közleményt töröltek. Az újság a helyükön jelezte, hogy itt a cenzúra nem engedélyezte egy cikk közlését. Március 25-én szintén töröltek mintegy két hasábot. Maradhatott viszont a *Pétervári lapok* című közlemény, többek között a következő gondolatokkal: „a pétervári lapok már a

cenzúra csonkításai nélkül jelennek meg, Oroszországban már szabad a sajtó. Nálunk ket-tős csonkításnak vannak a lapok alávetve: egyrészt a papirhiány [...] akadályozza meg a sajtót a közérdeknek megfelelő hírszolgálat és bírálat teljesítésében, másrészt a cenzúra teszi lehetetlenné még a [...] legtárgyilagosabb bírálatot is. A cenzúra áldásos működésének jellemzésére csak egy esetet említünk föl [...]. A miniszterelnök [...] nyilatkozott a választó jogi reformról [...] Amit [...] mondott, fölötte alkalmas arra – minden »izgató« kommentár nélkül is –, hogy az ország népének hangulatát rontsa. Nos, ezt a magas nyilatkozatot azóta három ízben próbáltuk a Népszavában szóvá tenni, komoly és tárgyilagos bírálattal kísélni, de [...] kísérletünk kudarcot vallott a cenzúra következetességén. Vajjon a hadviselés érdeke kívánja ezt?”

A március 27-i vezércikk viszont megjelenhetett, annak ellenére, hogy foglalkozott a cenzúra működésével, sőt gúnyolódott a hatalommal: „A cenzúra az elmúlt héten némaságra kényszerítette a szocialista gondolatot és vakságra akarta kárhozatni az események elé tartott szocialista tükröt. De komoly baj ebből nem származott. Hiszen a hivatalos hírszolgálat közölte velünk az orosz események hírét. Ha írni nem is igen írhatunk róla, azért mégis tény, hogy Oroszországban kitört a forradalom [...] Mindezekről a tényekről hivatalos hírforrásokból kaptunk tudomást. Ezek a hírek mind a cenzúra szűrőjén szivárogtak keresztül, nem lehet tehát tilos dolog megismételni, összeállítani őket. [...] Mivel egyszer mégis csak akarunk már valami olyast is írni az orosz forradalomról, ami bizonyára megjelenik, hát megírjuk a következőket: Téves az a széltében elterjedt hit, hogy az orosz forradalom a nép felszabadítására törekszik; hogy a jogtalanság és zsarnokság bukása az egyik országban meggyöngíti a többi államokban is az elnyomó hatalmakat; hogy a demokrácia inkább felel meg a nép boldogulásának, mint az önkényuralom; hogy a cár, akinek lelkét annyi kiontott vér és tönkretett élet terheli, megérdemli sorsát; [...] hogy a nők választójoga nagy haladást jelent.”

Az októberi forradalom

A sajtótáviratok által közvetített híranyag ismertetésétől eltekintek. Azzal kapcsolatban ismételten elmondható, hogy árnyalatnyi eltérésekkel ugyan, de az egyes lapokból ugyanazon eseményekről szinte azonos információkat kaphatott az olvasó.

Az eltérő hangsúlyra példa, hogy *Az Est* a *Neue Zürcher Zeitung* tudósítása alapján arról írt, hogy „a táviró a forradalmi bolsevikiek kezén van, nem lehet tisztán látni, mi történik Oroszországban, mert hiszen a forradalmárok csak a mozgalmuknak kedvező híreket továbbítják külföldre. Az orosz lapok naponta hasábokat közölnek rablóbandák garázdálkodásáról. Ez a csőcselek országszerte rabol, gyilkol, főleg a szeszraktárakat fosztogatja. [...] A zsidó pogromok állítólag ismét szokványos jelenséggé lettek. A bolsevik pártok [sic!] mit sem írnak ezekről a reakciós elemek által támogatott pogromokról.” Ezzel szemben a *Népszava* ezekről a híresztelésekről nem kis elfogultsággal azt írta: „Nem igazak a bolsevik proletárság rablásairól és gyújtogatásáról szóló hírek, mert a bolsevik csapatok

csak a velük szemben fegyverrel ellenálló katonák ellen fordítottak fegyvert, egyebekben azonban bolshevikiek mesteri módon értenek a rend fönntartásához.”

Az októberi orosz forradalmi eseményekkel kapcsolatban is szinte kizárólag a *Népszavában* vannak a cenzúrának látható jelei. November 9-én A *papírinség és cenzúra* című cikk foglalkozik ismételten a lapot sújtó cenzúrával. „Nincs nap, amelyen lapunk belsejében ott ne ékeskedne a megszokott sor: A cenzúra törölte. Ám ha [...] azt hiszik, hogy ezzel a ténykedésükkel a munkásság elől eltakarják az igazságot [...], nagyon tévednek. [...] a Népszava előfizetőinek számát soha nem létezett magasságra emelte [...] Ez a munkásság válasza a papiruszóra és a cenzúra túlkapásaira.”

Noha a következő cikk *Új orosz forradalom* címmel a bolshevikok hatalomátvételét méltatta, a cenzúra nem gátolta meg megjelenését. „A most induló új forradalom tisztára proletármozgalom, [...] az orosz revolúció ma a pétervári munkások és katonák győzelmével és kormányra jutásával eljutott kifejlődésének csúcsáig. [...] A bolszeviki-párt és vele a proletártömegek uralma Oroszországban most két tényezőn fordul meg: sikerül-e a mozgalmat országossá tenni, a parasztságot a proletárság mellé állítani és sikerül-e azonnal békét kötni?”

November 10-én a *Vorwärts* és az *Arbeiter-Zeitung* állásfoglalását ismertette az annexiók tervekkel kapcsolatban. Ehhez hozzáfűzte a cenzúrárt bíráló megjegyzéseit is, ennek ellenére megjelenhetett. „Több ízben megpróbáltuk, hogy a Népszava utján a nyilvánosság elé adjuk a magyarországi szociáldemokrata párt véleményét a központi hatalmak Lengyelország, Litvánia és Kurland anektálására vonatkozó terveiről. A cenzúra ebben mindannyiszor megakadályozott. Kénytelenségből most itt adjuk a *Vorwärts*nek és az *Arbeiter-Zeitung*nak az állásfoglalását, amely nagyjából egyezik a magunk állásfoglalásával. Berlinben és Bécsben joga van a szociáldemokráciának az annexiók ellen küzdeni, Budapesten nincs!”

A november 13-i, A *békeforradalom* című cikk újra a cenzúrázás jegyeit mutatta. Közölte az egyes szociáldemokrata pártok reakcióit, majd az antanthatalmak kapcsán arról szólt, hogy ellenségesen viseltetnek a szovjethatalommal szemben. Amikor a cikk arra tért rá, hogy Németország is igen tartózkodóan nyilatkozott a békeajánlattal kapcsolatban, a közlemény megszakadt (fehér folt következett).

November 14-én *Népszava* első oldalán a cenzúra egy publikációt teljesen törölt. Ugyanakkor a *Ki győz?* című cikk átsiklott a cenzúrára, pedig egyértelmű propagandát folytatott az új orosz hatalom mellett: „Oroszországban kell eldőlnie, vajjon uralmon tud-e maradni a bolshevikiek békét akaró proletárkormányára, de ugyanakkor végzetes fontosságú, vajjon tudnak-e nyomást gyakorolni kormányaikra a többi országok proletárpártjai is. [...] Az új forradalmi kormány nem egyoldalú bolszeviki párturalmat jelentene tehát, hanem a szovjetek uralmát, vagyis Oroszország dolgozó osztályainak, a munkások, katonák és parasztek egészségének kormányzását. [...] Nem valami kalandoruralom volna tehát, ahogy az ántánt-államok uszító sajtója és a központi hatalmak háborupárti újságjai beszélnek róla. Ezzel a hatalommal, ha csakugyan uralmon tud maradni és nem dönti le a burzsoázia és a generálisok összeesküvése, nemcsak érdemes, hanem nyugodt felelősséggel lehet is békét kötni.”

November 15-én a címlapon nem volt Oroszországgal kapcsolatos közlemény. Nem tudjuk, mi lett volna a témája az innen törölt cikknek. A november 22-i szám is a fokozott cenzúra jeleit mutatja. Egy felhívás közlésén kívül az egész címlap üres, majd a második és harmadik oldalak nagy része is fehéren maradt. Erre reflektált a november 23-i számban a *Cenzúra* című cikk. „A cenzúra beszegődött szocialista agitátornak: ezt kell gondolnia mindenkinek, aki a csütörtöki [1917. november 22.] Népszavát a kezébe veszi. Fehér mezők végtelensége hirdeti azt a pusztítást, amit lapunkban a demokrata kormányzatnak ez a derék szerve véghez vitt. És ez a pusztítás nagyon kitűnő agitáció a szocializmus mellett. A fehér mezők vörös gondolatokat ébresztenek az olvasókban; talán sokkal vörösebbeket, mint amilyeneket mink fekete betűkkel hirdetni tudnánk. [...] Ha ma még van valami szabadság, amelyet korlátozni kell, az nem lehet más, mint a cenzúra szabadsága. Ezt bátorkodunk a tisztelt kormány figyelmébe ajánlani.”

A november 24-i vezércikk végéről a cenzúra néhány jelzöt, kifejezést kihúzott, de még így is kemény bírálat maradt benne, igaz, az a már a miniszterelnöki posztról távozní kényszerült Tisza István ellen irányult. „Vannak, akik nem utasítják nyíltan vissza az orosz békeajánlatot, csak éppen, mint ahogy Wekerle tette [...] arra akarnak várni, amíg az orosz viszonyok tisztázódnak és amíg a proletárkormány jobban erőre kap. Tisza parlamenti interpellációja [...] minden rosszfogu és inatlan közhelyei ellenére is igen helyes eredményre jutott, amikor azt mondotta, hogy ha megtörténik orosz részről a békelépés, ezt olyan fogadtatásban részesítsék, amely erősíti a békepárti tényezőket. A vén bűnös – mert ha vannak Európának bűnösei a háború kitörésében, akkor Tisza István közéjük tartozik – most ügyes demagógiával sajtótítja ki a szocialista párt békeérveit és így próbálja szörnyen kopott népszerűségét uj fénnnyel bearanyozni.”

A november 25-ei, *Ma vasárnap délelött gyűlés a városligeti iparcsarnokban* című vezércikkben számos törlés következtében fehér foltok láthatóak, még a címben is. Mindezek ellenére meglehetősen kritikus gondolatok is megjelenhettek: „És meg fogják üzenni a kettős monarchia annexionistáinak, a háborúban tovább gazdagodni vágyóknak, az idegen területek elrablásáért és idegen népek leigázásáért hevülőknek, hogy ez a nép nem hajlandó harácsoló és rablócélokna az eszköze lenni.” A harmadik oldalon *A bolsevikiek berendezkedése* cím alatt a *Pravda* nyomán közli az új orosz kormány hivatalos programját: „A munkások és parasztkok novemberi forradalma az általános fölszabadítás jegyében kezdődött. A parasztkokat föl fogjuk szabadítani a birtokosok hatalma alól. Földbirtokjog nincs többé, megszüntettük. A katonákat és matrózoktat az autokrata tábornokok fegyelme alól fölszabadítottuk, mert a tábornokokat ezentúl választják és elmozdíthatják. A proletárokat föl fogjuk szabadítani a tőke kizsákmányolása és önkénye alól, mert a gyáratat és műhelyeket a munkások ellenőrzése alá helyezzük.” Mindez megjelenhetett.

A november 27-i, 28-i és 29-i számok a szociáldemokraták városligeti gyűlésén elhangzott szónoklatokat közölték erősen cenzúrázott formában. Amennyire megállapítható, a belpolitikai vonatkozású beszédrészeket törölte a cenzúra.

A MAGYAR PARLAMENTI PÁRTOK VEZETŐI AZ 1917. FEBRUÁRI OROSZ FORRADALOMRÓL

HAJDU TIBOR

.....
THE LEADERS OF THE HUNGARIAN PARLIAMENTARY PARTIES
ABOUT THE RUSSIAN REVOLUTION OF FEBRUARY 1917
.....

The Russian revolution of February 1917 exerted a great influence on Hungarian public opinion. It was a general hope that the war would end, peace come and the menacing regime of the Tsar collapse. Yet the reactions of the politicians diverged. Since prime minister István Tisza saw no sign of the revolution's potential spread to Hungary, he refused to change his political course. It were the opposition politicians who draw attention to the danger of the revolution's contaminating effect, and used it as an argument in their urging for the extension of suffrage rights.

Keywords: Russian Revolutions, World War I, Hungarian Parliament
.....

1917 februárjában, Péterváron kirobbant orosz forradalom elűzte a cárt. Új reménység ébredt a hadban álló országok népeiben. A bizakodás kiterjedt a Monarchia és Magyarorszáig vezető köreire is, bár más-más perspektívában. Az új uralkodó, Habsburg Károly a béke híve volt. Azt remélte, hogy az oroszországi események elősegítik a háború gyorsabb befejezését, esetleg egy megegyezéssel béke révén. Így gondolkozott a parlament ellenzéki pártjainak egy része is. A német hadvezetés viszont abban reménykedett, hogy az orosz haderő várható meggyengülése javítja a győzelem esélyeit. Ezt várta a német politikával szolidáris Munkapárt és vezére, Tisza István miniszterelnök is.

Bár 1917 márciusában csaknem végig ülésezett a pesti képviselőház, az orosz forradalom alig került szóba, míg más hadviselő országok, mint Anglia, Németország, Olaszország parlamentjeiben már néhány nap után megtárgyalták, a kormányok is nyilatkoztak róla, vitákra is sor került. Ezt magyarázhatjuk azzal, hogy a magyar pártok figyelmét e napokban fontos belpolitikai történések kötötték le – a király budapesti látogatása és audienciái, az esetleges kormányváltás, az ellenzéki pártok bevonásával történő koalíciós kormány alakítása –, azonban az orosz forradalomra való érdemi reagálás hiányát így is furcsállnunk kell.

Hajdu Tibor, ny. tudományos tanácsadó.

Nem volt szó tájékoztatásról, hiszen a fővárosi sajtó – az antant és svéd tudósítók révén – elég tájékozott volt, még azt is mondhatnám, világosabban látta a forradalom lényegét és mozgatóerőit, mint a későbbi történetírás. Így rögtön nagy fontosságot tulajdonított a pétervári szovjet szokatlan szerepének, felfigyelt a forradalmi kormány külügyminiszterre, Miljukov professzor Dumában (az orosz képviselőházban) tett nyilatkozatára is: „Ha Oroszország nem kap szövetségeseitől segítséget, ha a szövetségesek nem tartják be szerződéseiket, akkor Oroszország sem köteles a szerződések betartására és különbékét köthet.”

A középosztály nagy példányszámú, kedvelt napilapja, a párthoz nem kötődő, de mindenesetre háborúpárti *Pesti Napló* így foglalta össze a háború híveinek viszonyulását az orosz forradalomhoz: nekünk az a fontos, hogy „minden belső zavar, legalább is a legközelebbi időre gyöngíti az ellenséget”, tehát „minél bonyolultabb a helyzet Oroszországban, annál kedvezőbb ránk nézve”. A vezércikk szerzője tudta, hogy nagy hatalom összpontosul a szocialisták kezében, de ezt nem tartotta rájuk nézve elsőrangú fontosságúnak.¹

A képviselőház március 16-i ülésén több vezető politikus is felszólalt, az első utalást az oroszországi eseményekre a mérsékelt ellenzéki Katolikus Néppárt egyik vezetője, Rakovszky István tette meg, amikor Darányi Ignácnak a mezőgazdaság helyzetéről szóló beszéde közben odakiáltotta: „Oda jutunk, ahová Péterváron!”²

A parlamentben először a választójog kibővítésének hívei hivatkoztak – és nem csak utaltak – az orosz forradalomra. A március 19-i ülésen Pető Sándor érvelt azzal: míg nálunk nem halad a választójog ügye, addig „az orosz cári család egyik tagja a cári koronát csak egy feltétellel fogadja el, ha ez az általános, egyenlő és titkos választójog alapján álló népparlament akarata”.³

A következő ülésen a kettészakadt Függetlenségi Párt mérsékeltebb, Apponyi Albert által vezetett utódpártjának képviselője, Esterházy Mihály gróf jelentette ki: „A választójog kérdésében nem szabad Magyarországnak Oroszország mögé kerülni.”⁴ Ugyanekkor mondott beszédet Károlyi Mihály, a radikális Függetlenségi Párt vezére. Károlyi háborús jelentőségén túl a jövő veszélyeként értékelte az orosz forradalmat. „Nem tudjuk, hogy az orosz forradalomnak hatása fog kialakulni a háború után, de azt tudjuk, hogy ez a nagy újítás meg fog maradni Kelet-Európában, ahol egy új világ keletkezett, mégpedig a népjogok jelében. Ez miránk nézve, a monarchiára és Magyarországra nézve nem indifferens. Legyünk tisztában, hogy eddig is nagy veszély volt ránk nézve az orosz tömeg. De eddig csak egy tömeggel állottunk szemben, ezentúl azonban egy önálló, tudatos állammal [...] Ez nem egy európai, de egy világforradalmat jelent, ez Ázsiának öntudatra ébredését jelenti, amellyel szemben nekünk [...] számolnunk kell. És t. ház, le kell vonnunk ennek konzekvenciáit, hogyha mi is, kicsinyek bár, de ellen akarunk állni ezen nagy áramlatnak. Nekünk azokat az eszméket, amelyeket már régen el kellett volna fogadnunk, a nép-

¹ *Pesti Napló* 1917. április 24-i vezércikke és a lap több március-áprilisi vezércikke, helyzetértékelése.

² *Pesti Hírlap* 1917. március 17.

³ *Pesti Hírlap* 1917. március 20.

⁴ *Pesti Hírlap* 1917. március 21.

jogok kiterjesztését, igenis, fel kell karolnunk, ha nem akarunk elpusztulni és ha nem akarjuk azt, hogy az a székely érjen bennünket, hogy Ázsiában előbb szabadult fel a nép, előbb kapott jogokat, mint Magyarországon.”⁵

Apponyi Albert, a többségi Függetlenségi Párt vezére, laxenburgi audienciájáról visszatérve ezt nyilatkozta: „[...] ez a fordulat az isteni gondviselésnek az adománya. Hatásaiban pedig remélni lehet, hogy megbénítja az orosz kolosszus harcképességét.”⁶ Ez azt is jelentette, hogy Apponyi, régi pacifista létére osztotta Tisza és a német hadvezetés reményét, hogy az orosz forradalom elősegíti a központi hatalmak győzelmét. Különben az összeomlás után írt emlékirataiban már azt fejtette ki, hogy az orosz revolúció az ot-tani állapotok „logikus következménye” volt.⁷

Andrássy Gyula, a Tisza-ellenes 67-esek feje azt állítja emlékirataiban, hogy ő mindig is számított egy új orosz forradalomra, ha Oroszország katonai vereségeket szenved, hiszen már az 1905-ös felkelés kiváltó oka is ez volt. A demokratikus vívmányok viszont nem lelkesítették, a választójog kibővítése mellett is csak azért szállt síkra – anélkül, hogy annak üdvösségéről meg lett volna győződve –, mert úgy vélte, hogy ezzel meggyorsíthatja Tisza bukását. Ennek megfelelően az orosz forradalommal sem foglalkozott érdemben.

Tisza István miniszterelnök április közepéig tartózkodott attól, hogy nyilatkozzon az orosz eseményekről. Ebben szerepet játszhatott betegsége (influenza), amely egy ideig megakadályozta, hogy részt vegyen a képviselőház ülésein. Ennél fontosabb ok volt azonban kormányfői pozíciójának meggyengülése, miután az uralkodó bizalmatlanná vált iránta, és már 1917. január 21-én közölte vele, hogy le kívánja cserélni. A miniszterelnök bizonyára ki akarta várni, amíg világos képet kaphat az orosz viszonyok alakulásáról. Addig is Teleszky János pénzügyminisztert bízta meg, hogy a kormány nevében rövid és semmitmondó nyilatkozatot tegyen. Március 31-én azt üzenté Bécsbe Ottokar Czernin gróf külügyminiszternek: bár az ellenzék kormánynyilatkozatot várna, ő ezt addig halogatja, amíg „egy az orosz nép bizalmát élvező kormányt láthatunk, amely hajlik tisztes-séges béke kötésére, és reményeink szerint az orosz nép a szabadság áldásainak tartós birtokába jut”.⁸ Bizalmasa, Burián István mindenesetre azt a benyomását jegyezte le naplójába, hogy Tisza „igen optimista és a demokratikus ragálytól nem tart”.⁹

Tisza először csak néplapja, az *Igazmondó* húsvéti számában nyilatkozott meg az orosz forradalomról: ami Oroszországban történik, azt a reményt fakasztja bennünk, hogy győzni fogunk.

1917. április 13-án, pártja értekezletén nyilatkozott bővebben. „Azok az események, amelyek az orosz birodalomban lefolynak, azok esetleg gyakorolhatnak örvendetes üdvös befolyást abban az irányban, hogy közelebb hoznak a békéhez. Bizonyára az ellenzéknek sem jut eszébe azt hinni, azt feltenni, hogy az Oroszországban kiütött tűzvész lángja át-

⁵ A március 20-i Képviselőházi napló [XXXV. 1917. március 3. – április 12. 240.] alapján közli Károlyi Mihály: *Az új Magyarországért*. Szerk. Litván György. Bp., 1968. 142.

⁶ *Pesti Hírlap* 1917. március 23.

⁷ *Dr. gróf Apponyi Albert emlékiratai*. Bev. írta Berzeviczy Albert. Bp., 1934. [II.] 199.

⁸ Tisza István: *Gróf Tisza István összes munkái*. I–VI. Bp., 1923–1937. VI. 215.

⁹ Vermes Gábor: *Tisza István*. Bp., 1994. 564.

csaphatna mihozzánk. Ha van valahol állam, amelyiknek alkotmányos élete biztosítottnak tekinthető, amelyiknek alkotmányos királyát forradalmi mozgalmaktól való aggodalom soha semmi körülmények között nem érheti: Magyarország az.”¹⁰

Ha nincs ez a téves helyzetmegítélés, Tisza talán engedhetett volna a választójog kibővítésével szembeni ellenállásán. Csakhogy többről volt szó, mint egy esemény téves értékeléséről. Tisza annyira belemerevedett a háború elején kialakult irányvételébe, hogy azon olyan horderejű esemény, mint Ferenc József halála vagy az orosz forradalom sem tudott változtatni. Érzéketlenül haladt végzete útján.

Kérdés, hogy az orosz forradalom és a választójogi ellentét mennyiben befolyásolta az uralkodó szándékát, hogy Tisza helyett mást nevezzen ki magyar miniszterelnöknek. Magam részéről nem ezt tartom döntő szempontnak, inkább az uralkodó habozó, halogató természetét, hiszen egy elszánt pillanatában már januárban közölte vele, hogy le akarja váltani, nevezzen meg lehetséges munkapárti utódot, és maga is megkezdte a megfelelő jelölt keresését.¹¹ Előbb József főhercegnek tett ajánlatot, akit az ellenzék is szívesen elfogadott volna, felmerült Wekerle Sándor neve is. Végül a németbarát Andrássy Gyula párthívét, Esterházy Móricot választotta, amiben bizonyára szerepet játszott fiatalsága, ami a király szemében előnyös tulajdonság volt. A felsorolt politikusok a német szövetség hívei voltak, nem a választójog bajnokai, tehát nem olyanok, akiktől egy demokratikus nyitást, Tiszától lényegesen eltérő politikát lehetett volna várni. Ahogy végül a király sem a választójog kiterjesztésére, sem új választás kiírására nem szánta el magát, új békepolitikáról nem is szólva. IV. Károly tehát valójában többet mondott és mutatott, mint amire tetteiben elszánta magát, így nem váltotta be a béke és a demokrácia híveinek hozzá fűzött reményeit. Mindent másképp gondolt és tett, mint elődje, de minden úgy történt, mintha még Ferenc József ülne a trónon.

Meg kell jegyezni, hogy az utókor által egyetlen határozottnak – vagy éppen megdölgondolatlanak, gyorsnak – tekintett lépése, az úgynevezett Sixtus-levél sem mutat különösebb elszántságra a német szövetséggel szemben. Ha jobban megvizsgáljuk a körülményeket, csak arról volt szó, hogy – éppen az orosz forradalom hatására – a német kormányban, Theobald von Bethmann-Hollweg kancellárban felmerült az az ötlet, hogy lemondjon a nyugati hódításról, sőt Elzászról is, és Oroszország rovására keleten keressen kárpótlást, főleg Orosz-Lengyelország irányában.¹² Czernin, a Monarchia külügyminisztere rávette az ifjú uralkodót, hogy a béke érdekében Galíciát is átadja egy Berlin gyám-sága alatt álló egyesült Lengyelországnak. Ezt a lehetőséget megvitatták magával II. Vilmos császárral is, aki sem beleegyező, sem elutasító választ nem adott.¹³ Ebben a helyzetben született a Sixtus-levél – március 24-én, két nappal a közös minisztertanács után, ahol ismertették a Bethmann-nal és II. Vilmos császárral folytatott megbeszélést – igaz, Berlin tudta nélkül, de egyetértése reményében. Németországban azonban felülkerekedett a

¹⁰ Vermes: *Tisza*, 425.

¹¹ Horánszky Lajos: *Tisza István és kora*. I–II. Bp., [1994.] II. 1180.

¹² Uo. II. 1212–1216.

¹³ Ottokar Czernin: *Im Weltkrieg*. Berlin–Wien, 1919. 196–204.

militarizmus, Bethmann megbukott, és IV. Károly olyan helyzetbe került, amit nem is próbált megoldani. A következmények ismertek. Mindez március második felében zajlott le, és a magyar parlamenti ellenzék – Károlyi pártja kivételével – vonakodott az orosz forradalom értékelésétől, noha a közvélemény ezt nagyon is várta volna. A magyar ellenzék azonban Pétervárnál is jobban figyelt Berlinre.

A tartózkodásban bizonyára része volt annak, amiről már a magyar sajtó is nyíltan írt: „Péterváron ma az igazi úr a szocialista munkásság és a kormány az utcától kénytelen parancsokat elfogadni.”¹⁴

Március 29-én Bethmann nagy beszédben üdvözölte a forradalmat, a cárt okolva annak előidézéséért. Kifejezte reményét, hogy a forradalmi orosz kormánnyal tisztességes békét lehet kötni.¹⁵ A Berlinből éppen hazatért Czernin hasonló szellemben nyilatkozott a félhivatalos *Fremdenblatt*nak. Ennek hatására a magyar parlamenti ellenzék is elszánta magát: a Ház március 30-i ülésén ellenzéki képviselők határozati javaslatot nyújtottak be, amelyet mindegyik magyar ellenzéki párt képviselője aláírt, Károlyitól Szerényiig és Huszár Károlyig. Kézjegyével ellátta Apponyi, Vázsonyi, Zichy Aladár, Károlyi Mihály, Justh Gyula, Rakovszky István, Polónyi Géza, Giesswein Sándor prelátus, Szerényi József, Székely Ferenc, Bródy Ernő, Laehne Hugó, Huszár Károly, Esterházy Móric, Pető Sándor, Bolgár Ferenc, Serényi Béla, Ugron Gábor, Holló Lajos, Polónyi Dezső, Szabó István, Nagy Vince, Batthyány Tivadar, Haller István. (Feltűnő, hogy a nemzetiségi képviselők nem szignálták a nyilatkozatot, bár tartalmával bizonyára egyetértettek.)

A javaslat szerint: „Indítványozzuk, hogy a Ház határozatilag mondja ki a következőket: országunknak és a monarchiánknak nem az orosz nép, hanem az orosz abszolutizmus üzent hadat. Ha ma még a fegyveres mérkőzés ellenségként is állít szembe minket az orosz hadsereggel, őszintén kívánjuk, hogy az orosz nép minden körülmények között kivívott törvényes szabadságának élvezetében maradjon. Mint a magyar nemzet alkotmányos képviselöje tiltakozunk tehát [...]”¹⁶ az olyan hírek ellen, hogy a magyar nép fegyverei valaha is a forradalom letörésére lennének felhasználhatók.

Régen nem volt példa ilyen széles körű ellenzéki összefogásra. Másnap a képviselőház egyhangú szavazással elfogadta az ellenzéki indítványt. A helyeslő nyilatkozatok közül kiemelném Apponyiét, aki kifejezte teljes egyetértését Bethmann-nal. Németországban azonban a hadvezetés júliusban megbuktatta Bethmant, helyére a militaristák bábja, Georg Michaelis került, s ezzel mind Czernin és IV. Károly király, mind a magyar ellenzék mozgástere korlátozódott, bátorsága alábbhagyott. Az ellenzék nem tudta kihasználni az orosz forradalom és a király rövid elszántságnak heteiben keletkezett kedvező helyzetet.

Pedig húsvét előtt még a német császár is – nyilván az orosz forradalom hatására – megígérte a porosz választójog kiterjesztését. Vázsonyi Vilmos, a Polgári Demokrata Párt alapítója, *Az Est*nek adott nyilatkozatában azonnal üdvözölte II. Vilmos császár ígéretét, s ezt azzal magyarázta, hogy az orosz forradalom érvényteleníti a német szociáldemok-

¹⁴ *Pesti Hirlap* 1917. március 27.

¹⁵ *Népszava* 1917. március 30.

¹⁶ *Népszava* 1917. március 31.

rata párt háborút támogató állásfoglalását. Hozzáfűzte: „Aki nem vak, annak észre kell vennie, hogy a cárizmus bukása világváltozás. Sajnos nálunk vannak ilyen elvakultak.”¹⁷ Még Károlyi Mihály is üdvözölte II. Vilmos császár bejelentését.

Feltűnést keltett, hogy a szigorúan konzervatív Zichy János gróf – aki korábban Andrassy pártjához tartozott, de 1910-ben csatlakozott a Munkapárthoz – egy bécsi lapnak elküldött húsvéti cikkében azt írta: nem lehet visszatérni a háború előtti állapotokhoz, mert „az egész világ megfordult sarkaiban”.¹⁸ Tisza rögtön elhatárolódott Zichytől, s az ellenzékben már olyan remények ébredtek, hogy ez a Munkapárt szakadásának előjele lehet. Ezek a jóslatok azonban nem váltak valóra.

Miután Tisza április 12-én bizonytalan időre elnapoltatta az országgyűlést, az ellenzék az Apponyi-párt klubhelyiségében közös értekezleten tiltakozott, többek között arra hivatkozva: „az orosz forradalom folytán beállott, napról napra változó helyzet olyan eshetőségeket és lehetőségeket teremthet, amelyekkel szemben való állásfoglalás sorsdöntő lehet.”¹⁹

Az ellenzék 15-én nyilvános Tisza-ellenes értekezletet tartott, majd a király döntésére várt, ami csak egy hónappal később következett be, miközben a német békekészségnek a látszata is eltűnt, az orosz forradalom pedig látszólagos nyugvópontra jutott. Miljukov külügyminiszter nyilvánosan hűséget, a háború folytatását, Oroszország kötelezettségeinek betartását ígerte szövetségeseinek, egyebek között kimondva: Magyarországot etnográfiai határai közé kell korlátozni. Ennek szellemében kívánatosnak tartotta egy csehszlovák állam alapítását, a román és a lengyel nemzet egyesítését, a Monarchia ukránjainak Oroszországhoz csatolását.²⁰

Mindez alaposan lehűtötte a magyar ellenzék reményeit. Miljukov ugyan hamarosan belebukott harcias nyilatkozatába, de Oroszország folytatta a háborút, s mire a király végre felmentette Tiszát, és ellenzéki kormányt nevezett ki Andrassy párthíve, Esterházy Móric elnökletével, a kora tavasz reményei elhervadtak. Bethmann júliusi bukása után pedig a király és Czernin óvatossága is fokozódott, megcáfolva az ellenzéki illúziókat.

¹⁷ *Népszava* 1917. április 10.

¹⁸ Uo.

¹⁹ *Népszava* 1917. április 14.

²⁰ *Rjecs* [Pétervár] 1917. április 24.

AZ OROSZORSZÁGI FORRADALMAK ÉRTÉKELÉSE A MAGYAR EGYHÁZI KÖZVÉLEMÉNYBEN

KLESTENITZ TIBOR

THE ASSESSMENT OF THE RUSSIAN REVOLUTIONS IN THE PUBLIC OPINION OF THE HUNGARIAN CHURCHES

The study explores the way in which Catholic and Protestant ecclesiastical public opinion assessed the Russian Revolutions. The Catholics regarded these events as a source of immediate danger right from the start, for they feared that in the wake of the Russian example social democracy and anti-clericalism might expand in Hungary as well, and social order be endangered. More optimistic views, calculating with the restoration of religious freedom in Russia and the possibility of the union with the orthodox faith, were a minority from the beginning. The Protestants, on the other hand, at first adopted a more optimistic stance, hoping for the worldwide extension of democracy and social justice, and trusting in their own abilities to moderate the revolutionary waves once these reached Hungary. In their ranks, it was only after the edict on the separation of state and church, issued early in 1918, that condemnation of the revolution and the parallel call for order became general.

Keywords: Russian Revolutions, World War I, Catholic press, Catholic-Orthodox Union, Protestant press

„Tény az, hogy a szocialisztikus vezérek és izgatók lázas tevékenységet fejtenek ki: ülészek, írnak, szónokolnak, agitálnak, szervezkednek; ámtításokkal híveik számát félelmetesen szaporítják. [...] Hagyjuk tovább terjedni a lelki ragályt? [...] Nem, azt mondja a hit és az ész; nem, azt mondja a keresztény szeretet és az igazi hazaszeretet”¹ – jelentette ki az országos katolikus nagygyűlés egyik tekintélyes szónoka, Wolafka Nándor debreceni plébános 1903 októberében. A magyar katolikus egyházi nyilvánosság a 20. század elején komoly aggodalommal figyelte a szociáldemokrácia tevékenységét. Az egyháziak elsősorban az osztályharc elmélete, illetve az antiklerikális, ateista nézetek miatt nehezteltek a munkásmozgalomra, amelynek ellensúlyozására megindították a keresztényszocialista szervezkedést.² A tanulmányban először azt vizsgálom, hogy ez az alapfelfogás mennyi

Klestenitz Tibor, posztdoktor kutató (NKFIH 124418), MTA BTK Történettudományi Intézet. A tanulmány elkészítését a Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság támogatta.

¹ *Az országos katolikus nagygyűlések Magyarországon, 1900–1913. Válogatott beszédek és tudósítások.* Vál., bev., jegyz. Klestenitz Tibor. Bp., 2016. (Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytárak. Egyháztörténeti források 7) 121–122.

² Erről részletesen lásd Gergely Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923.* Bp., 1977.

ben érvényesült az 1917-es oroszországi forradalmak megítélésében, és a petrográdi események hatást gyakoroltak-e a hazai katolicizmusra. A tanulmány második részében azt mutatom be, hogy a protestáns nyilvánosság fórumain hogyan ítélték meg az orosz forradalmakat, és hogy az itt megfogalmazódó vélemények mennyire tértek el a katolikus reakcióktól.

A cári autokratikus rendszer bukásának hírére 1917 tavaszán a magyar katolikus és protestáns egyházi sajtó egyaránt nagy meglepetéssel fogadta. A cikkek eleinte a helyzet átláthatatlanságát hangsúlyozták, kiemelve, hogy az orosz helyzet kizárólag angol hírforrásokból, tehát szükségszerűen csak erős torzításokkal ismerhető meg. Az első kommentárok szerint – amelyek a német sajtó véleményét visszahangozták – a forradalom tulajdonképpen azért tört ki, mert Nagy-Britannia attól tartott, hogy a cári kormányzat különbékét akar kötni a központi hatalmakkal. A brit kormány ezért inkább megbuktatta a törvényes, de népszerűtlen hatalmat, hogy továbbra is biztosítsa az oroszok katonai részvételét. Ez az értelmezés egyaránt megtalálható volt a fővárosi orgánumban, a Szent István Társulat által kiadott *Katholikus Szemle*ben, illetve a Somogy megyei Gyékényesen szerkesztett evangélikus néplap, a *Harangszó* lapjain.³

A meglepettség abban is tetten érhető, hogy az első mélyebb elemzések még nem önálló írások, hanem a német szaksajtó cikkeinek fordításai voltak. A *Katholikus Szemle* több tanulmányt vett át a *Historisch politische Blätter für das katholische Deutschland* nevű konzervatív folyóiratból. A *Mit remélhetnek a katolikusok az oroszországi forrongástól* című írás például a vallásszabadság lehetőségeivel foglalkozott. A bizakodó gondolatmenet szerint a Petrográdon hatalomra került forradalmi kisebbség tudatában volt annak, hogy rengeteg belső ellensége van, így nem engedheti meg magának, hogy – a népesség mintegy kilenc százalékát kitevő⁴ – oroszországi katolikusokat is magára haragítsa. Ezért szükséges lesz a vallásszabadság gyakorlati érvényesítése, ami már meg is kezdődött, megszüntették például azt a tilalmat, hogy katolikusok nem vállalhattak közhivatalt, és eltörölték az egyetemeken és főiskolákon a katolikusokat korábban sújtó *numerus clausus*. A cikk szerint az ideiglenes kormánynak jó viszonyra kell törekednie az ortodox egyházzal is. A nép kívánására fel kell számolni a még Nagy Péter cár által az ortodoxia ellenőrzésére létrehozott állami testületet, a Szent Szinódust, és helyette ismét be kell tölteni a pátriárkai méltóságot, még akkor is, ha „az államelnöki szék fénye a patriarcha előtt némileg elhomályosodik”. Szükség lesz továbbá az állam és az egyház jogainak világos szétválasztására, hiszen azok korábban teljesen összekeveredtek. A cárnak például még az is jogában állt, hogy ukázzal szenteket avathasson, amit II. Miklós hét alkalommal meg is tett.⁵

Később egyre több önálló elemzés jelent meg, amelyeket alapvetően két csoportra bonthatunk: az első a forradalom lehetséges egyházpolitikai hatásaival, a második pedig annak hazai, belpolitikai következményeivel foglalkozott. Az első típus írásai döntően a

³ Külföldi folyóiratok szemléje. *Katholikus Szemle* 31 (1917) 546.; A világháború eseményei. *Harangszó* 1917. március 25. 92.

⁴ Adriányi Gábor: *A katolikus egyház története a 20. században Kelet, Közép-kelet és Dél-Európában*. [Bp.,] 2005. 18.

⁵ Külföldi folyóiratok szemléje. *Katholikus Szemle* 31 (1917) 742–743.

katolicizmus kelet-európai kilátásaira összpontosítottak. Hadzsega Gyula görögkatolikus teológus, az ungvári szeminárium tanára például azt feltételezte, hogy az Orosz Birodalom összeomlásával hamarosan létrejön a független Ukrajna, amelynek ortodox egyháza könnyen megnyerhető lesz arra, hogy a görögkatolikusok mintájára, a pápa főségét elismerve unióra lépjen Rómával. Úgy látta, hogy az előjelek igen biztatóak, hiszen Andrij Septickij leMBERGI görögkatolikus érsek már hozzá is látott az unió előkészítéséhez, hatalmas templom épült Kijevben, és az érsek ukrán kiejtéssel elmondott ószláv miséje nagy vonzerőt gyakorolt az ukrán tömegekre. Hadzsega úgy vélte, hogy a magyaroknak is részt kell vennie ebben a munkában, és amint konszolidálódik a politikai helyzet, missziókat kell indítani Ukrajnába, amelyeknek igehirdetéssel, tárgyilagos hangvételű brosúrák és folyóiratok terjesztésével kell küzdeniük az unióért. Arra hivatkozott, hogy a Vatikán is nagy lehetőséget látott az új helyzetben, és XV. Benedek pápa 1917 májusában bíborosi kongregációt alapított a keleti egyház számára, októberben pedig életre hívott egy intézetet a keleti egyházi tudományok művelésére. Hadzsega politikai érveket is felhozhatott javaslata mellett, mert szerinte az ukrainai katolikus térítés alkalmasnak látszott arra, hogy ellensúlyozza az oroszok által bátorított skizmatikus mozgalom hatását.⁶ Ez a 20. század elejétől kezdve próbálta – a pánszláv törekvések jegyében – ortodoxiára téríteni az elmaradott északkelet-magyarországi területek görögkatolikus vallású ruszin lakosságát.⁷ A skizmatikus mozgalomban a hazai görögkatolikusok vezetői a világháború alatt komoly veszélyt láttak. Ezért például az Ungváron kiadott *Görög Katolikus Szemle* 1914–1915 folyamán több cikksorozatban ismertette a görögkatolikus közösséget Oroszországban érő elnyomatást, és apológiai írások tömegével igyekezett az ortodox „tévtanoktól” megvédeni a híveket.⁸ A folyóirat szerzői még 1918 nyarán sem elsősorban a bolsevik, hanem az ortodox propaganda hatásaitól féltek az orosz hadifogságból hazatérő férfiak kapcsán, mivel úgy tudták, hogy a munkácsi egyházmegyében egyes hazatérők a nem sokkal korábban végrehajtott egyházi naptárreform ellen izgattak. Néhányan például a húsvétot tüntetően a régi Julián-naptár szerint ülték meg.⁹ A szerzők ugyanakkor hangsúlyozták, hogy az egyház részéről az erőszakos fellépés biztosan nem lehet eredményes, ehelyett kitartó, türelmes felvilágosítómunkára, népmissziókra vagy akár ismeretterjesztő mozielőadásokra van szükség a tömegek megnyerésére.¹⁰

Hadzsega Gyula optimista felfogását a küszöbönálló unióról korántsem osztotta minden egyházi véleményformáló. A fiatal klerikus, Hamvas Endre a *Religióban* elismerte ugyan, hogy az orosz forradalom látszólag közelebb hozta az uniót, hiszen összeomlott a pánszláv

- ⁶ Hadzsega Gyula: Az Unio eshetőségei Ukrajnában. *Katolikus Szemle* 32 (1918) 399–403.
- ⁷ Erről részletesen lásd Gönczi Andrea: *Ruszin skizmatikus mozgalom a XX. század elején*. Ungvár–Beregszász, 2007.
- ⁸ A görög katolikusok sorsa Oroszországban. *Görög Katolikus Szemle* 1914. szeptember 20. 1.; Vargha Gyula: Skizmatikus vitapontok és azok görög forrásokból merített cáfolatai. (Apológiai tanulmány.) *Görög Katolikus Szemle* 1915. január 3. 1.
- ⁹ Már korábban is kényes kérdésnek számított a naptárreform, amit a munkácsi egyházmegyében a hívek nagy része elutasított. Marosi István: *A munkácsi görögkatolikus egyház kihívásai és megoldási kísérletek Firczák Gyula püspök (1891–1912) idején*. Budapest, 2010. (Licencia dolgozat) 41–42.
- ¹⁰ Népünk és a bolsevizmus. *Görög Katolikus Szemle* 1918. június 2. 1.

politika és a cári hatalom, a forradalom rést ütött az ortodox konzervativizmuson. Remélni lehet továbbá, hogy a szabad Oroszországban a tudatlanság és gyűlölet átadja helyét a kiengesztelődésnek, megélnkülhet a Nyugat és Kelet közötti kapcsolattartás. Mindennek ellenére úgy látta, hogy „a szakadást nem a cárok okozták, nem is ők voltak annak egyedüli fenntartói. Itt egy történelmi alakulattal állunk szemben. Az ilyen történelmi alakulatokat nem lehet máról holnapra talajukból kiszakítva átültetni. Amint időre volt szükségük, hogy kifejlődjenek, úgy időre van szükségük, hogy visszafejlődjenek azon tényezők, melyek a schizmát kialakították és csontossá merevítették.”¹¹

Az elsősorban távlati, stratégiai kérdéseket tárgyaló *Religio*val szemben a jezsuita Bangha Béla által irányított *Magyar Kultúra* című folyóirat, a harcok katolicizmus orgánuma inkább az orosz helyzet aktuálpolitikai jelentőségével foglalkozott.¹² A kérdést elsősorban Burján Károly publicista tartotta napirenden, akinek írásait átította a militáns szabadkőműves-ellenesség és antiszemizmus. Az ő elbeszélése szerint az orosz forradalmárok 1917 tavaszán valójában be akarták fejezni a háborút, ám a nyugat-európai szabadkőművesek ügyesen megakadályozták ezt, mert attól tartottak, hogy a békekötés után le kell mondaniuk az óriási anyagi haszonnal járó nyereszkezésről.¹³ Azt is fontosnak tartotta kiemelni, hogy egyes nyugati lapok szerint az orosz forradalom vezetőinek többsége zsidó, és ezt „bizonyára azzal a céllal közölték, hogy az illető forradalmár egyéniségének megrajzolását teljessé tegyék. Mert ha valakiről szükségesnek véljük kiemelni, hogy: zsidó, akkor ezzel adatokat kívánunk szolgáltatni az illető lelki habitusához.”¹⁴

Bangha Béla – a lap főszerkesztőjeként – az 1918-as évfolyam beköszöntő cikkében foglalkozott részletesen az orosz forradalmakkal. Örömet fejezte ki ugyan az oroszokkal kötendő különbéke lehetősége miatt, de hangsúlyozta, hogy ezzel egyidejűleg Európa országainak új veszélyforrással kell szembenéznük, hiszen Lenin a forradalom exportjára készül. „A forradalom-szülte béke oltárra fogja emelni a forradalmat, azt, amely pillanatokig megnyíthat egy-egy feszültséget, hogy helyette permanenssé tegye a dulakodást kisebb körzetekben: az egyes államokon belül. A szociáldemokrácia nemzetközisége és osztályharca is ezt akarja: kisebb körzetekbe vinni bele a háborút, megvetve s mellőzve azt, aminek mégis csak egy-egy nagy közösség: egy állami rend védelme volt a célja.” Bangha szerint a központi hatalmaknak ugyan rendkívül hasznos Lenin hatalomátvétele, de egyetemes emberi szempontból igen veszélyes, és „nem képzelhető [el] nagyobb képmutatás azokénál, akik az orosz forradalmat ünneplik, mert ebben elvileg a saját államuk szétesését, az osztály- és testvérháborút, a társadalmi közösségek legfőbb fennálló bástyáinak: az államiságnak lerombolását ünneplik, sürgetik, népszerűsítik”.¹⁵ 1918 nyarán pedig már teljesen reális veszélynek tartotta a bolsevizmus magyarországi megjelenését, a forradalom kitörését. Ezért elsősorban a társadalmi elit szociális érzéketlenségét hibá-

¹¹ Hamvas Endre: Az orosz egyház és az unió. *Religio* 76 (1917) 629.

¹² A *Magyar Kultúráról* részletesen lásd Molnár Antal – Szabó Ferenc SJ: *Bangha Béla SJ emlékezete*. Bp., 2010. 65–71.

¹³ B[urján] K[ároly]: Forradalmi biztatások. *Magyar Kultúra* 5 (1917) 329–330.

¹⁴ B[urján] K[ároly]: A Journal de Genève. *Magyar Kultúra* 6 (1918) 528.

¹⁵ Bangha Béla: Mít várunk 1918-tól? *Magyar Kultúra* 6 (1918) 3.

tatta, ugyanakkor a veszély elhárítására azonnali és drasztikus lépéseket követelt: a szakszervezeti mozgalom, úgymond, „egészségesebb vezetés” kezébe helyezését, a nyilvánvalóan forradalmi szándékú lapok és könyvek betiltását, valamint az államra és a hadviselésre veszélyes munkásvezérek ártalmatlanná tételét.¹⁶

Az orosz helyzet ugyanakkor kapóra jött Bangha számára. 1918 januárjában indult meg ugyanis az általa irányított, keresztény-nemzeti elveket valló kezdeményezés, az egyházi érdekek védelmére vállalkozó Központi Sajtóvállalat részvényjegyzési akciója. Mivel 25 koronás részvényekből kívánták fedezni a vállalat alaptőkáját, ezért széles körű társadalmi agitációt kellett kifejteni. Ezt az akciót lehetetlen lett volna sikeresen levezényelni az alsó papság aktív közreműködése nélkül. A korábbi évtizedekben a klérus meglehetősen kedvetlenül vett részt a hasonló kezdeményezésekben, amiről a különböző katolikus sajtóvállalkozások tengernyi panaszkodó beadványa tanúskodik az egyházi levéltárakban.¹⁷ 1918-ban viszont Bangha és a Központi Sajtóvállalat szószólói az oroszországi eseményekre hivatkozhattak: ha a magyar katolicizmus nem jut versenyképes sajtóhoz, a hazai közvéleményben is megindul az erjedés, ami végül baloldali hatalomátvételhez vezethet, érveltek. A kezdeményezés egyik támogatója, Blaskovics Ferenc nagyprépost 1918 februárjában például arról írt a Temesváron megjelenő *Papok Közlönye* című orgánumban, hogy a híveket fel kell világosítani az úgynevezett „zsidó” kommunizmus oroszországi bűneiről. „Meg kell értetni a néppel és főleg a katolikus intelligenciával, hogy az ő sorsáról van szó. Mert ha idején nem fog a védekezéshez, minden téren le fog szorulni egy új jobbágyságba. De mi nem szónokolhatunk mindennap. Erre csak a sajtó képes” – írta.¹⁸ Ez az érvelés nagy szerepet játszott abban, hogy a klérus igen aktívan működött közre a Központi Sajtóvállalat részvényjegyzési kampányában, amely így rendkívül sikeresnek bizonyult. Az eredetileg tervezett hárommillió korona helyett mintegy tízmilliót sikerült összegyűjteni.¹⁹

Az orosz helyzetről Csernoch János bíboros is véleményt mondott, amit egyfajta hivatalos katolikus álláspontként értelmezhetünk. A hercegprímás a Szent István Társulat közgyűlését megnyitó beszédében, 1918. március 21-én nem kisebb témát, mint a világbeke esélyét tárgyalta. Fejtegetései XV. Benedek béketervéből indultak ki, amelyet 1917. augusztus 16-án hoztak nyilvánosságra. A pápa szerint a béke biztosításához elsősorban egy olyan tekintélyre van szükség, amelyet a világ valamennyi állama elismer, ezért javaslatot tett egy nemzetközi bíróság létrehozására, emellett sürgette az egyidejű és kölcsönös leszerelést, és konkrét ajánlásokat is megfogalmazott a világháború lezárására.²⁰ Csernoch szerint azonban az orosz forradalmak gyökeresen új helyzetet teremtettek. „Míg a pápa tiszteletben tartotta a történeti jogokat és az élő államszervezetek sérelme nélkül, természetes úton új tökéletesítő szervet akart kifejleszteni az internacionális viszonyok szabályozására, addig az orosz forradalom tabula rasat csinált. [...] Kísérletezett új teo-

¹⁶ B[angha] B[éla]: Állam az államban. *Magyar Kultúra* 6 (1918) 66–70.

¹⁷ Klestenitz Tibor: *A katolikus sajtómozgalom Magyarországon, 1896–1932*. Bp., 2013. 89–92., 146–149.

¹⁸ Blaskovics Ferenc: A katolikus papság nemzetpolitikai feladatai. *Papok Közlönye* 41 (1918) 149.

¹⁹ Klestenitz: *A katolikus sajtómozgalom*, 162.

²⁰ Gárdonyi Máté: A Szentszék és az első világháború. *Vigilia* 80 (2015) 327–328.

riákkal, amelyek a gyakorlatra átváltva fölbontották az orosz birodalmat, sőt a társadalmi rendet is s béke helyett megteremtette Oroszországban mindenkinek harcát mindenki ellen. Hirdette az osztályharcot és a törvényes államszervezetten belül élő népek önrendelkezési jogát, de azt is csak az osztályharc alapján. Ezekkel az elméletekkel forradalmasítani akarta az összes államokat s a külső háborúk helyett sokkal veszedelmesebb belháborúkat fölidézni.”²¹

A hercegprímás szerint az orosz példa újabb bizonyíték arra, hogy milyen veszélyekkel jár a keresztény állambölcselet elvetése, amely az államot nem gépnek, hanem szervesen fejlődő, élő organizmusnak látja, és hangsúlyozta, hogy minden változtatást csak lassan és fokozatosan szabad végrehajtani. Ezután figyelmeztette a magyar politikusokat: minél demokratikusabb egy állam, annál fontosabb, hogy a választók lelkiismeretes, vállalásos emberek legyenek. „A jogkiterjesztés veszélyeinek elhárítására nincs alkalmasabb eszköz, mint a polgárok lelkiismereti érzékenységének fokozása” – mondta. Ezzel arra a lehetőségre utalt, hogy a baloldal megerősödhet a következő, valamivel szélesebb választójog alapján rendezendő választásokon.²² Az egyház tartozik azzal a nemzetnek, hogy a papok, tanárok, írók és tisztviselők útján felrázza a nemzet lelkiismeretét, hogy a „szilárd világnézetten” megtörjenek a „hazafiatlan és forradalmi áramlatok”, jelentette ki. Ezért felszólította a katolikus híveket, hogy vállalva segítségük át a nemzetet a belső krízisen, és teremtsék meg a kölcsönös bizalmon és szereteten alapuló társadalmi békét. „Amit a nyers erőszak ellen négy évi élet-halál küzdelemben megvédett a hős magyar katona, azt nem veszíthetjük el szegénytelen szellemi harcokban”, mondta.²³

Ezekbe az erőfeszítésekbe a maguk módján bekapcsolódtak az Esterházy- és a Wekerle-kormányok vallás- és közoktatásügyi miniszterei, Apponyi Albert és Zichy János is. Mivel ők sem tartották elképzelhetetlennek egy radikális kormány hatalomra kerülését, ezért arra törekedtek, hogy megpróbálják növelni az egyház függetlenségét az állammal szemben. Ennek eszköze lett volna az úgynevezett katolikus autonómia létrehozása, amelynek ügye végigkísérte a dualizmus teljes történetét. Az autonómia választott világi tagokkal is rendelkező önkormányzati testület lett volna, amely az egyházi vagyon kezelésében, az intézmények és iskolák felügyeletében, illetve a főpapok kiválasztásában is szerepet kapott volna. Mivel azonban az autonómia számos ponton sértette volna a püspöki joghatóságot, a Vatikán és a hazai felső klérus nem lelkesedett az ötletért. 1917-ben viszont a püspöki kar felismerte, hogy a világi katolikusok bevonása az egyház hasznára lehet a várható politikai megrázkódtatások idején, ezért támogatásáról biztosította az újabb

²¹ Főmagasságú és főméltóságú Csernoch János Dr. esztergomi érsek, Magyarország bíboros hercegprímása elnöki megnyitó beszéde a Szent István Társulat LXIV-ik közgyűlésén, 1918. március 21-én. *Katolikus Szemle* 32 (1918) 291.

²² A kormány részéről Vázsonyi Vilmos 1917 decemberében nyújtotta be a parlamentnek a választójog kiterjesztéséről szóló javaslatot, amit jelentős szűkítésekkel 1918 júliusában fogadtak el. Bihari Péter: *Lövészárok a hátszágban. Középosztály, zsidókérdés, antiszemitizmus az első világháború Magyarországnán*. Bp., 2008. 87.

²³ Főmagasságú és főméltóságú, 294–295.

javaslatot. Apponyi Albert 1917 decemberében be is nyújtotta a katolikus autonómiáról szóló törvénytervezetet, azonban a parlament ezt végül soha nem tárgyalta meg.²⁴

Összefoglalásként elmondhatjuk tehát, hogy a katolikusok szinte kizárólag közvetlen veszélyforrásként tekintettek az oroszországi forradalmakra, míg a mérleg másik serpenyőjében szinte csak az oroszországi vallásszabadság helyreállítása és az unió távlati reménye szerepelt, az is inkább csak 1917 novembere előtt.

A hazai protestánsok reakciói sokszínűbben alakultak, és az optimista vélemények jóval nagyobb szerepet játszottak. Az evangélikus néplap, a *Harangszó* felfogását például folyamatosan a békevágy irányította. 1917 márciusában arról írt, hogy a köztársasági államforma kimondása Oroszországban a béketárgyalások tulajdonképpeni megkezdését jelenti.²⁵ Ez az értelmezés a „legfelsőbb helyről” is megerősítést nyert, hiszen IV. Károly király április 14-én fogadta az evangélikusok küldöttségét, és azt mondta Prónay Dezsőnek, hogy az orosz forradalom végül békekötéshez fog vezetni.²⁶ A néplap szerkesztősége novemberben az újabb forradalmat nemcsak várhatóknak, de egyenesen elkerülhetetlennek ítélte, és úgy vélte, hogy – az angolok jármából kikeveredni nem tudó Kerenszkij-kormányzattal szemben – a bolsevikok valóban békére törekednek majd. „Ez a fejlődés a mi javunkra fogja billenteni a mérleget mindenképpen.”²⁷

Az optimizmus a hivatalos egyházi sajtóban is sokáig tartotta magát. A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* egyik szerzője 1917 áprilisában elsősorban a munkásmozgalom felemelkedésének bizonyítékát látta az orosz eseményekben, méltatta a stockholmi békekongresszus jelentőségét, és úgy vélte, hogy a durva orosz munkászekek békemunkájához egy protestáns világkonferencia összehívásával is hozzá kellene járulni.²⁸ 1917 tavaszán a Pápán megjelenő *Dunántúli Protestáns Lapban* Patay Károly református lelkész arról írt, hogy az orosz forradalom eszméi előbb-utóbb a Kárpát-medencébe is betörnek majd, ám a magyar protestantizmus képes lesz arra, hogy megszelídítse és helyes mederbe terelje ezt a „szertelen irányzatot”, hiszen tulajdonképpen a protestantizmus az igazi, krisztusi szocializmus hirdetője.²⁹ Az optimizmus a *Dunántúli Protestáns Lapban* még 1918 elején is tetten érhető, amikor egy publicista úgy vélte, hogy Oroszország jövője ugyan még bizonytalan, de a demokratizálás bizonyára tovább fog haladni, megnő a szocializmus befolyása, hiszen a szocialisták hozták meg nemcsak a politikai szabadságot, de a békét is. „Kétségtelen, hogy Leniné és társaié lesz az orosz nép szíve”, írta. Ezután azt jósolta, hogy ez világszerte hasonlóan fog alakulni, hiszen a békéért a szocialisták dolgoztak – legalábbis szavakkal – a legtöbbet. Lenin utópiája a magántulajdon eltörléséről milliókat fog magamögé állítani, a magyar protestantizmusnak ezért végre komolyan kell vennie a szocializmust, „szóba kell vele állni és érvei ellen érveket állítani”, ám ehhez a szerző, némileg

²⁴ Salacz Gábor: *Egyház és állam Magyarországon a dualizmus korában 1867–1918*. München, 1974. 125–132.

²⁵ A világháború eseményei. *Harangszó* 1917. március 8. 101.

²⁶ Az evangélikus hódoló küldöttség a királynál. *Harangszó* 1917. április 22. 106.

²⁷ A világháború eseményei. *Harangszó* 1917. november 18. 244.

²⁸ Nekünk nincsen szavunk? *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1917. április 29. 190–191.

²⁹ Patay Károly: 1917. *Dunántúli Protestáns Lap* 1917. december 30. 345.

talán meglepő módon, hozzáteszi: a szocializmusnak „azokat a követeléseit, amelyeket magunk is helyeslünk, támogatnunk, megvalósulásra segítenünk kell”.³⁰

A protestánsok által helyeselt követelések elsősorban a társadalmi igazságosság igényére vonatkozhattak. Intő jel lehetett például 1918 januárjában Kiss Géza református lelkész nyílt levele, amely arra kérte az egyházi zsinatot, hogy végre tűzze napirendjére a lelképásztorok fizetésrendezésének kérdését. Úgy vélte, hogy ez a kérdés legalább 1500 gyülekezetet érintett, ahol maga az egyház pusztá léte is veszélybe került volna, ha a fizetésrendezés miatt kénytelenek lettek volna többszörösére emelni a híveket terhelő egyházi adó összegét.³¹

A protestáns közvélemény hozzáállása kezdetben tehát nem volt eleve elítélő és elenséges az orosz forradalmi kormányokkal szemben, hiszen sokan bíztak abban, hogy a protestánsok közreműködésével a hazánkat elérő forradalmi hullámok mérsékelhetőek lesznek. Ebben talán az a dilemma érhető tetten, amelyet a korszakban a legnagyobb hatással Szabó Dezső fogalmazott meg. 1913-ban, a *Nyugatban* megjelent írásában úgy vélekedett, hogy a protestantizmus – miután lényegében alig maradt mondanivalója saját kora számára – idővel szükségszerűen arra fog kényszerülni, hogy túlélése érdekében vagy a konzervatívizmussal, és így a katolikus egyházzal, vagy pedig a „haladó iránnyal”, azaz a szociáldemokráciával kössön szövetséget. Szabó a második lehetőség mellett emelt szót, mivel szerinte „a protestantizmus csak úgy élhet meg, ha mint a folytonos haladás szerve, tartalmában újra meg újra megújítja magát”.³² Mint az orosz forradalmakra érkező reakciók megmutatják, ez a felfogás 1917–1918-ban is jelen volt a protestáns nyilvánosság fórumain.

Úgy tűnik, hogy a magyar protestánsok számára az igazi fordulópontot az jelentette, amikor a bolsevik kormányzat 1918 januárjában rendeletet hozott az állam és az egyház szétválasztásáról. Ennek részeként állami anyakönyvezést vezettek be, megszüntették a kötelező vallásoktatást, valamint államosították az egyházi egyesületek vagyonát.³³ Erről az eseményről minden számottevő protestáns orgánus beszámolt, és a kommentárok egyértelmű elítélésről tanúskodnak. Az *Evangelikus Óráló* például arra figyelmeztetett, hogy a forradalmi szenvedélyek akár Magyarországon is elvezethetnek az egyházi javak szekularizációjához,³⁴ a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* pedig azt hangsúlyozta, hogy az oroszok ezzel a nagy francia forradalom tradícióit követik, és helyeselte, hogy az ortodox papság harcot kezdett az intézkedések ellen.³⁵ Júliusban a *Dunántúli Protestáns Lap* szerzője úgy vélekedett, hogy a valódi demokráciának pirulnia kell a nevében elkövetett oroszországi visszaélések miatt, és a történések megmutatják azt, hogy a krisztusi eredetű szociális eszméket nem lehet Krisztus nélkül megvalósítani. „Minden társadalmi mozgalom,

³⁰ K. J.: Az új évben. *Dunántúli Protestáns Lap* 1918. január 6. 1–2.

³¹ Kiss Géza: Nyílt levél a magyar református egyház vezetőihez. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1918. január 20. 28.

³² Szabó Dezső: A magyar protestantizmus problémája. *Nyugat* 6 (1913) 121. A tágabb összefüggésekről lásd Hatos Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. *Múltunk* 50 (2005) 99.

³³ Adriányi: *A katolikus egyház*, 20.

³⁴ Lelkiismereti szabadság és szekularizáció. *Evangelikus Óráló* 1918. február 23. 61.

³⁵ Az orosz szeparáció. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* 1918. február 24. 77.

ha hatalmi paroxizmusában az ellenzéket vérbe akarja fojtani, már bukott, ha hatalmának tetőpontján van is” – vélekedett, majd felszólította a szocializmus hazai híveit, hogy hallgassanak lelkiismeretükre, és ha tenni akarnak a közérdekért, akkor álljanak inkább a kereszténydemokrácia szolgálatába.³⁶ A *Sárospataki Református Lapok* pedig – nyilván az olvasók megnyugtatójának szándékával – arról tudósított, hogy a Parasznia községbe megérkező férfiak, akik orosz hadifogságból tértek haza, jelét sem mutatták az osztály elleni izgatás szándékának, sőt első dolguk volt felkeresni a lelkészt és kérni az úrvacsora kiszolgáltatását, amit négy évig nélkülözniük kellett. A nép többsége tehát megmaradt hitében és erkölcsében.³⁷

A hivatalos egyházi véleményformálók hasonló nézeteket fogalmaztak meg. Jellegzetes példa erre az alsózempléni református egyházmegye világi gondnoka, aki az egyházmegye közgyűlésén kifejtette: korábban még abban reménykedtek, hogy a cárizmus hatalma alól felszabaduló népek demokratikus, békés irányban fognak fejlődni, azonban sajnos azt kellett tapasztalniuk, hogy ennek ellentéte következett be: a szabadság eszméi teljesen elfajultak s féktelen anarchiává torzultak. Arra figyelmeztetett, hogy a bolsevizmus hazai elterjedése óriási veszély lenne, hiszen kiirtaná az emberekből a hazaszeretetet és a vallásosságot, megszűnne a vagyonbiztonság. Ezért arra kérte a lelkészeket és tanítókat, hogy igyekezzenek jó szóval, rábeszéléssel, atyai jósággal meggyőzni az Oroszországból netalán bolsevik eszmékkel fertőzött hazatérő hadifoglyokat.³⁸ A belsősomogyi egyházmegye gondnoka pedig „az orosz bolsevikizmus bomlasztó eszméivel szemben az állami és társadalmi rend és béke fenntartására irányuló” hazafias kötelességeket részletezte hitsorsosai előtt.³⁹ Mint ebből is látszik, 1918-ra sok protestáns véleményformáló – a forradalom veszélyének felismerése miatt – határozottan rendpártivá vált, és a konzervativizmussal való szövetséget kereste.

Az orosz események ugyanakkor egyes lelkészeket az egyház működésének határozott kritikájára sarkallták. A *Sárospataki Református Lapok*ban Szepesi Pál 1918 márciusában arról írt, hogy Magyarországon is a levegőben van az állam és az egyházak szétválástása. Ebben az esetben szerinte a református egyház ugyan nem semmisül meg, de jelentékeny veszteségeket fog elszenvedni. „Képzeljük el mostani egyházainkat az önkéntes áldozatkészség alapjain. Amikor nincs adósegély, nincs kongrua, nincs az egyházi adózás mögött főszolgabírói hatalom és nincs állami törvény sem, amely szerint legalább 18 éves koráig mindenkinek »muszáj« valamelyik egyházhhoz tartozni. Hogy akkor mi lenne egyházainkkal, azt sok lelkész jól tudja, de legtöbbünknek nem sok örömet okoz ez a tudás. És mi ennek az oka? Az, hogy az önkéntes vallásosság és önkéntes egyházi teherviselés nincs olyan mértékben kifejlődve, hogy egyházunk hatalmas épületét megbírná. A »kényszer«-nek fundamentális jelentősége van egyházi életünkben”, írta. Úgy vélte, hogy a reménysugarat a nyugati mintákat követő belmissziós mozgalom jelenti, amelynek tagjai önkéntes munkát végezve, a

³⁶ Dvorák József: Új eszme... *Dunántúli Protestáns Lap* 1918. július 7. 121–122.

³⁷ Jönnék haza. *Sárospataki Református Lapok* 1918. június 9. 119.

³⁸ Meczner Béla alsózempléni egyházmegyei gondnok gyűlés-nyitó beszéde. *Sárospataki Református Lapok* 1918. május 19–26. 102.

³⁹ Kovács József: A belsősomogyi egyházmegye közgyűlése. *Dunántúli Protestáns Lap* 1918. március 24. 56.

hívek adományait felhasználva dolgoznak a közösségi célokért. Szepesi ezért azt javasolta, hogy az egyházi életben a belmissziós mozgalmaknak adják a főszerepet, mert így könnyebb lesz túlélni egy esetleges katasztrófát.⁴⁰

A magyar egyházi véleményformálók számára az orosz forradalmak tehát elsősorban figyelmeztető jelként szolgáltak, amelyből sokan azt a következtetést vonták le: jöhetnek még olyan idők, amikor nem számíthatnak többé az állam jóindulatára, ezért a jövőben elsősorban saját, sokszor elhanyagolt híveikre kell támaszkodniuk.

⁴⁰ Szepesi Pál: Önkéntes keresztyénség. *Sárospataki Református Lapok* 1918. március 10. 51–52.

„BESZÉLJÜNK MI IS OROSZUL, CSELEKEDJÜNK MI IS OROSZUL!” Az 1917-es oroszországi forradalmak hatása a Galilei Körre

CSUNDERLIK PÉTER

.....
“NOW LET US SPEAK IN RUSSIAN AS WELL, LET US ACT IN RUSSIAN!”
THE IMPACT OF THE 1917 RUSSIAN REVOLUTIONS ON THE GALILEI CIRCLE

The members of the liberal student association called Galilei Circle, which had been utterly apolitical at the time of its foundation in 1908, had become increasingly radical under the influence of World War I and the Russian revolutions, to the extent that some at least among them came to accept the dictatorship of the proletariat. In a highly symbolic way, in the autumn of 1917 a Russian language course was launched alongside the French and English courses in the club of the Circle in the Anker Köz. From 1917 the Galilei Circle was a regular participant to the anti-war demonstrations organised by the trade unions, and in the second half of the year the first Hungarian Bolshevik group was established within the Circle, called the Duczynska–Sugár–group, whose activity led to the prohibition of the Galilei Circle in January 1918. While the scale and importance of the activity of the group members in the “small period” paled in comparison to the “great period” of the Circle before 1914, under the Horthy regime, and in the Socialist era for that matter, it was the post-1917 period that dominated the memory of the Galilei Circle. It is therefore important to emphasise that, alongside the members of the Duczynska–Sugár–group, there were several members of the Circle who rejected the authoritarian means, and remained attached to the idea of democracy even after the penetration of Bolshevism into their ranks. The problem is introduced here through an analysis of the publications in the 1918 December special issue of the Circle’s periodical called Szabadgondolat, dedicated to Bolshevism.

Keywords: World War I, anti-militarism, bolshevism, Galilei Circle, liberalism
.....

A magyar történelem egyik legjelentősebb diákegyesülete volt az ateista-szabadgondolkodó fiatalokat tömörítő Galilei Kör (1908–1919).¹ Míg az első világháború kitörése előtt elsősorban antiklerikális propagandát és tudományos ismeretterjesztő munkát folytatott az 1000–1100 fős taglétszámú diákegyesület, 1914 után fokozatosan az antimilitarista jellegű előadások és szemináriumok kerültek a galileisták tevékenységének előterébe. Ugyan a világháború alatt is fontosnak tartották, hogy alapvető szociológiai és természettudo-

Csunderlik Péter PhD, tanársegéd, ELTE BTK, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, tudományos munkatárs, Politikátörténeti Intézet.

¹ A Galilei Kör történetéről lásd Kende Zsigmond: *A Galilei Kör megalakulása*. Bp., 1974.; Tömöry Márta: *Új vizeken járok. (A Galilei Kör története)*. Bp., 1960. Újabbán Csunderlik Péter: *Radikálisok, szabadgondolkodók, ateisták. A Galilei Kör (1908–1919) története*. Bp., 2017.

mányi ismereteket közlő előadásokat tartsanak, de a korábban jellemző antiklerikális, természettudományos világnézeti és ismeretterjesztő témák helyett már egyértelműen a háború gazdasági és szociális vonatkozásaival foglalkozó beszédek kerültek többségbe. Az antiklerikális előadások száma radikálisan lecsökkent a világháború kitörését követően. Az 1914 ősztől a diákegyesület 1918. januári – átmeneti – bezárásáig megtartott galileista előadások több mint egyharmada foglalkozott a világháborúval vagy a tömeges „elnyomóródás” szociálpolitikai kérdéseivel, miközben az egyház oktatásbeli jelenlétét ostromozó antiklerikális programok aránya minimálisra csökkent. Az antimilitarista kurzusok túlsúlya nyilvánvalóvá válik, ha egy pillantást vetünk a Galilei Kör 1916–1917 fordulóján tartott könyvismertető szemináriumának programjára: ezen Karl Liebknecht, Norman Angell, George Bernard Shaw, Jean Jaurès és Gustave Hervé munkáit beszélték meg.²

Az 1917-es „februári” forradalom hatására tovább radikalizálódtak a diákegyesület tagjai. Szimbolikusan tekinthető, hogy 1917 őszén a francia és az angol kurzusok mellett orosz tanfolyam is indult a Galilei Körben, Mokrouszov orosz író vezetésével.³ „Beszéljünk mi is oroszul, cselekedjünk mi is oroszul!”⁴ – ez lett a nem hivatalos jelmondat az alakuláskor mottóul választott „Tanulni és tanítani” helyett. Később pedig már egy még forradalmibb nyelvet, az ido mesterséges nyelvét kezdték el oktatni – 1918 késő ősztől már tanfolyamszerűen – az Anker közben,⁵ amelyet a világforradalmi, utópista várakozásoktól duzzadó hónapokban a „nemzetközi érintkezésre” fogadott el a szabadgondolkodó diákegyesület. A Galilei Kör minden tagját felszólította, hogy minél előbb tanulja meg az ido nyelvet, mivel abban a „nemzetköziség kifejlődését gátló” „bábeli zavar” meghaladásának eszközét látták.⁶ E nemzetközi nyelven írtak 1919 januárjában a moszkvai Szovjet Tudományok Szocialista Akadémiájának is.⁷ Odáig azonban még hosszú út vezetett.

1917 ősztől a Galilei Kör rendszeres résztvevője lett a szakszervezetek (például Magánalkalmazottak Országos Szövetsége, Ipari és Közlekedési Alkalmazottak Országos Szövetsége⁸) háborúellenes tüntetéseinek, szeptember végén pedig a diákegyesületen belüli új, „szocialista” csoport alakult.⁹ Tagjai – akik közül egyesek eljutottak már addig a következtetésig, hogy az annyira óhajtott általános, egyenlő és titkos választójog csak „polgári követelés”, amire „a munkásság erejét nem szabad fecsérelni”¹⁰ – az 1917. november 17-i

² Jegyzőkönyv a Galilei Kör 1916. december 11-i választmányi üléséről. A Galilei Kör 1915 és 1917 közötti gyűlési és választmányi jegyzőkönyvei. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (= PIL) 684 f. 1/1 ő. e.

³ A Galilei Kör nyelvtanfolyamai. *Népszava* 1917. szeptember 2. 12.

⁴ *A század nagy tanúi*. Szerk. Borus Rózsa. Bp., 1978. 62.

⁵ A Galilei Körben. *Népszava* 1917. szeptember 23. 10.; A Galilei Körben. *Népszava* 1919. február 1. 8.

⁶ A Galilei Kör felhívása az „ido” nyelv használata ügyében. Lásd A Rektori Hivatal iratai az 1913/1914–1918/1919. tanévekből. Egyetemi Levéltár. Lásd Rektori Hivatal c/A Rektori Hivatal iratai, 1913/14–1918/19.

⁷ A Szovjet Tudományok Szocialista Akadémiája. *Népszava* 1919. január 3. 8.

⁸ Az IKTOSZON belül megalakult, az 1917. júniusi munkabeszüntetést szervező Gyárközi Bizottságban vezető szerepet játszottak a Galilei Körhöz kötődő mérnökök, például Hevesi Gyula. Hevesi Gyula: *Egy mérnök a forradalomban. Négy évtized történelmi időkből*. Bp., 1959. 108. skk.

⁹ A Galilei Körben. *Népszava* 1917. szeptember 27. 9.

¹⁰ Szélpál Árpád: *Forró hamu*. Bp., 1984. 278.

tüntetés szervezésében vezető szerepet játszottak, noha utóbb a Galilei-perben természetesen tagadták ezt.¹¹

A háborút történelmi materialista szempontból elemző előadások és szemináriumok, rendezvények leple alatt már megkezdődött a galileisták illegális háborúellenes tevékenysége. Szabó Ervin könyvtáros tanítványa, Kőhalmi Béla számol be arról, hogy a galileisták „a frontra csempészték a háborúellenes iratokat”.¹² Maga Kőhalmi Béla is írt egy röpiratszöveget, amelyet az első magyar könyvtárosnő, Pikler Blanka gépelt le – mindezt még „a galileista ifjak” letartóztatása előtt, vagyis 1916–1917-ben. Pikler Blanka mellett említjük meg Ripper Borbálát is, aki szintén kivette részét a hadviselést szabotáló tevékenységből, azzal, hogy köpet- és egyéb mintákkal machinálva sorra minősített tbc-snek – és ezáltal a hadiszolgálatra alkalmatlannak – baloldali katonajelölteket.¹³

A galileisták antimilitarista tevékenysége a Duczynska–Sugár-csoport akcióival jutott a csúcra. A Duczynska–Sugár-csoport „antimilitarista” röplapot nyomtatott és juttatott a katonák közé. Ez vezetett a Galilei Kör 1918. januári bezárásához, a vezető galileisták több hullámban történő letartóztatásához és az 1918. szeptemberi Galilei-perhez.

1918. január 5-én a budapesti katonaszállások környékén háborúellenes röpiratok százait találták, kisebbrészt felragasztva, nagyobbrészt szétszórva. A röpirat megszólítása és tételmondata az volt, hogy „Katonatestvéreink!” [...] Az orosz katonák már rájöttek, hogy a föld, melyet meg kell hódítaniok, a saját országukban van”.¹⁴ A felhívás lényegében Lenin koncepcióját adaptálta, amely szerint a világháborút polgárháborúba kell fordítani. Mint kiderült, a röpiratokat a Galilei Kör egyes, bolseviknak nevezhető tagjai készítették, sokszorosították és ragasztgatták ki. Egy szerelmespár, a 20 éves Duczynska Ilona mérnök- és a szintén 20 éves Sugár Tivadar orvostanhallgató álltak az akció középpontjában, amelyben ugyan részt vett a körelnök, Sisa Miklós is, de Kolnai Aurél utóbb azt állította, hogy még a vezetőség többsége se tudott róla.¹⁵ Szabó Ervin azonban igen: az elkészült röpirat korrektúrapéldányát a fiatal galileista – és későbbi neves bibliográfus –, Tiszay Andor vitte el a könyvtárigazgató lakására, hogy Szabó Ervin jóváhagyja azt.¹⁶

A Galilei Kör tagjainak 1917 őszétől kezdődő illegális háborúellenes tevékenységét, mivel konspiratív akció volt, a résztvevők, mindenekelőtt Duczynska Ilona visszaemlékezéseiből ismerjük. A Galilei-per iratai sokkal kevésbé informatívak az akció valódi természetét tekintve, mivel a letartóztatott galileisták minden eszközt megragadtak, hogy félrevezessék a bíróságot.

¹¹ A Duczynska Ilona és társai ellen indított per iratainak másolatai. PIL 721. f. 1/36. Duczynska Ilona évtizedekkel később részletesen beszámolt arról, hogy a galileisták miként vették ki részüket a tüntetés szervezésében. Lásd Duczynska Ilona visszaemlékezése. PIL 867. f. 1./d–11. Duczynska beszámolóját megerősíti Szélpál Árpád memoárja is. Szélpál: *Forró hamu*, 284–287.

¹² Kőhalmi Béla visszaemlékezése. In: *Tanúságtévők. Visszaemlékezések a magyarországi munkásmozgalom történetéből 1905–1918. október*. Szerk. Petrák Katalin. Bp., 1976. (Tanúságtévők 2) 195.

¹³ Kelen Jolán: *Galilei-per a XX. században*. Bp., 1957. 55–56. Ripper Borbála történetét elmesélte Hevesi Gyula is, de ő magas lázat előidéz „tejinjekciókat” említett. Hevesi: *Egy mérnök*, 146.

¹⁴ Közli Tömöry: *Új vizeken járok*, 256.

¹⁵ Kolnai Aurél: *Politikai emlékiratok*. Bp., 2005. 103–105.

¹⁶ „Ami jön még, az ajándék”. Beszélgetés a 80 éves Tiszay Andorral. *Népszabadság* 1980. július 6. 11.

Duczynska Ilona az egyik leghíresebb magyar – és mindenképpen a legjelentősebb női – reprezentánsa volt a „hivatásos forradalmár” típusának.¹⁷ Svájcban tanult, itt került kapcsolatba a nemzetközi munkásmozgalom képviselőivel. Amikor 1917-ben végleg hazatért, Budapestre ment, és felkereste Szabó Ervint. Ő irányította először a Galilei Körbe még 1917 tavaszán.¹⁸ Megérkezését utóbb Kelen Jolán egyenesen „1917 második ajándékának” nevezte Lenin áprilisi tézisei mellett.¹⁹ Duczynska nem üres kézzel jött haza Svájból: miniatűr fotómásolatban Magyarországra csempészte a forradalmi szocialisták 1917. március 20-i zimmerwaldi felhívását. Először azonban egy Tisza István elleni merényletet tervezett. Madzsar József pisztolyát lopta el és kívánta vele lelőni Tiszát, ám éppen a merénylet elkövetésének kitűzött napján híret vette Tisza lemondásának 1917 májusában.²⁰ Új terv kellett. Az idős Duczynska Ilona később így emlékezett vissza erre: „1917 szeptemberében, amikor beiratkoztam a budapesti egyetemre, és újra fölmentem a Galilei Körbe, azt láttam, hogy a vezetők között lassan olyan gondolkodás alakul ki, ami nagyon hasonló már ahhoz, hogy valamit tenni kell. Összeállt egy kis csoport, eleinte hárman, négyen voltunk, a többiek vezetőségi tagok, csak én voltam vezetőségen kívüli; a csoport létszáma egy tucatnál sohasem volt nagyobb. A legelsőik közé tartozott Haász Árpád, Sisa Miklós és Sugár Tivadar – neki hallottuk korábban egy-egy előadását a cipőfelsőrész-készítők szakszervezetében az antimilitarizmusról. Azt hiszem, erről az előadásról ragadt ránk az antimilitarista elnevezés.”²¹

Duczynska beleszeretett az orvostanhallgató Sugárba, aki korábban harcolt a fronton, ám tüdővérsze miatt frontkatonai szolgálatra alkalmatlannak nyilvánították.

A galileista Csillag László „szomszédságában lakott”²² egy Jusztusz Valdemár nevű 1905-ös orosz politikai emigráns. Se Csillag, se Duczynska nem tudta még akkor, hogy Jusztusz „bizalmi embere volt a bolsevik pártnak”,²³ Jusztusz, noha rendőri felügyelet alatt állt, „pártja megbízásából már régóta dolgozott a magyarországi orosz hadifoglyok között”.²⁴ Csillag László volt az összekötő Jusztusz és Duczynska között: Jusztusznak szüksége volt bolsevizálható, illegális tevékenységre fogható fiatalokra, Duczynskáéknak pedig infrastruktúrára, mindenekelőtt egy röpiratnyomásra alkalmas repülőnyomdára. A Galilei Kör Roneo gépén nyomott első röpirat ugyanis olvashatatlanra sikeredett.

Csillag közvetítésével Duczynska és Sugár 1917. november utolsó harmadában együtt mentek Jusztusz Gizella úti szoba-konyhás lakásába, ahol kapcsolatba kerültek azokkal a nyomdai munkára Budapestre irányított hadifoglyokkal vagy éppen magyarországi hadifogolytáborokból megszökött „orosz mozgalmi aktivistákkal”, akik eltaláltak Jusztuszekhoz.²⁵

¹⁷ Litván György: Duczynska Ilona 1897–1978. *Világosság* 9 (1978) 368.

¹⁸ Dalos György: *A cselekvés szerelmese. Duczynska Ilona élete*. Bp., 1984. 15–27.

¹⁹ Kelen Jolán: *Eliramlik az élet...* Bp., 1976. 91.

²⁰ Konrád György: Duczynska Ilona. In: uő: *Csodafigurák. Portrék és pillanatfelvételek*. Bp., 2006. 108–109.

²¹ *A század nagy tanúi*, 65–66.

²² Tömöry Márta: Duczynska Ilona feljegyzései az 1918-as januári sztrájk előzményeiről. *Történelmi Szemle* 1 (1958) 162.

²³ Kelen Jolán egyenesen „Lenin barátjaként” ír róla. Kelen: *Eliramlik az élet*, 106.

²⁴ Dalos: *A cselekvés szerelmese*, 50.

²⁵ *A század nagy tanúi*, 68.

Közülük kettő tett szert nagy jelentőségre. Az egyik egy Solem vagy Solom nevű kijevei ipari munkás volt, mozgalmi nevén Sólyom, aki 1917. november végétől 1918. január elejéig – Duczynska elmondása szerint – minden akcióban részt vett. A másik az akkor még csak „szőke terroristaként” ismert Vlagyimir Uraszov volt, aki később Lenin személyes képviselője lett a Tanácsköztársaság idején a Forradalmi Kormányzótanács mellett.²⁶ A Galilei Kör forradalmi szocialistái számára Uraszov szedette össze az alkatrészeket a repülőnyomdához. A Globus nyomdában dolgoztatott orosz hadifoglyokkal apránként lopatott ki kézi szedésben használt ólombetűket. A repülőnyomdát Sólyom állította össze és tanította meg a kezelésére Duczynska csoportját.²⁷ A röpiratok elosztását – például az Üllői úti laktanyába – már maguk a galileisták végezték.

Az 1918. január 5-i akció után egy héttel, január 12-én a rendőrség megjelent a Galilei Kör Anker közti helyiségében, és a kört feloszlatták. Irattárát, könyveit, készpénzét lefoglalták, az ajtókat lepecsételték Ugron Gábor belügyminiszter utasítására. Akkoriban a szociáldemokrata pártvezetőt, Weltner Jakobot gyanúsították az „önjáró” galileisták feljelentésével, Weltner azonban nyilatkozatban tiltakozott.²⁸ A röplapozással gyanúsított galileistákat, közel harmincat, több hullámban tartóztatták le január végéig. A Honvéd kerületi parancsnokság ügyésze külön értesítette a rektort az egyetem hallgatóinak letartóztatásáról.²⁹ Az Anker közti klubhelyiség bezárásakor úgy tűnt, vége a Galilei Kör történetének: az alapító, Kende Zsigmond ekkor írt levelében „dicsőséges halálként” írta le a diákegyesület feloszlását.³⁰

Nem kellett sok időnek eltelnie a „feltámadásig”: a letartóztatott galileisták helyett 1918 januárjától a Galilei Kör „hajléktalanná vált” fiatalabb tagjai, az addig marginális szerepet játszó Korvin Ottó – Kelen Jolán fiatal sógora – és Sallai Imre, akit 1932-ben kivégeztek, folytatták az illegális propagandaakciókat. Korvin vette át az antimilitarista csoport szervezését a Nyugati pályaudvar egyik csomagmegőrzőjében elhelyezett repülőnyomdával együtt.³¹ Az elítélt galileisták sem voltak sokáig voltak börtönben: 1918. október 30-án a forradalmi sokaság kiszabadította őket a fogházból.³²

Ekkor már a Galilei Kör helyiségét is újra megnyitották, az ajtókról a pecséteteket a Nemzeti Tanács megalakulásának hírére, 1918. október 24-én a Gizella (ma Vörösmarty) téri tüntetésről odaérkező galileisták tépték le.³³ A „feltámadt” Galilei Kör kiáltványt adott ki, amelyben a diákegyesület tagjai leszögezték, hogy „az új világrendet az objektív lét-

²⁶ Dalos: *A cselekvés szerelmese*, 50. Uraszov visszaemlékezése: V. Uraszov: *Az orosz forradalmárok segítenei*. In: *Nagy idők tanúi emlékeznek (1918-1919)*. Szerk. Lányi Ernőné. Bp., 1959. 32–46.

²⁷ Tömöröy: Duczynska Ilona feljegyzései, 163.

²⁸ Nyilatkozat. *Népszava* 1918. január 23. 6.

²⁹ Duczynska Ilona és Sugár Tivadar ellen antimilitarista iratok lapterjesztése miatti katonai bűnvádi eljárás. ELTE Egyetemi Levéltár, a Rektori Hivatal iratai, i. h.

³⁰ Kende Zsigmond leveléből idéz Kende Éva: *Két orvos első világháborús magántörténelme. 2000 8* (2015) 76.

³¹ Korvin Ottó: *„a Gondolat él...”*. Szerk. Simor András. Bp., 1976. 18., illetve Simor András: *Így élt Korvin Ottó*. Bp., 1977. 70–71.

³² A börtönökben. *Pesti Hírlap* 1918. november 11. 5.

³³ Lásd Wessely László visszaemlékezése. PIL, i. h.

feltételek, a társadalmi berendezkedés s különösen a termelési rend megváltoztatásával látják egyedül elérhetőnek”.³⁴

A diákegyesület klubhelyiségének önhatalmú megnyitása az „egyesülés szabadsága” kinyilvánításának szimbolikus aktusa lett. Október 25-én a galileisták már gyűlést tartottak a Nemzeti Múzeum előtt.³⁵ Annak ellenére, hogy a Galilei Kör továbbra is hangzottatta, hogy „napi politikában nem vesz részt”, csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz, és galileisták is részt vettek az október 28-i lánchídi csatában.³⁶ Az őszirózsás forradalmat követően, 1918. november elején pedig a Régi Galileisták Szabad Szervezete is megalakult, hogy egységbe tömörítse a Galilei Kör korábbi, már nem egyetemista tagjait a „forradalom vívmányainak biztosítására”.³⁷

Az újrainduló diákegyesület felhívásokat (*Mi a Galilei Kör?*), diákjóléti követeléseket (*A Galilei Kör szociálpolitikai programja*) tett közzé, földreformtervezetet fogalmazott meg, napidíjat fizetve agitátorokat küldött vidékre, miközben egyes galileisták – a tagság nagy részének tudta nélkül – részt vettek erőszakos akciókban is, mint például az Apostol Kiadó-vállalat nyomdájának Seidler Ernő szervezte feldúlásában.³⁸

A Galilei Kör gyorsan a forradalmi Magyarország „hivatalos” diákegyesületévé vált: a Diáktanács a Galilei Kör diák-szociálpolitikai programját tette magáévá.³⁹ A kör csillaga gyorsan emelkedett, és a Budapesti Tudományegyetemen oly sokszor támadott diákegyesület 1919 januárjától már a Központi Egyetemmé átnevezett intézmény kupolatermében tarthatta meg aktuális gyűléseit. Ez vezetett a diákegyesület történetének utolsó nagyobb konfliktusához: az 1919. március 1-jei egyetemi rendezvényükön a galileisták Ripper Borbála elnökletével a vallásoktatás eltörlése, az egyház és állam szétválasztása és a hittudományi karnak a többi fakultástól elkülönítése mellett foglaltak állást, a gyűlést azonban a katolikus hallgatókat tömörítő Szent Imre Kör felvonuló tagjai és a padsorokban helyet foglaló „ébredő magyarok” megzavarták. Elszabadultak az indulatok és a végén „már az egész hallgatóság a padok tetején állt s közben néhány okvetetlenkedőt kituszkoltak”.⁴⁰

A gyűlésen a Szent Imre Kör tagjai röpiratot osztogattak, amelyben felszólították a galileistákat, hogy „ne mocskolják be az istenhívő Galilei nevét”, majd ezt követően egyetemi hallgatók jelentették a hittudományi kar dékánjának, hogy a Galilei Kör gyűlésének „sem tudományos jellege, sem tudományos célja nem volt”, hanem „együgyű” és „félketlen kirohanások hangzottak el”. Ráadásul máshonnan az az információ jutott el a dékánhoz, hogy a gyűlés után a galileisták elhatározták az Anker közben, hogy az első előadási napon, 1919. március 17-én „erőszakkal” fogják „kiűzni” az egyetem helyiségeiből a hittudományi kar hallgatóit. Állítólag már a proletároknak a polgárság elleni felfegyverzését

³⁴ Feltámadt a Galilei Kör. *Világ* 1918. október 26. 8.

³⁵ Uo.

³⁶ A Galilei Kör gyűlése. *Világ* 1918. október 27. 3.; Szamuely Tiborné Szilágyi Jolán: *Emlékeim*. Bp., 1966. 49.

³⁷ A Galilei Kör előadása. *Világ* 1918. november 5.; Régi galileisták mozgalma. *Világ* 1918. október 11. 9.

³⁸ Lásd Nadas István. A Galilei Kör volt tagjainak csoportos visszaemlékezése. *PIL* 867. f. 1/g–30.

³⁹ Galilei-Kör. *Világ* 1918. november 12. 13. Az 1918–1919-es események diákmozgalmairól – baloldali radikális hangszílyokkal – tájékoztat Gellért László: *Diákok a forradalomban. 1918–1919*. Bp., 1969.

⁴⁰ A vallásoktatás eltörléséről lásd A Galilei Kör viharos nagygyűlése. *Világ* 1918. március 2.

hangoztatták.⁴¹ Erre a rémhírként terjedő, várhatóan „erőszakos összecsapásra” végül nem került sor, a Galilei Kör tagjai továbbra is elsősorban szavakkal vívták csatáikat. 1918 vége óta már legalább annyira egymás, mint a „klerikálisok” ellen.

Az Anker köz ugyanis ekkor már hónapok óta sajátos eszmei küzdelem színtere volt: Kun Béla pártja, a Kommunisták Magyarországi Pártja 1918. november 24-i alakulásakor számos galileistát ott találunk, ám a frontról hazatérő, 1914 előtti „régí galileisták” – akik vezetője a Galilei Kör első elnöke, Polányi Károly volt – felléptek a szabadgondolkodó egyesület bolsevizálódása ellen. Az eszmei küzdelem leginkább a Galilei Kör korábbi, 1911 és 1914 között megjelenő, 1918 őszén újraindított folyóiratában, a *Szabadgondolatban*⁴² zajlott egymásra felelő írások formájában. A folyóirat egész 1918. decemberi számát a bolsevizmus és a proletárdiktatúra problémáinak megvitatására szentelték.

A *Szabadgondolat* „bolsevizmus”-különszáma a galileisták korábbi – de egyre inkább megtagadott – mentora, Jászi Oszkár írásával kezdődött. Jászi elvi okokból ellenezte a diktatúrát, mivel egyetlen egyén és egyetlen osztály „sem jogosult, hogy diktatúrát gyakoroljon a többi felett”.⁴³ A polgári radikalizmus képviselőjeként hangsúlyozta, hogy az „új társadalmat” nem egyetlen osztály diktatúrájával, hanem „valamennyi társadalmi csoport egyetértő, igazságos kooperációja alapján kell felépíteni”. Már csak azért is, mert szerinte a gyengén iparosodott országokban – mint Magyarország – semmiképpen se lehet tartós a proletárdiktatúra (például a paraszti rétegek földtulajdon iránti vágya miatt).⁴⁴

Varga Jenő szerint azonban a hatalmat akkor már több mint egy éve átvevő oroszországi bolsevikok bebizonyították, hogy „a proletariátus diktatúrája nem megvalósíthatatlan utópia, nem agyrém”. Amennyiben a proletárdiktatúra megbukik, az csak abból adódhat – fejtette ki Varga –, hogy éppen az a termelőréteg, a munkásság jutott uralomra, amely onnantól kezdve magával szemben már nem gyakorolhat erőszakot, hiszen akkor értelmét vesztené a forradalom. Varga szerint a proletárdiktatúra megmaradásának kulcskérdése az, hogy „tud-e az eddigi osztályfegyelemmel kapcsolatos termelőfegyelem helyébe valami újfajta, nem kényszeren alapuló termelőfegyelmet létesíteni?”⁴⁵ Az optimista Varga Jenő konklúziói szerint, ha Oroszországban el is bukik a proletárdiktatúra, egy angliai kísérlet majd teljes sikerre fog vezetni az angol nép önkéntes fegyelemre való hajlama miatt.⁴⁶

Varga Jenő egy elméletileg működőképes proletárdiktatúra képét festette föl, amelyet csak az emberi tényező tud elrontani. Ezzel szemben Polányi Károly úgy vélte, hogy magában a szocializmusban „van a hiba”. Szerinte a bolsevikok a sikereiket éppen a marxi

⁴¹ Kivonat a hittudományi kar 1919. március 8-án tartott X. rendkívüli ülésének jegyzőkönyvéből. ELTE Egyetemi Levéltár, a Rektori Hivatal iratai, i. h.

⁴² A *Szabadgondolat* történetéhez lásd Litván György: Apáink válaszutja. Tallózás a *Szabadgondolat* 1918–1919-es számaiban. *Új Írás* 12 (1972) 109–117.

⁴³ Jászi Oszkár: Proletárdiktatúra. *Szabadgondolat* 1918. december. 225.

⁴⁴ Uo. 226.

⁴⁵ Varga Jenő: A bolsevik uralom jövő kilátásai. *Szabadgondolat* 1918. december. 227.

⁴⁶ Uo. 228.

elmélettel szemben, programfeladással és kompromisszummal érték el (mint például uralmuk földosztással történt megszilárdításával a földtulajdon nacionalizálása helyett).⁴⁷

A vita legfiatalabb résztvevője, Boross F. László etikai szempontból felemelte a bolsevikokat és mélyen megvetette a „semmit sem kockáztató”, mindig „cammogó”, polgári kormányban szerepet vállaló szociáldemokratákat. De reálpolitikai szempontból is a bolsevik megoldás mellett foglalt állást: „a materiális elzúllásnak oly fokán”, melyen Európa állt 1918 végén, az általános áru- és anyagihiány közepette csak a termelés centralizálása, a tervezgazdaság bevezetése segíthet.⁴⁸

A Galilei Kör elnöke, Sisa Miklós csalódottan konstatálta, hogy „a bolsevikieken kívül nincsenek marxisták Európában, csak revisionisták vannak”.⁴⁹ Azt azonban elismerte, hogy „ami ma Oroszországban van, az nem a proletariátus diktatúrája, hanem néhány kiváló szellemű, mély erkölcsi szociálista diktatúrája a proletariátusért”. És mivel a kisebbség uralmáról van szó, az nem nélkülözheti az erőszakot. Sisa szembesült és szembesítette olvasóit a terror kérdésével, azzal, hogy az „új orosz szellem diktatúrája” „vérrel és erőszakkal” dolgozik. Maga nem hitt ennek eredményességében, mivel szerinte „senkit akarata ellenére megváltani nem lehet”, a szocialista állam nem alapulhat diktatúrán, csak agitáción, amellyel az embereket ráébresztik saját érdekeikre: „Bizonyos, hogy így nehezebb. Kimenni, tanítani, írni, agitálni, szóval, tettel nehezebb. De más mód nincs, egyetlen lehetőség arra, hogy valamely új rendszer tartós legyen.”⁵⁰ Sisa Miklós ugyanarra a következtetésre jutott, mint Lukács György a bolsevizmusvitában született írások legismertebbjében, *A bolsevizmus mint erkölcsi probléma* című esszéjében, amelyben leszögezte, hogy diktatórikus eszközökkel nem építhető demokrácia, mert nem tudjuk „az igazságig keresztülhazudni magunkat”.⁵¹

A vita keretében Polányi Károly kétestes előadást is tartott *A bolsevizmusról* címmel 1918 decemberében, amelyben működésképtelennek nevezte a proletárdiktatúra koncepcióját, és ennek kapcsán arra figyelmeztetett, hogy „világnézeti, eszmei és erkölcsi ellentétekért folyt a legtöbb vér a világtörténelemben”.⁵² Ennek ellenére 1918/19 fordulóján a bolsevik expanziót képviselő „új galileisták”, és a kör autonómiáját védő „rég galileisták” küzdelméből végül az előbbieket győztesen.⁵³ A radikalizálódást jelezte a kör tagjainak részvétele a Bartha Albert elleni, a hadügyminiszter távozásához vezető tüntetésen, de emblematikus tettüké az vált, hogy Kun Béla és társai letartóztatását követően a Galilei

⁴⁷ Polányi Károly: A szocializmus próbája. *Szabadgondolat* 1918. december. 241., 246.

⁴⁸ Boross F. László: Bolsevizmus, etika és reálpolitika. *Szabadgondolat* 1918. december. 248–249.

⁴⁹ Sisa Miklós: Ami a bolsevizmusban maradandó. *Szabadgondolat* 1918. december. 249.

⁵⁰ Uo. 252–253.

⁵¹ Lukács írásának bemutatását lásd Csunderlik Péter: Lukács György és a Szabadgondolat bolsevizmus-vitája. In: *A forradalom végtelensége. Lukács György politika- és társadalomelmélete*. Szerk. Böcskei Balázs. Bp., 2017. 65–81.

⁵² A bolsevizmus és a fejmunkások. Dr. Polányi Károly előadása. *Világ* 1918. december 22. 6.

⁵³ A „rég galileisták” defenzívába szorulásának pillanatát örökítette meg Szamuely Tiborné Szilágyi Jolán annak a Galilei Körbeli vitának a leírásával, amelyen Polányi Károlyt lehurrogták. Lásd Szilágyi: *Emlékeim*, 51.

Kör tagjai tüntetve követelték a pártvezér és társai – köztük a beteg Sugár Tivadar – szabadon engedését, és küldöttséget menesztettek ez ügyben Károlyi Mihályhoz.⁵⁴

Polányi ellenkezett. Az Ady emlékének szentelt 1919. februári gyászünnepély arra is alkalmat adott, hogy a proletárdiktatúra gondolatának elfogadásában vagy elutasításában útelágazáshoz érkező galileisták számára a „hit” fontosságát emelje ki – az 1914 előtt még élesen antiklerikális és történelmi materialista – Polányi: „a társadalom nem az anyagi érdek folytán, hanem annak ellenére emelkedik mind magasabb eszmei fokra [...] az emberi hit, erő és önfeláldozás nem az anyagi érdekek lefelé húzó nehézségi ereje, hanem a vele szembeszegülő szellem szent törvénye szerint vezetnek bennünket felfelé!”⁵⁵

A történet vége azonban Haász Árpád visszaemlékezése szerint a következő lett: „1919. március 21-én Polányi Károly a Körben nagy beszédet mondott, melyben azt bizonygatta, hogy Magyarországon sohasem lehet bolsevik uralom. A mellette álló sógora egyszerre csak megrángatja a kabátját és azt súgja neki: »Karli, hadd abba, kiütött a proletárdiktatúra.«”⁵⁶

A Galilei Kör 1919. március 21-től gyakorlatilag megszűnt létezni, mondhatjuk, hogy feloldódott a kommünben. Ennek okaként a „humán erőforrás” szempontokat jelölhetjük meg: a kommün vezetése által szándékolta radikális elitcsere egyszerűen igényelte a galileisták szerepvállalását, akik otthagyva klubhelyiségüket, hamar népbiztosi és újságok vezető pozícióiban találták magukat.⁵⁷ A galileisták elsősorban a Közoktatásügyi Népbiztosságban kaptak állást, de a kommün alatt igazából nem volt olyan területe az országos politikának, ahol ne találkozhatnánk a Galilei Kör egykori tagjaival – a „régii galileisták” 1919. márciusi felajánlkozása kiterjedt a könyvtárügytől a járványlaboratórium szervezéséig⁵⁸ –, akik a Tanácsköztársaság által megvalósítani kívánt változtatások jelentős részét az alkoholelleses kampánytól a szekularizációig már a századelőtől vitatták a hazai baloldali radikális ellenkultúra műhelyeiben, köztük a Galilei Körben. A proletárdiktatúrában szerepet vállaló galileisták jelentős része 1919 után az elszámoltatás elől külföldre menekült, és az itthon maradottak is belső emigrációba vonultak.

Noha az első világháború és az oroszországi forradalmak hatására radikalizálódó galileisták tevékenysége jelentőségében össze sem vethető a Galilei Kör 1914 előtti „nagy

⁵⁴ Varga F. János: Két dokumentum: a galileisták tiltakozása a kommunista vezetők letartóztatása ellen. 1919. február 26. *Az MTA II. osztályának közleményei* 25 (1976) 325–330.

⁵⁵ Polányi Károly: Szózat a Galilei Kör ifjúságához. In: uő: *Fasizmus, demokrácia, ipari társadalom. Társadalomfilozófiai írások*. Bp., 1986. 184–185.

⁵⁶ Haász Árpád. A Galilei Kör volt tagjainak csoportos visszaemlékezése. *PIL* 867. f. 1/g–30.

⁵⁷ Lásd ehhez a Galilei Kör *Pesti Napló*ban is közölt felhívását, amelyben a kör vezetősége felszólította az állástalan galileistákat, hogy népbiztosságokon jelentkezzenek. A Galilei Kör. *Pesti Napló* 1919. március 29. 7. Másnap a felhívást megismételték, hangsúlyozva, hogy tagsági igazolványukkal jelentkezzenek a Kör titkárnál. A Galilei-Kör az állástalan diákokhoz. *Pesti Napló* 1919. március 30. 7. Wessely László visszaemlékezése a Galilei Kör klubhelyiségének kommün alatti kiürüléséről: „A Galilei-kör az Anker közből átköltözött a Sörház utcába, egy előkelő klub volt helyiségébe, de most már alig látogatta valaki, a nem kommunisták félre húzódtak, a kommunisták pedig máshol folytatták lázas tevékenységüket.” Lásd Wessely László visszaemlékezése. *PIL*, i. h.

⁵⁸ A Régi Galileisták Szabad Szervezetének felajánlkozása a Forradalmi Kormányzótanácsnak. Budapest Főváros Levéltára VII. 18. d. 1921. 13/0976.

korszakának” munkájával és annak eredményeivel,⁵⁹ a Horthy-rendszerben – és az államszocializmus idején nemkülönben – mégis az 1917 utáni időszak határozta meg a Galilei Körről kialakított képet. Ezért nem árt tudatosítani, hogy jelen áttekintés főszereplői mellett hány olyan galileista volt, aki elvetette a diktatórikus eszközöket, és a Galilei Kör bolsevizálódása idején is hitet tett a demokrácia eszméje mellett.

⁵⁹ A Galilei Kör „nagy” és „kis” korszakának megkülönböztetésének szükségességéről lásd Csunderlik: *Radikálisok*, 11–12., 315–316.

„SZINTE CSODÁS KRÍZIS”¹
A februári orosz forradalom értelmiségi fogadtatása
Magyarországon 1917-ben

BALÁZS ESZTER

.....
“AN ALMOST MIRACULOUS CRISIS”. THE RECEPTION OF THE FEBRUARY
RUSSIAN REVOLUTION IN HUNGARY IN 1917
.....

Until 1989, the dominant memory of the Bolshevik takeover of October 1917 had as a matter of fact suppressed that of the revolution of February in the same year which, however, exerted a much deeper impact on the contemporaneous European public opinion. The centenary of that event has presented a convenient opportunity for an exploration of the reception of the Russian revolution of February 1917 in Hungary. The study examines the immediate reactions of Hungarian writers and other intellectuals ranged around major topics, such as the desire for peace, democratization, the parallel with the French Revolution, the Mitteleuropa question etc.

Keywords: World War I, Russian Revolution, reception of the Hungarian intelligence
.....

A magyar kommunista rendszer 1989–1990-ig tabunak számító eredetmítoszáinak érinthetlensége miatt az 1917-es orosz forradalmak azonnali fogadtatásának sokrétűsége kevésbé ismert. E hiány részbeni orvoslására törekvő tanulmányom az 1917-es polgári demokratikus forradalom hazai értelmiségi reakcióival, értelmezéseivel foglalkozik. Az orosz forradalmak egykorú magyarországi hatásának kutatása ugyanis csak első ránézésre tűnik kiterjedtnek: valójában a legtöbb tanulmány az októberi hatalomátvétellel foglalkozik, sőt, e tekintetben is esetleges, kikre mennyi figyelem jutott. Átfogóan csak a radikális szociáldemokratákra gyakorolt hatást elemezték az 1917. októberi bolsevik hatalomátvétellel kapcsolatban. Az írók, értelmiségiek megközelítései vagy leegyszerűsített, teleologikus szemléletű narratívába helyezve, szűk válogatást kínáló történeti munkákban, vagy megemlékezésjellegű válogatásokban szerepeltek, érdemi elemzés nélkül.² A teleologikus szemléletet évtizedekre szólóan meghatározta Lukács György 1949-ben

Balázs Eszter PhD, főiskolai docens, Kodolányi János Egyetem, kutató, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ Jászi Oszkár: Középeurópa és Nyugateurópa. *Világ* 1917. július 29. 3.

² József Farkas: „Rohanunk a forradalomba”. *A modern magyar irodalom útja (1914–1919)*. Bp., 1957.; József Farkas: „Rohanunk a forradalomba”. *A magyar irodalom eszmélése*. Bp., 1969.; Remete László: *Így látták a kortársak*

alig burkolt fenyegetésnek is beillő figyelmeztetése a magyar értelmiség számára, miszerint az „1917-es forradalom” – a kifejezés természetesen már csak az októberi hatalomátvételre utalt – vízvázalstó jelentőséggel bír megítélésükkor: „Az orosz forradalom 1917-es győzelmével pedig döntő fordulat állott be haladás és reakció tartalmában. Most már – végső fokon – az dönti el valamely egyén vagy irány haladó vagy reakciós mivoltát, hogy a világ ilyen átalakulásához, az emberiség itt megnyíló új perspektívájához hogyan viszonylik.”³ Mindez szükségszerűen vezetett a magyar irodalmi, szellemi élet 1945 előtti térképének egyoldalú ábrázolásához, különösen az első világháború végére vonatkozóan: voltak, akik rajta maradtak, és voltak akik eltűntek onnan. Az októberi hatalomátvétel domináns történeti emlékezete szükségszerűen elnyomta a korabeli európai közvéleményt sokkal inkább felkavaró februári forradalomét. A mostani centenárium jó alkalom e térkép és emlékezet újrarajzolásához, gazdagításához.

Az orosz ellenség képe az első világháborúban

Az oroszországi forradalom Európa-szerte polarizálta a közvéleményt, „egyaránt keltve magasan szárnyaló reményt és lesújtó aggodalmat”.⁴ Miközben az antant sajtója üdvözölte a forradalmat, amitől szabadságot és demokratizálódást remélt, attól is tartott, nehogy a nagy szövetséges kilépjön a háborúból.⁵ A megnyilatkozásokat leginkább óvatosság és gyanakvás jellemezte. Az orosz forradalom a bel- és külpolitikára is jelentős hatással volt, és a hadseregeket – különösképp a központi hatalmak esetében – nagy várakozással töltötte el. A keleti fronton például gyakorivá váltak a katonabarátkozások.⁶ A legelső, békeváró reakciókat leszámítva azonban a fogadtatás a magyar sajtóban is sokrétű volt.

Az európai naptár szerint március 13-án, kedden adott hírt a magyar sajtó a februári orosz forradalom tényéről (általában nem a címlapon), majd három nappal később – az európai sajtóhoz hasonlóan – (már a címlapon) beszámolt a cári rendszer március 15-i összeomlásáról és a forradalom győzelméről is. Az ezt követő hetekben, hónapokban az oroszországi események szinte végig uralták a címlapokat. A cárizmus megdöntése váratlan kedvező fordulatnak tűnt a civilizációs konfliktusként (is) megjelenített háborúban, ahol a „civilizált Monarchia” védekezik az életére törő „barbár Oroszországgal” szemben. Éppen ezért a cári Oroszország összeomlásáig a harctéri ellenségek iránti

(1917-1919): az 1917-18-as magyarországi sajtó az orosz proletárforradalomról. Bp., 1957.; Így látták a kortársak (1917-1919). Magyar írók, költők, publicisták a Nagy Októberéről. Bp., 1977.

³ Lukács György: Elnöki székfoglaló beszéd. *Irodalomtörténet* 37 (1949) 24.

⁴ Marczali Henrik: Az orosz forradalom. *Magyar Figyelő* 7 (1917) április-június. 217.

⁵ Lásd pl. Nagy-Britanniához: <http://www2.warwick.ac.uk/services/library/mrc/explorefurther/digital/russia> (legutóbbi megtekintés: 2018. február 26.); Éric Aunoble: 1917 vu de France : prudence et méfiance. *L'Histoire* <http://www.lhistoire.fr/1917-vu-de-france-prudence-et-m%C3%A9fiance> (legutóbbi megtekintés: 2018. február 28.).

⁶ A Monarchiához lásd Manfred Rauchensteiner: *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy*. Wien, 2014. 702-703.; Galántai József: *Magyarország az első világháborúban*. Bp., 1988. [2. kiad.] 377-378.

gyűlölet skáláján az oroszellenesség előkelő helyen állt, nem ritkán „főellenségnek”⁷ is nevezték. Az első világháború kitörését követően a magyar közvéleményt tradicionálisan jellemző bizalmatlanság és ellenérzés szó szerint félelemmel vegyes gyűlöletté fajult, amelynek a forrása – a tömegsajtó bevett szóhasználatát idézve – „az orosz koloszszus”, az „orosz fantom” inváziójától való félelem volt. Főképp eleinte élet-halál harc-ként állították be a küzdelmet.⁸ Ezt a képzetet maga Oroszország is táplálta: 1913-ban Miklós cár kijelentette, az osztrák birodalom szétbomlása csak idő kérdése,⁹ 1914 szeptemberében pedig az orosz külügyminisztériumban a Monarchia három részre osztását, 1915 januárjában pedig a feldarabolását tervezték.¹⁰ Ezek után nem véletlen, hogy ifjabb Andrassy Gyula 1915 tavaszán megjelentetett *Kinek a bűne a háború?* című könyvében egyenesen a főbűnös szerepét osztotta Oroszországra a „támadó háborúban”. A könyv olyannyira népszerű volt, hogy a háborúval kritikus – de azt 1918-ig radikálisan nem elutasító – *Huszdik Században* is nagy elismerést vívott ki.¹¹ A különböző politikai pártok ugyanakkor más-más érveket sorakoztattak fel a cári Oroszország felszámolása mellett: akárcsak Németországban, a szociáldemokraták a munkások és a szabadságjogok elnyomóját látták benne,¹² míg a kormányzó liberális konzervatívok – ahogy a német politikai vezetés és a sajtó is¹³ –, a „keleti barbarizmus” elleni harcra szólítottak fel, összemosva a cárt a néppel. A háború harmadik évétől azonban a Monarchiában, ahogy Németországban is, egyre inkább azzal a reménnyel kötötték össze az orosz mozgólódásokat, hogy az csökkenti az orosz hadsereg harcértékét, amely máskülönben verhetetlennek tűnt óriási méretei miatt.¹⁴ Annak az esélye, hogy legalább a keleti hadszíntéren ritkábbak lesznek az offenzívák, a februári forradalommal hirtelen elérhető távolságra került. A magyar parlament márciusi, az orosz forradalom melletti nyilatkozatát például ez a remélt katonai fordulatba vetett hit táplálta.¹⁵

⁷ Lásd pl. szerk.: Auffenberg győzelme. *Pesti Hirlap* 1914. szeptember 3. 1.

⁸ Lásd pl. Ignotus: Az orosz háború. *Nyugat* 1914. november 16. 456.

⁹ Idézi Richard John Evans: Az első világháború keletkezése új megközelítésben. In: *Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*. Főszerk. Majoros István. Bp., 2014. 48.

¹⁰ Romsics Ignác: A nagyhatalmak és az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása. In: *Az első világháború következményei Magyarországon*. Szerk. Thomka Béla. Bp., 2015. 28–29.

¹¹ m-h. [Méray-Horváth Hároly]: A háború oka és célja. (Gróf Andrassy Gyula: *Kinek a bűne a háború?* Bp., Franklin, 1915) *Huszdik Század* 16 (1916) 151–153.

¹² Móricz Zsigmond ezzel összhangban azt vallotta: a magyar katonák az oroszok felszabadításáért is küzdenek. (Czine Mihály: *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig*. Bp., 1960. 464–465.) A fronton orvosként szolgáló Csáth Géza pedig abban bízott, hogy a kisebbségben lévő magyar haderő, amely demokratikus, intelligens és kitartó, diadalmaskodni fog a despotikus, embervesztéséggel nem törődő orosz. (Csáth Géza levele Rajz Sándornak [1914. október 19.]. In: Csáth Géza: *Emlékirataim a nagy évről. Háborús visszaemlékezések és levelek*. Szeged, 2005. 158.)

¹³ Jeffrey Verhey: *The Spirit of 1914. Militarism, Myth and Mobilization in Germany*. Cambridge, 2000. 118.

¹⁴ Hajdu Tibor – Pollmann Ferenc: *A régi Magyarország utolsó háborúja (1914–1918)*. Bp., 2014. 286. Kassák ön-életírásában ezt korábbra teszi: a Monarchia a kezdetektől csapatainak harckészítségét kívánta növelni az efféle, Kassák szerint tendenciózus sajtóhírekkel. (Kassák Lajos: *Egy ember élete*. I–II. Bp., 1983. II. 190.)

¹⁵ Varga Lajos: *Háború, forradalom, szociáldemokrácia Magyarországon (1914–1919)*. Bp., 2010. 93.

A cári önkény megdöntése közelebb hozza a békét

„[...] én szeretem hinni, hogy az orosz forradalom, ha becsületes és győzelmes marad, igenis meghozhatja a világbékét. [...] Ha valóban népszabadság fakadna az orosz forradalomból: nem imádkozunk magunk ellen, ha győzelmét kívánjuk” – ezt a *Nyugat* főszerkesztője, Ignótus jegyezte le a polgári progresszió lapjában, a *Világban* vezetett rovatában. Ezzel az értékeléssel a magyar értelmiség nagy többsége – a hatalomközeli értelmiségtől kezdve a polgári radikálisokon át a szociáldemokratákig – egyetértett.¹⁶ Rákosi Jenőnek, a konzervatív *Budapesti Hírlap* teljhatalmú szerkesztőjének első reakciója is összecseng ezzel: „Lehet, hogy a véresképű forradalom, mely Pétervár utcáin csatangol, Európára nézve és az egész világra nézve az első békehírnök.”¹⁷ Jó néhány költő versbe is szedte lelkesedését: a magyar katonaköltő ideáltípusát 1915 elejétől hivatalosan is megtestesítő Gyóni Géza például a krasznnojarszki fogságban több versében is megünnepelte a cárizmus megdöntését.¹⁸ (Azt azonban nem érhetette meg, hogy a fogságból haza is térjen, mert 1917 nyarán belehalt a tífusz szövődményeibe.) Legismertebb ilyen verse, *Az utolsó tánc* az önkény és a babonák feletti győzelmet üdvözlő.¹⁹ A háborús lelkesedés fenntartása, valamint a harctéri ellenség elleni gyűlöletkeltés jegyében született versek szerzője, Kiss Menyhért is gratulált a muzsiknak, amiért ledöntötte az „agyagbálványt”²⁰ – és amiért később, az ellenforradalmi Horthy-rendszerben meg is kapta a magáét Pintér Jenő irodalomtörténésztől: „Még az orosz forradalom dicsőítése is megszólal. (1916–1917.) Rémes csalódás! Utóbb elfordul ettől a szörnyszülöttől.”²¹

Kevéssé meglepő persze, hogy a háborútól már elfordult, vagy eredetileg is pacifista költők szintén üdvözölték a forradalmat: Somlyó Zoltán költő, többek között a *Múlt és Jövő* zsidó kulturális folyóirat szerzője is versbe szedte a cár futását.²² Ez egybecsengett a hazai zsidóság összes irányzatának véleményével, amely a cári rendszerben látta megtestesülni a kelet-európai zsidóságra nehezedő elnyomást, és egyben a hazát, Magyarországot és a Monarchiát fenyegető veszélyt. A háború eleje óta pacifista kezdő költő, Reményik Sándor az önkény bukását az emberiség megváltásaként aposztrofálta.²³ Jó pár író levelezése hasonló eufóriáról tanúskodik: Balázs Béla például egyik márciusi levelében gratulált Lukács Györgynek és feleségének, a forradalmár festőnő, Jelena Grabenkónak: „Most, tudom, nagyon izgatottak lehettek. *Lénát ölelem az oroszokért!! Ez mindent megért!*”²⁴ E reményteli megnyilatkozások összhangban voltak a politikai elit véleményével és általában

¹⁶ Ignótus: Az orosz forradalom. *Világ* 1917. március 18. 1–2.

¹⁷ Szerk. [Rákosi Jenő]: Forradalom? *Budapesti Hírlap* 1917. március 13. 1.

¹⁸ Lásd Gyóni Géza: *Rabságban. Utolsó versek (1915–1917)*. Bp., 1919.

¹⁹ Hajdu Tibor: Katonák, hivatásos tisztek szerepe a magyar és az orosz forradalmakban (1917–1921). *Történelmi Szemle* 51 (2009) 533.

²⁰ Kiss Menyhért: Hol van Márczius? In: Hangay Sándor – Kiss Menyhért – Oláh Gábor: *Háborús versek*. Bp., 1917. 48–50.

²¹ Pintér Jenő: *Bírálatok. Irodalomtörténet* 18 (1929) 192.

²² Somlyó Zoltán: Hol van a cár? *Borsszem Jankó* 1917. április 29.

²³ Reményik Sándor: Forradalom. *A Hét* 1917. április 22.

²⁴ *A Vasárnapi Kör. Dokumentumok. Összeáll. Karádi Éva – Vezér Erzsébet*. Bp., 1980. 141.

a közvéleménnyel is nemcsak Magyarországon, hanem Monarchia-szerte: senki sem tudta ugyanis megjósolni az orosz forradalom következményeit, és a forradalmat eleinte az általános békevágygal és az Oroszországgal kötendő különbéke reményével kapcsolták össze mind a frontokon, mind a hátszágokban.²⁵

Visszatérve Ignóus előbb csak félig idézett gondolatmenetére, annak második felével azonban aligha értett egyet mindenki. Ignóus ugyanis – a legtöbb progresszista vagy baloldali értelmiségéhez hasonlóan – azt remélte, „a világszabadság próbál kibontakozni a világvergődésből”. A politikatörténeti feldolgozásoknak köszönhetően jobban ismert tény, hogy néhány hét elteltével a hatalom képviselői és az értelmiségi holdudvar már kritikus hangra váltott: a „világszabadság” gondolata visszariasztotta őket a nemzetiségi kérdésben merev álláspontjuk, valamint a további demokratikus társadalmi követelések gyors terjedésének lehetősége miatt. E két kérdéskör azért is kapcsolódhatott össze, mert míg az orosz forradalom általában jelentett demokratizálódást, illetve a köztársasági eszme győzelmét, addig a háborúba 1917. április 6-án belépett Egyesült Államokat irányító Wilson elképzelései között az új európai rend alapjaként a „nemzeti önrendelkezés” szerepelt. A Monarchia hatalmi elitje e fejleményeket együtt és külön-külön is fenyegetőnek vélte a soketnikumú dinasztikus birodalomra nézve.²⁶ Míg Magyarországon a nemzeti önrendelkezésnek még a gondolatát is elvetették, a választójog kiszélesítése 1916 augusztusa után már felkerült a parlamenti viták napirendjére, jóllehet eleinte a függetlenségi-ek tematizálták, akik kizárólag a harctéri hősiességhez kötötték volna.²⁷ Parlamenten kívül számos más politikai erő is reformot követelt, köztük a legerősebbek, a szociáldemokraták, ráadásul ők a legrégebb óta.²⁸ A parlamenti ellenzék erősödését a *Borsszem Jankó* április elején egyenesen az orosz forradalomra vezette vissza: „az ellenzék az orosz forradalomnak köszönheti első sikerét”.²⁹ Egy május eleji, a *Magyar Figyelő*-ben megjelent írás szerint pedig „a szabadság nagy tüze, amely Oroszországban kigyulladt, beleveti lángnyelveit a magyar közélet langyos clair-obscurjébe is és nálunk most igen sok izgatott beszéd esik megint a demokráciáról”.³⁰ (Mint az köztudott, ez azért is volt égető kérdés, mert a választójog Magyarországon is kétségbe vonta a nemesi és polgári vezető osztályok politikai hegemoniára és társadalmi privilégiumokra irányuló hagyományos igényét, és ebből fakadóan a politikai megkülönböztetést.³¹)

A hatalmon lévő Munkapárt és értelmiségi körének azonban minden igyekezete hiába volt: a választójog kérdését a februári orosz forradalom a nyilvánosság kellős köze-

²⁵ Rauchensteiner: *The First World War*, 700.

²⁶ Uo. 705.

²⁷ A „hősök választójogáról” 1915. április 25-én javaslatot terjesztette be Rakovszky István néppárti képviselő. 1916–1917 fordulóján ezt az ötletet – amely a választásra jogosultak körét nem növelte számottevően – éppen az általános választójog alternatívájaként, lényegében „elterelő hadműveletként” hozta napirendre a függetlenségi ellenzék.

²⁸ Varga: *Háború, forradalom*, 88., 138.

²⁹ *Borsszem Jankó* 1917. április 8. 12.

³⁰ Sz. n.: *Demokrácia és a magyarság*. *Magyar Figyelő* 7 (1917) április–június. 203.

³¹ Lásd a hasonló folyamatokat Németországban: Hans-Ulrich Wehler: *A második harmincéves háború. In: Az első világháború. A XX. század őskatasztrófája*. Szerk. Stephan Burgdorff – Klaus Wiegrefe. Bp., 2010. 30.

pébe repítette, onnan elmozdítani már nem lehetett; a téma egész tavasszal uralta a parlamenti napirendet és a híreket is. Sőt, köztudottan Tisza István május végi lemondásához is az vezetett, hogy a magyar miniszterelnök nem támogatta az új uralkodó jogkiterjesztéssel kapcsolatos reformterveit és a különbékére irányuló politikáját. Augusztusban pedig – amikor Tisza bukását követően már felállt a választójogi blokk – Réz Mihály konzervatív ideológus fejcsoválva állapította meg: az orosz forradalomra hivatkozva a demokratizálódást Magyarországon is „világáramlatnak” állítják be, „ami hibás meggyőződés, de őszinte hiten alapuló”.³²

Forradalommal terhes háború

1917 tavaszán Jászi Oszkár a *Világ*ban továbbfűzte azt, amit Ignotus „a világháborúban született világszabadságról” mondott: a társadalomtudós *Ex Oriente lux!* című – már a címben is új orientációt bejelentő – írásában a háborút a forradalom „véreskező szülésmestereként” aposztrofálta.³³ (A szabadságjogokat teremtő háború gondolata Marxéktól származott.) Ebből következően még akkor is, ha nem vet véget rögtön a háborúnak, „az emberi haladásnak egyik legbiztosabb erődítménye marad”. *Teremtő fejlődés* című írásában pedig kétféle megközelítést is javasolt – egy racionálisat és egy gnosztikusat: (1) „e kataklizmának valami értelme, tendenciája, logosa van”; (2) „ez a háború az az ördögi erő, amely a rosszat akarja s a jó felé viszi”.³⁴ Jászi progresszív Oroszország-képének egy „kettős Oroszország”-kép volt az alapja, miszerint az elnyomó politikai Oroszországgal szemben áll a szellemi Oroszország. Természetesen ez a reprezentáció eredetileg maguktól az orosz íróktól származott, és Magyarországon már a háború előtt is ismert volt. Az orosz írók belső emigrációját és az „orosz rejtély” értelmezésében játszott szerepét elsőként Schöpflin Aladár tematizálta háborús értelmezési keretben 1914 végén.³⁵ Oláh Gábor is utal erre 1915 elején: az orosz írók „emberszeretete, egy jobb világért sóvárgása: nem örök serkentője volt-e a mi lelkünknek is?”³⁶ Általánosságban is elmondható, hogy az első világháborúban az európai értelmiségre jellemző háborúkultúra egyik fontos eleme volt az ellenfél „megkettőzése”: erre példa a magyar írók, értelmiségiek „kettős Oroszország”-képéhez hasonlóan – amit Túri Béla kanonok háborús könyvének *A kettős orosz lélek* című fejezete plasztikusan is tükröz³⁷ – a francia és brit írók egy része által formált „militarista kontra szellemi” Németország képe is, vagy ahogyan a német és az osztrák-magyar értelmiség igyekezett Shakespeare-t leválasztani a „perfid” Angliáról.

³² Réz Mihály: A demokrácia és a magyarság, *Magyar Figyelő* 7 (1917) július–szeptember. 145–147.

³³ Jászi Oszkár: *Ex Oriente lux!* *Világ* 1917. március 25. 1.

³⁴ Jászi Oszkár: *Teremtő fejlődés.* *Világ* 1917. április 8. 1–2.

³⁵ Schöpflin Aladár: Az orosz rejtélyem. *Nyugat* 1914. november 16. 467–471.

³⁶ Oláh Gábor: Háború és háborús költészet III. *Új Nemzedék* 1915. február 14. 11. Ennek háború alatti pandantja volt az ágyútelékeknek szánt, jámbor és tudatlan parasztszármazású orosz katona képe.

³⁷ Túri Béla: *A háború belülről nézve.* Bp., 1916.

Jászi gnosztikus megközelítése azonban nem aratott osztatlan sikert baráti körében. Egyik ilyen kritikusa szerint – akinek véleményét Jászi interpretálásán keresztül ismerhetjük meg – a forradalmat szülő háborúval kapcsolatos érvelés nem más, mint „a szavak és a lényeg temperamentumos összezavarása, újabb *sazrifico dell'intelletto* a háború ocsmány bálványa előtt”, mivel a forradalom nem feltétlenül haladás, és erőszakba is fordulhat.³⁸ A polgári radikálisok vezére szerint ez a „minden mindegy” álláspontja, és önmagában az, hogy az értelmiség feláldozza a forradalomért „vagyonát, szellemi és erkölcsi energiáit legjavát”, szemében legitimálja a forradalmat. E vita az orosz forradalommal kapcsolatosan az érzelemdús, lírai hangvételű, versus értelemalapú megközelítések alapvető ellentmondásaira is rámutat, jóllehet mindketten „lírikus kitöréssel” vádolták a másikat.³⁹ A meglehetősen bizonytalan hírszolgálat feltételei közepette egyébként a kortársak maguk is szóvá tették az információk kuszasságát, zavarosságát, átmenetiségét, és tájékozottság helyett inkább „hiedelemről”,⁴⁰ „optikai csalódásról”⁴¹ beszéltek – ami a békekilátás mellett szintén magyarázatot ad az érzelemtelített, lírai hangvételű megközelítések túlsúlyára.

Jászi *Ex oriente lux!* című írása ellen Hatvany Lajos is kifakadt a *Pesti Napló*-ban (amelynek az év elején lett a tulajdonosa). Nehezményezte, hogy a polgári radikálisok vezére szerint az orosz forradalom önmagában kellő magyarázat az eddigi szenvedésekre; „a természet akarta vagy egy tucat népnek vére árán az orosz államot felszabadítani. [...] A háború pedig mint szükségszerű biológiai folyamat fényesen igazolva van. [...] És doctrinaire bölcseink [Jászi Oszkárék] irigylésre méltó kéjérzettel morzsolják és ropogtatják foguk közt ezt a két jó és ízletes szót: *Evolutio* meg *revolutio*. Hurrah, éljen zsvio. Most a francia forradalmat is lepipáljuk.”⁴² Hatvany szerint az orosz forradalmat – és más forradalmakat is – nem az értelmiség, hanem valójában a tömegek mozgatják: „Az orosz revolutio ép oly kevésbé evolutio, – amennyiben evolválás az emberi boldogság vagy mondjuk csak az emberi józan ész uralmának korszakát értem – mint az eddigi revolutiók. A *Természet* ma is csak természet: öntudatlan, tompa és céltalan ostobaságában mythosi méretű. [...] és az ember sem kivétel a természetben. [...] És minthogy az orosz forradalmat emberek csinálják, mit várhatunk az orosz forradalomtól? [...] Ne feledjük el, hogy az orosz nem a feje, hanem alteste, hasa, korgó gyomra mozgatja. Az állati szervek műve a forradalom is.”⁴³ Hatvany szerint ez nem azt jelenti, hogy aki helyben van, ne támogassa az orosz változásokat, hanem azt, hogy aki Pesten tartózkodik – azaz távol az orosz eseményektől –, az maradjon tárgyilagos, és az aggodalmait se hallgassa el, ugyanis könnyen előfordulhat, hogy az orosz forradalom diktatúrába vagy akár ellenforradalomba is

³⁸ Jászi: *Ex Oriente lux*, 1.

³⁹ Jászi: *Teremtő fejlődés*, 2. A szimbolikus olvasatot hangsúlyozó, lírai hangvételű magyarázatok Franciaországban is elterjedtek voltak, különösen az októberi hatalomátvétellel kapcsolatosan. (Christophe Prochasson: *Les intellectuels, le socialisme et la guerre, 1900–1938*. Paris, 1993. 181.)

⁴⁰ Kosztolányi Dezső: Orosz köztársaság. *Nagyvárad Napló* 1917. március 20. 2.

⁴¹ Szöllősi Zsigmond: Az orosz robbanás. *Vasárnapi Újság* 1917. március 25. 188.

⁴² Hatvany Lajos: A kétféle természet. *Pesti Napló* 1917. április 4. 2.

⁴³ Uo.

torkollhat. Hatvany a swifti szkepszis álláspontjára helyezkedett: „A fejeket és a fejlődést szkepszissel nézi, aki a fejek alatt megnézett valaha csupasz, emberi törzset. [...] Így kell az orosz forradalmat nézni. Sajnos, nem másképp. Gőz nélkül. Közben szépen elismervén, hogy ez az utóbbi évtizedek legnagyobb eseménye. De nem azért, mert a régi rend helyébe új fog lépni – új jelszavakkal, új igazságtalanságokkal –, hanem mert a központi hatalmak számára – remélhetőleg, ha ugyan számításunk nem csal – némi coinecturális haszon néz ki az orosz forradalomból. Talán gyöngül az ellenség? Talán békét óhajt?”

Úgy vélte, Jászit ezzel szemben „inkább vérmérséklete vezette, mint a higgadt megfontolás. A szavakat és képeket tévesztette össze a gondolattal [...]” Szerinte Jászi helyett Babits Mihályra kell hallgatni, aki „jobb útmutató vezér a legnagyobb felkészültségű biológusnál vagy szociológusnál, mert költő, jó költő [...]”.⁴⁴ Hatvany az utópikus gondolkodást is elvetette: Nem „világtörvényeket” kell keresni „a világabszurdumok közt”, nem utópiában kell gondolkodni, mint a „doktrínérek”, hanem bölcsen figyelni a valóságot. Még 1917 augusztusában is „háborús butasággal” vádolta meg vitapartnerét, mert az továbbra is kitarat emellett, hogy „természet törvénye volt ez a háború, mely az emberiségnek jobb korszakát hozza felénk”.⁴⁵ Hatvany hangot adott erős kételyeinek: „Micsoda jó és micsoda jobb lehet az, szorongva kérдем, ami ezen a véres szennyes úton jó felénk? Mit lehet még ezután is jót várni az emberiségtől? Ki tudja, hogy a „szociológusok” által jönni látott jobb jövő nem „új reménytelen tömeggyilkosságok felé fog haladni?” Hatvany Jászival való vitájában tehát az orosz forradalom inkább érzelemalapú, illetve inkább elemző, racionális megközelítései, valamint a háború különféle értelmezései csaptak össze.

Előrelépés a forradalmak terén

Térjünk vissza Jászi első, 1917. márciusi gondolatmenetéhez, amely a forradalmak terén való haladás kérdésével is kiegészült: „a földkerekség legrettenetesebb autokráciája romokban hever s egy szellemi és erkölcsi kincsekkel pazarul megáldott nép lerázza bilincseit, hogy közös európai kultúránkat és szabadságainkat továbbvigye.”⁴⁶ Az orosz forradalom „új színeket visz az elkopott demokratikus palettára”: „imponáló bátorsággal néz szembe olyan problémákkal is, melyeket még nem oldott meg a nyugateurópai fejlődés” (például nemzeti autonómia, női egyenjogúság, szabad föld). Másik, fentebb elemzett írásában már dominóeffektust is remélt.⁴⁷ Ignótus hasonlóképp nagyon bizakodó volt: „úgy látszik, az orosz forradalmat nem lehet túlbecsülni. Vagyis úgy fest, minden nagyot és szépet várhatni tőle.”⁴⁸ Miután elmaradt a gyors ellenforradalom, ezért – szemben a korábbi forradalmakkal – az orosz forradalom „haladás a forradalmak terén”, és nem más, mint „az első

⁴⁴ Hatvany Lajos: A kétféle természet, 2.

⁴⁵ Hatvany Lajos: Ötvenezer könyv, hétmillió halott (Írók, tudósok és pacifisták VII). *Pesti Napló* 1917. szeptember 2. 9–10.

⁴⁶ Jászi: *Ex Oriente lux*, 1.

⁴⁷ Jászi: *Teremtő fejlődés*, 2.

⁴⁸ Ignótus: Két és egy félhét forradalom. *Világ* 1917. április 1. 1–2.

szocialista, sőt szociáldemokrata forradalom”. Szász Zoltán újságíró (*Pesti Hirlap, Új Idők, Világ*) szintén a véres földből kiserkent „népjogok tavaszát” ünnepelte.⁴⁹ Velük szemben a konzervatív Rákosi Jenő kétségbe vonta az automatikus haladást: a demokratizálódás szerinte csak állandósult frázis; hol szabadság van, ott demokrácia is lesz, de nem kell siettetni, hiszen elég csak a nyugati demokráciák példáját megnézni, mert ezek háborús diktatúrája szerinte minden, a demokráciák és a béke közé egyenlőségjelet tevő illúziót romba döntött.⁵⁰

„A nagy francia forradalom története [...]– vezérfonal”

Várnai Zseni pacifista és baloldali költő – neki köszönhetjük a fiaikat elvesztő anyák fájdalmának elementáris erejű költői ábrázolását a háború alatt – áprilisi versében Batsányi János híres sorait parafrázálta: égő szemekkel most Szent-Pétervárra figyelünk és „mint Páris lelke egykor, csodát szült most az Óra”.⁵¹ Nem ő volt az egyetlen, aki ehhez az összehasonlításhoz fordult. Jászi Oszkár szerint a francia forradalom óta nem volt nagyobb horderejű esemény a világon, és Ignotus is jónak találta a párhuzamot, bár szerinte a francia példa szerint egykor „demokratizálódás és imperializálódás elég jól megfért egymással”.⁵² Ugyanakkor sietett megnyugtató olvasóit: még ha nem is azonnali „a béke csodája”, ez a forradalom „nem sötétbe való ugrás” – mert azóta mindenki tanult a történelemből.⁵³ A konzervatív liberális történész, Marczali Henrik szintén a francia párhuzamot hangsúlyozta, kiemelve: „az orosz forradalmi lázadás” még hosszú ideig nem fog békét hozni. Ugyanakkor hosszú távon Marczali is optimistának mutatkozott: sikerült legyőzni a szörnyű bürokráciát és az orosz oktatás is fejlődésnek indulhat.⁵⁴ A két forradalom teljes analógiáját azonban csak az októberi események után radikalizálódott szociáldemokrata pártértelmiségiek hangsúlyozták majd: 1918 májusában Kunfi Zsigmond Marx születésének centenáriuma apropóján a két forradalmat szinte megfeleltette egymással.⁵⁵

A *Nyugat* írója, Karinthy Frigyes minden tekintetben pesszimistább és kritikusabb volt az előbb említett progresszista írónál, értelmiségieknél.⁵⁶ Bár azon melegebben üdvözölte a februári forradalmat, rögtön figyelmeztetett is a rá jellemző ironikus stílusban: a francia forradalommal ellentétben az oroszoknak nem szabad elvesznie a jelszavakban, a vég nélküli vitákban és a túlzott törvénykezésben; egy feladata van: „az emberi szabadság” biztosítása. Az új дума, jegyezte meg viccelődve, ne legyen csak дума... Barátja, Kosztolányi Dezső kevésbé volt konkrét és jobban kapcsolódott az „orosz rejtély” képzetéhez: a forradalom lázas állapot, „csoda”, de egyúttal azt is megelőlegezte: az orosz for-

⁴⁹ Szász Zoltán: Az entente lefegyverzése. *Világ* 1917. május 18. 1.

⁵⁰ Szerk. [Rákosi Jenő]: A demokratizálódás. *Budapesti Hirlap* 1917. április 20. 1.; Réz: A demokrácia és a magyarság. 146–147.

⁵¹ Várnai Zseni: Élet, szabadság... *Népszava* 1917. április 9.

⁵² Ignotus: Két és egy félhét forradalom, 1–2.

⁵³ Ignotus: Demokrácia. *Világ* 1917. május 13. 1–2.

⁵⁴ Marczali: Az orosz forradalom, 217.

⁵⁵ Kunfi Zsigmond: Marx. *Szocializmus* 10 (1918) 5.

⁵⁶ Karinthy Frigyes: Az új forradalom. *Pesti Napló* 1917. március 18. 3.

radalom nagyobb ugrást jelent majd Oroszországnak, mint a francia forradalom Franciaországnak.⁵⁷ Mindenesetre – bökte oda maliciózan – még ízelgeti a valaha létező legnagyobb oxymoront, hogy „orosz köztársaság”. Szöllősi Zsigmond a jól ismert toposzt, az orosz nép rejtelmességét és ellentmondásosságát boncolgatta, miközben az orosz zsarnokság összeomlását egyenesen a németeknek tulajdonította.⁵⁸

Míg Kosztolányi „nagy ugrást” remélt, Rákosi Jenő éppen hogy a „túl nagy ugrásoktól” óvta az orosz vezetést.⁵⁹ Április eleji vezércikkében már teljesen kiábrándultnak tűnt, és a forradalom magyar rajongóinak azt vetette a szemére, hogy elfeledkeztek Róma és a francia forradalom példájáról, mondván, „az emberiség csak gazdát cserélt, amikor erőszakos úton fölforgatta az idejétmúlt főnnálló rendet azzal a szándékkal, hogy újat, jobbat, tökéletesebbet alkosson helyette”.⁶⁰ Sőt a forradalmak, vélekedtek egybehangzóan a konzervatív oldalon, még több vért követelnek, mint a háborúk.

A magyar (kongregációs) katolikus kulturális folyóiratok cikkei – hűen a hazai klérus mindenkori forradalomellenességéhez – szintén a forradalomért lelkesedő magyar megnyilvánulásokat tüzték tollhegyre, és a harctéri ellenség elleni gyűlöletkeltés helyett a belső ellenségkeresést szorgalmazták. Burján Károly például azt vetette a „szabadkőműves” *Világ* szemére, hogy a háború bírálata közben egy még véresebb eseményre izgatja a magyar olvasókat, előkészítendő a „faji materializmus” érvényesülését. Ez utóbbi megfogalmazás a zsidóság befolyásszerzésének képzetéhez kapcsolódik, amely ekkor kezdett eluralkodni a lapban.⁶¹ Az Ausztria-ellenes, a választójog kiszélesítését is célul tűző és 1916-tól fokozottan antiszemita jobboldali értelmiség lapjában, az *Új Nemzedék*ben szintén megjelentek hasonló képzetek az orosz forradalommal kapcsolatban – egy, erre az értelmiségi csoportra jellemző sajátossággal együtt: ritka kivételként ugyanis ők nem osztották a békébe vetett általános reményt. Magyarázatuk szerint a februári forradalom nem más, mint az import liberalizmus puccsa, amely megosztja az orosz társadalmat, hiszen a nép óvakodik a főként a zsidók által képviselt külföldi eszméktől.⁶² Az orosz forradalom nyílt antiszemita interpretációja az októberi eseményeket követően csak tovább erősödött a lapban.

Lesz-e európai forradalmi hullám?

A német császárnak a választójog kiszélesítéséről szóló nyilatkozata táptalaja volt a forradalmi hullámmal kapcsolatos hazai reménykedésnek is: „Mi más a császári szózat”, kommentálta a sajtóban széltében-hosszában idézett mondatokat Jászi, „mint maga a történelem logikája, mely az orosz cárizmus ledöntése után levonja a további kikerülhetetlen következményt: a [...] – cenzúrázva] militarizmus megszüntetését. [...] A csoda megtörtént. Elindult

⁵⁷ Kosztolányi: Orosz köztársaság, 2.

⁵⁸ Szigma [Szöllősi Zsigmond]: Az orosz nép. *Vasárnapi Újság* 1917. április 15. 240.

⁵⁹ Szerk. [Rákosi Jenő]: Orosz köztársaság. *Budapesti Hírlap* 1917. március 27. 1.

⁶⁰ Szerk. [Rákosi Jenő]: A forradalom dicsőítése. *Budapesti Hírlap* 1917. április 1. 1–2.

⁶¹ B. K. [Burján Károly]: Forradalmi biztatások. *Magyar Kultúra* 1917. április 5. 329–330.

⁶² Marco [Márkus László]: Följegyzések. Orosz álmok, orosz valóságok. *Új Nemzedék* 1917. március 25. 196–197.

Birnam erdeje s félelmetes útja nem fog megállani sem Szent-Pétervárott, sem Berlinben. Jön tovább az ellenállhatatlan áradat nyílegyenesen Budapest és Bukarest felé.”⁶³ Március végén Déri Imre a *Világban* szintén úgy látta, hogy a háború Európában „hatalmas liberális és demokratikus áramlatot indított el”, kiszélesítve a német demokratikus átalakulásokat, és remélhetőleg lökést adva Magyarországnak is.⁶⁴ Szász Zoltán hasonlóan látta: a „demokrácia kitavaszkodása” a központi hatalmaknál is érezhető – lásd a porosz választójog ígérete, a német parlamentáris kormányforma követelésének megjelenése a sajtóban, IV. Károly javaslata a választójog kiterjesztésére, amelyet Tiszához intézett –, de „amíg Oroszországban valóságos tavaszi áradásról lehet beszélni, itt csak kedves, de igen mérsékelt hevű tavaszi szellőről”.⁶⁵ Szász szerint a kérdés most már az, hogy nem a Monarchia vette-e át „a legmaradibban kormányzott állam” helyét? Bíró Lajos már egyenlőségjelet is tett a cári Oroszország és a Munkapárt bukása közé,⁶⁶ az általános, egyenlő és titkos választójog hazai bevezetését remélve. Ignotus arra figyelmeztetett, hogy az orosz utcai politizálást, az anarchiát és az abból esetlegesen fakadó önkény példáját elkerülendő, itt az ideje a polgári Monarchiában a szabadságjogok békés, parlamenti kiterjesztésének.⁶⁷

Magától értetődő, hogy az elnyomottak és elnyomók küzdelmét leginkább hangsúlyozó szociáldemokrata vezetők és értelmiségiek tanúsítottak főként érdeklődést az elnyomás – egyszerre abszolutisztikus és imperialisztikus, a marxista megközelítés szerint a legveszélyesebb⁶⁸ – szimbólumát megdőntő orosz forradalom iránt. Valójában azonban a pártvezetők, miközben nagy érdeklődéssel fordultak az orosz események felé, a magyar helyzet forradalmasításával szemben szkeptikusak maradtak. Miként a legtöbben, ők is a békevárásat hangsúlyozták. Az 1917. áprilisi kongresszuson – az orosz forradalomra hivatkozva – a vezetők a reformok még szélesebb körű, parlamenti eszközökkel való népszerűsítése mellett döntöttek, aminek kapcsán Ágoston Péter jogász és tanár ekkor keletkezett naplóbejegyzésében lehangoltan rögzítette magának a vezetők kiábrándító „reálpolitikáját”; ez egyúttal a pártvezetőség és a pártértelmiség közötti különbségekre is rámutat a forradalmakkal kapcsolatos óvatosság tekintetében.⁶⁹

Mitteleuropa vagy Európa?

Áprilisban számos olyan írás is napvilágot látott, amely az orosz forradalomnak a Mitteleuropa-, illetve az Európa-gondolatra gyakorolt hatásával foglalkozott. Ignotus szerint „nagy reakciós lidérc esett le a mellünkről”: azaz most már lehet Oroszország felé köze-

⁶³ Jászi Oszkár: Elindult a Birnam erdője... *Világ* 1917. április 10. 1–2. [cenzúrázott cikk] (Április 4-én előzetes cenzúra alá helyezték a *Világot*.)

⁶⁴ Déri Imre: Hogy látják Berlinben az orosz forradalmat? *Világ* 1917. március 27. 1–2.

⁶⁵ Szász: Az entente lefegyverzése, 1.

⁶⁶ Bíró Lajos: Sorsdöntő napok. *Világ* 1917. június 12. 1.

⁶⁷ Ignotus: Például. *Világ* 1917. június 13. 1.

⁶⁸ Varga: *Háború, forradalom*, 95–98.

⁶⁹ Idézi Varga Lajos: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a Magyarországi Szociáldemokrata Párt. 59. http://acta.bibl.u-szeged.hu/11945/1/tudszoc_007_057-074.pdf (letöltés ideje: 2017. február 26.).

ledni, ám szerinte ez nem elég ok arra, hogy az ország hátat fordítson megszokott gazdasági-politikai orientációjának.⁷⁰ Az orosz forradalom legyen inkább csak minta e régió számára, és a magyar királyság a Monarchián belül maradjon csak „az ún. német koncepcióban”; az Európai Egyesült Államok gondolatát az orosz forradalom inkább „csak kitágítja az Eurázsiai Egyesült államok felé”. A közép-európai államok integrációjának híveként ismert Jászi ebben a kérdésben Ignotusszal szemben foglalt állást: úgy vélte, megszűnt *Mittleuropa* létjogosultsága, sőt éppenséggel a közép-európai országok váltak a nyugati és a keleti demokráciák között a reakciósság „tűzhelyévé”.⁷¹ Szász Zoltán újságíró egyenesen egy „óriási sarmata Svájcot” vizionált Oroszország helyére (ezt akár a Jászi-féle, 1918-as Keleti Svájc-gondolat egyik előképének is tekinthetjük).⁷² Sinkó Ervint is érdemes idézni, aki naplójában – fantáziáját nyilván még bátrabban eleresztve, mint e fenti publikációk szerzői – a kortársak számára meghökkentőbb, de az utókor számára kísértetiesen realiztikus elképzeléssel állt elő; ő az orosz vezetésű pánszlávizmus előretörését látta az orosz forradalomban, ami „a megszervezett és erejét felismert szlávság Európa-ellenes küzdelme az európai szuverenitásért”.⁷³

Az értelmiség forradalmi szerepének és hatalomba kerülésének orosz mintája

Már a háború előtt az európai szocialista gondolkodók is hangsúlyos pedagógiai szerepet szántak a kultúrának a társadalom átalakítását tekintve, nem véletlen tehát, hogy az orosz forradalom kitörését követően a kultúra, és vele kapcsolatosan az írók, az értelmiség szerepe is terítékre került. Amikor felmerült Gorkij neve az új kormány minisztereként 1917 márciusában, a *Világ* szerkesztősége optimistán úgy látta, mi sem bizonyítja ékebben az új orosz kormány kultúra iránti elkötelezettségét, mint hogy Gorkij „diktátora lesz az orosz művészeteknek”.⁷⁴ Sokak szemében a forradalmi kormány „az orosz értelmiség első kísérlete az új orosz társadalmi berendezkedés meghatározására”.⁷⁵ Az értelmiség, és vele együtt a kultúrának a hatalomhoz vezető útja elől minden akadály elhárult, szólt az optimista érvelés: „egyik feje lett a nagy orosz testnek”; „az izmok véres és vad erőfeszítései után az agyvelő, a tudás, a művészeti renaissance következett el”. Magyar értelmezői számára a forradalom azt is példázta – s ezt a baloldali értelmiség saját missziójának tekintette –, hogy az értelmiséggel együtt automatikusan a munkásság, az alsóbb társadalmi csoportok is révbe érnek. Két hónappal később Gorkij további, ezúttal szociáldemokrata

⁷⁰ Ignotus: *Mittleuropa* s az orosz forradalom. *Világ* 1917. április 18. 1–2.

⁷¹ Jászi Oszkár: *Középeurópa és Nyugateurópa*, 3.

⁷² Szász Zoltán: *Az entente lefegyverzése*, 1.

⁷³ Sinkó Ervin: *Szabadkai Napló*, 1917 (Palics-fürdő, 1917. március 16.). In: *Az út - Naplók, 1916-1939*. Szerk. József Farkas – Illés László Bp., 1990. 60–61.

⁷⁴ Sz. n.: Gorkij, a szépművészetek minisztere. *Világ* 1917. március 21. 1.

⁷⁵ Ezerkilencszáztizenhét. Az orosz intelligencia és a forradalom. Szénási Sándor beszélget Szilágyi Ákossal. *Aetas* 7 (1991) 1. sz. 153., 159.

fordulatáról is beszámolt a *Világ*.⁷⁶ A Gorkij miniszterségéről felröppent hír általában is figyelemfelkeltő volt a hazai értelmiség körében: Nagy László az *Erdélyi Szemlében* Ambrus Zoltán kinevezését a Nemzeti Színház igazgatójává Gorkij remélt kinevezésével hozta párhuzamba, az „új morál” időszakának nevezve e kettős kinevezést.⁷⁷ Ignotus pedig levont egy külön tanulságot is a szellem emberei számára, amit mai szóval reális utópiának nevezhetnénk: „még az utópiát is akarni és merni kell, hogy reálpolitika lehessen. [...] A mai utópia a holnapi reálpolitika.”⁷⁸ Az orosz értelmiség – magyar követői szemében (is) – hagyományosan egyfajta ellenkultúrát, „a kultúra vallását” képviselte. E reprezentáció azonban az orosz forradalom következtében megváltozni látszott a kortársak számára is – hívta fel a figyelmet Kosztolányi néhány hónappal később, 1917 októberében: „Eddig az orosz írók *nemzeti* terheltséggel léptek az európai közönség elé. Hasonlítottak azokhoz a sápadt, félnék, koraérett gyermekekhez, kiket otthon virgáccsal és szitokkal neveltek, s tiprott lelkükben – talán éppen ezért – az üldözöttek különös, ideges panaszra sír fel. Az újakat kaláccsal tartják, megfésülik és megmosdatják, őket is, a hőseiket is, egyelőre – igaz – csak vérben, s aztán majd nyugodtan, boldogan, öntudatosan írhatnak, az egészséges lélek nyíltságával, egy óriási paradicsomkertben; már nem lesznek azok, akiket egykor szerettünk.”⁷⁹

Később, 1918 elején a szibériai hadifogolyként a bolsevik forradalommal szimpatizáló Elek Vidornak köszönhetően Magyarországra is eljutott annak a híre, hogy Gorkij bírálni kezdte az időközben a hatalmat magukhoz ragadó bolsevikokat.⁸⁰ Elek szerint Oroszországban sokan Gorkijjal együtt az értelmiséget is szerették volna visszatuszkolni az elefántcsonttoronyba: „Gorkij csak maradjon meg írónak, ne foglalkozzon politikával, mert nem ért hozzá.”⁸¹ A *Huszadik Század*, ahol Elek írása megjelent, lábjegyzetben jelezte olvasóinak: pártos írást olvasnak, ami jól mutatja a lap távolságtartását az orosz proletárdiktatúrával kapcsolatban.⁸²

Kerenszkij

1917 nyarán a progresszista és baloldali írók, értelmiségiek megpróbálták a júniusban az antant nyomásának eleget tevő, a Monarchia ellen újabb (és egyben utolsó) offenzívát indító orosz vezetést a körülményekhez képest felmenteni. Még május végén Ignotus – aki a különbéke tartósságát tekintve skeptikus volt –, megértést és türelmet kért az oroszok számára.⁸³ Jászi Oszkár ugyanakkor a Monarchia ellen irányuló Kerenszkij-offenzíva bukásával – Kerenszkij volt a forradalmi Ideiglenes Kormány szocialista hadügyminisz-

⁷⁶ Sz. n.: Gorkij és Alexrod. A hivatalos orosz szociáldemokrácia kialakulása. *Világ* 1917. május 19. 1.

⁷⁷ Nagy László: Ambrus és Gorkij. *Erdélyi Szemle* 1917. április 1. 110.

⁷⁸ Ignotus: Utópia s reálpolitika. *Világ* 1917. április 26. 1–2.

⁷⁹ Kosztolányi Dezső: Orosz írók. *Pesti Napló* 1917. október 21. 5.

⁸⁰ Elek Vidor: Gorkij Leninék ellen. *Huszadik Század* 18 (1918) 2. sz. 58.

⁸¹ Uo.

⁸² Uo. 57.

⁸³ Ignotus: Két és egy félhét forradalom, 1–2.

tere, majd miniszterelnöke –, Leninék növekvő jelentőségét észlelte: a „leninizmus nem különbékét jelent, hanem az összes frontok leszerelését és befelé fordítását: az általános proletárforradalmat [...], általános belső barrikádokat”, vélekedett.⁸⁴ A Monarchia nyári katonai győzelmének ismeretében Szász Zoltán pedig azt hozta fel a Kerenszkij-kormány mentségére, hogy a békét mint „hosszas, lankadatlan fáradozás gyümölcset kell felfognunk”, de ez legalább már a nyílt békekövetelés időszaka, amit jól mutat, hogy a háborús hírek már elhomályosulnak a békebeszédnek és akciók mögött.⁸⁵ Ekkorra a Kerenszkij-kormányt felmenteni igyekvő értelmiség számára már nemcsak az orosz forradalom, hanem az általános demokratizálás lett a béke garanciája. Déri Imre például „a rendiséggel és a reakcióval leszámoló” „új Európa” kialakulásának első lépéseként látta az orosz forradalmat, másodikként pedig a német átalakulást; szerinte csakis ez az új Európa vethet véget a háborúnak.⁸⁶ Kassák Lajos *Oroszok – 1917* című, a szeptemberi MA címlapján megjelent verse is a béke- és forradalmi remények (sőt forradalmi messianizmus) együttesét hangsúlyozta.⁸⁷ Későbbi önéletírásában kiemelte, mintegy Várnai Zseni versére rímelve: „Tekintetünket Oroszország felé irányítjuk, mert ott vágták el útját legelőbb a háborúnak, és ott emelték először magasra a főlzabradulás zászlaját.”⁸⁸

A februári forradalom hatása a magyar irodalmi életre és a pacifizmusra

A februári orosz forradalom azzal, hogy felszínre hozta a nyilvánosságban a békevárás,⁸⁹ az irodalmi életben belüli erőviszonyokra is hatással volt. A pacifista *Fortissimo* miatt a *Nyugat* március eleji elkobzása végül nem vezetett a szerző, Babits Mihály ellen „vallás elleni vétség” vádjára alapozott büntügyi eljárás lefolytatásához.⁹⁰ Másfél-két évvel korábban még sor került – fegyelmi eljárás keretében – tanári állásából való elbocsátására és egy vele szembeni rágalomhadjáratra. Pár hónap leforgása alatt a helyzet azonban az ellentétébe fordult: azok, akik 1917 márciusában még felháborodtak az inkriminált költeményen, augusztusban már igazságtalannak tartották a vádat,⁹¹ majd amikor azt hivatalosan is visszavonták, Babits, Herczeg Ferenc javaslatára bekerült a Petőfi Társaság tagjelöltjei közé, és az év végén be is választották a hivatalos irodalmi társaságba. Mi, ha nem a februári orosz forradalom és a háború befejezésének reménye vezetett a hivatalos írók álláspontjának a megváltozásához,

⁸⁴ Jászi Oszkár: A vajúdó béke. *Világ* 1917. július 22. 1.

⁸⁵ Szász Zoltán: Békesztratégia. *Új Idők* 1917. augusztus 12. 9–10.

⁸⁶ Déri Imre: Az új Európa felé. *Világ* 1917. július 22. 11–12.

⁸⁷ Kassák Lajos: *Oroszok – 1917*. MA 1917. szeptember 15. (Címlap.)

⁸⁸ Kassák: *Egy ember élete*, 332.

⁸⁹ Lásd pl. Karinthy Frigyes: Békeusztók, háborúapostolok. *Pesti Napló* 1917. március 24. 7. 1917-ben az uralkodó titkos különbéke-tárgyalásokat is folytatott „területi integritást biztosító minimális program” céljával, amelyek azonban nem vezettek eredményre. (Galántai: *Magyarország az első világháborúban*, 409.)

⁹⁰ Lásd pl. Bihari Péter: *1914 – A nagy háború száz éve*. Bp., 2014. 409.

⁹¹ Róna Judit: *Nap nap után. Babits Mihály életének kronológiája*. A–B. Bp., 2015. A [1915–1918] 67.

nevezetesen ahhoz, hogy az egyik pillanatban még vallásghalázzal megvádolt szerzőnek néhány hónap elmúltával megadták a lehetőséget, hogy koszorús költő legyen?!

Összegzés

A radikális jobboldaltól a radikális szocialistákig vizsgált értelmiségi csoportok közös jellemzőjének tekinthető, hogy mindannyian az eszmék emberei voltak, akik előzetes ismereteik, racionális tudásuk mellett teóriáikra, spekulációikra, reményeikre, érzelmeikre, előítéleteikre is hagyatkoztak a forradalmi Oroszország értelmezésében. A politikusokkal szemben nem politikai tapasztalatok, reálpolitikai megfontolások vezették őket, és – elmentésben például az Oroszországban tartózkodó diplomatákkal, sajtótudósítókkal – közvetlen tanúi sem voltak az eseményeknek. Az 1917-es fogadtatás a korabeli magyar értelmiséget jellemző sokrétű eszmevilágban, az értelmiség itthoni kulturális és politikai környezetében gyökerezik. Mindazonáltal áttekintésünk még befejezetlen, hiszen az októberi hatalomátvétel 1917–1918-as recepciójának bemutatása nélkül nem lehet teljes képet alkotni a forradalmi Oroszország hazai fogadtatásáról.

A SZLOVÁKOK ÉS AZ OROSZORSZÁGI FORRADALMAK

ÁBRAHÁM BARNA

THE SLOVAKS AND THE RUSSIAN REVOLUTIONS

The study summarizes the impact of the two Russian revolutions of 1917 on the Slovaks, with the main emphasis on the Bolshevik takeover. Until the last year of the war, the Slovaks constituted no responsive medium, as they were generally unreceptive to abstract radical ideas, the peasantry was basically conservative and faithful to the dynasty, while the social democratic leaders, forming a neglected fragment within the Hungarian Social Democratic Party, and influenced by the opportunist Czech movement, failed to put up any considerable activity. Among the masses of the prisoners of war in Russia, however, even if they refused to join the Red army, the chief Bolshevik slogans (piece, land reform) fell on receptive ears. At the same time, under the impact of general violence and chaos, respect for the old order was weakened, and, upon their return to their homeland, they became the chief agents of soldier mutinies and deserter movements (green cadre).

Keywords: Russian Revolutions, Slovak political thinking, Slovaks in World War I

Tanulmányomban az 1917-es két oroszországi hatalomváltásnak a szlovákságra gyakorolt hatását kívánom vázolni. A téma aligha tekinthető hálásnak, hiszen objektivitásra törekvő megközelítés csak napjainkban érvényesül a kérdés kapcsán. A polgári csehszlovák történetírás ellenségesen viszonyult a bolsevik rendszerhez, ezért tagadta a forradalom bármiféle hatását. A nagy háború záró szakaszát és ezen belül a Csehszlovák Légión szibériai tevékenységét kizárólag nemzeti forradalomként, az önrendelkezésért folytatott harcként írta le. Az 1948-cal kezdődő marxista korszak viszont az oroszországi eszmék, tapasztalatok előremutató szerepét, demokratizáló jellegét hangoztatta, és sajnálattal állapította meg, hogy azok az akkor születő Csehszlovákiában nem vezettek népi demokratikus berendezkedéshez. Manapság természetesen már nem találkozunk ezzel az értelmezéssel, ám az oroszországi események közvetett, kimutatható hatását tényként kezelik.

Az alábbiakban e hatásokat előbb a hátországban, azaz a szlovák régióban – beleértve abba Pozsonyt és kitekintve Budapestre is –, majd az oroszországi hadifoglyok körében vizsgáljuk. Végül azt tekintjük át, hogy az 1918 tavaszán–nyarán hazatérő hadifoglyok milyen hatást gyakoroltak az otthoniakra.

Ábrahám Barna, tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet. A tanulmány a „Kelet-közép-európai nacionalizmusok az első világháború éveiben” című, K 113004 számú OTKA-program támogatásával készült.

Szocializmus és szlovákság

Előrebocsáthatjuk, hogy a szlovákok döntő többsége nem érdeklődött a haladás általános kérdései, s főként nem a marxista–leninista eszmerendszer iránt. A parasztság kapcsán (1910-ben a szlovákság csaknem fele birtokos vagy bérlő, további ötöde pedig mező- és erdőgazdasági munkás)¹ a korabeli sajtó és szépirodalom annak vallásosságát és hagyománytisztelőjét hangsúlyozza. Ezek a jellemzők a nemzeti mozgalmat a 19. század végéig uraló turóc-szentmártoniak szemében nemes konzervativizmusként, a nemzetépítés erkölcsi alapjaként jelentek meg, a polgári demokrata vagy szociáldemokrata szerzőknél viszont maradiságnak vagy egyenesen bigottságnak minősültek. A kisvárosok lakói is általában negatív jelzőket kaptak (a fentieket a sznobéria és a rongyrázás vádjával kiegészítve).²

Mit mondhatunk az ipari munkásságról, elsősorban a nagyvárosiakról? A bányászat, illetve a gyáripar országos, különösen felföldi fellendülésével a falusi szlovákságból folyamatosan kerültek be a proletariátus soraiba. 1900 körül a szlovák régióban 90–100 ezer főt tekinthetünk ipari munkásnak,³ 1910-ben körülbelül 106 ezer főt.⁴ Ennek ellenére értékrendjük és nyomorúságos életkörülményeik alig változtak. A budapesti, főleg napszamosként dolgozó munkások nyomorát a *Népszava* egy 1891-es cikke szóvá is tette: „a tót munkás igavonó barmok munkáját végzi”, állati szint alatti igényekkel. Az *Építőmunkás* 1897-ben mutatott rá: „A tót munkásnak semmilyen igényei nincsenek. Egész nyáron kenyéren, hagymán és pálinkán él, és csak ünnepeken eszik tepertőt.”⁵ A sivár életszínvonal nem ébresztett magasabb szellemi igényeket: „gondoljunk bele, milyen rettenetes itt Pesten a szlovák munkás élete, milyen nyomorúság az étele, milyen egészségtelen, zsúfolt lakásokban él, a vasárnap öröme meg jól bepálinkázik, utána otthon, családi körben verekedés, az éhező gyerekek sírása közepette.”⁶ Ugyanezen lap figyelmeztetett arra is, hogy a szegényebb munkáscsaládokban a feleség is dolgozik, gyermekeiket egész napra a dohos, levegőtlen lakásba zárják.⁷

Az olcsó szlovák polgári néplapok és szocialista újságok terjesztését a munkások iskolázatlansága, nemritkán írástudatlansága is akadályozta. Az első szlovák szociáldemokrata lap, a *Nová doba/Zora* példányait hiába hordták végig fizetésnapon a kocsmákban, kávéházakban, sokszor csak négy-hat példány kelt el, ha pedig mise után a templomok környékén próbálkoztak, a pap haragját vonták magukra, ki is prédikálta őket, mondván,

¹ Katus László: Nemzetiségi adatsorok a dualizmus korában. In: *Magyarok a Kárpát-medencében*. Szerk. Glatz Ferenc. Bp., 1988. 199.

² Ábrahám Barna: *Megmaradni vagy beoladni? A szlovákság polgárosodása a 19. század második felében*. Pozsony, 2016. 160–171., 280–282.

³ Polányi Imre: *A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón (1895–1905)*. Bp., 1987. 51.

⁴ Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, 1995. 58.

⁵ Mindkettőt idézi Szarka László: Pest és Buda mint szlovák politikai központ. In: *A budapesti szlovákok kulturális öröksége*. Szerk. Michal Hrivnák. Bp., 1998. 202.

⁶ Zjav nový. *Stavytelsky robotník* 1903. szeptember 1.

⁷ Ján Fischák: Pred májom. *Stavytelsky robotník* 1905. április 15.

ezt a munkáslapot „ördögök írják, és gonosz lelkek terjesztik”.⁸ A munkások szerveztsége végig alacsony maradt: a fővárosban is csak ötödük, országosan pedig mindössze 2-3 százalékuk tartozott valamilyen szakszervezethez.⁹

A turócszentmártoni konzervatív vezetőség a 20. század elejéig a nemzet számára elveszett tömeget, később már potenciális szövetségest látott bennük, ám a „felforgató eszméket”, a vallás-, család- és tulajdonellenességet végig kárhóztatta. Ezt az értékelést lényegében a polgári demokraták is osztották, miközben a kistulajdonosi létet, a magasabb műveltségi színvonalat és az általános választójogot hirdetve igényt tartottak a munkásság irányítására.¹⁰

Nem rendelkezett jelentős befolyással a szlovákság körében a Magyarországi Szociáldemokrata Párt sem. Az egyházakkal és a birtokos parasztsággal szembeni doktriner alapállása általában csökkentette vonzerejét, a nemzetiségi kérdésben tanúsított merevsége, minden „etnikai szeparatizmus” elítélése pedig – miszerint a szocializmus győzelme meghozza majd a megoldást, egyébként pedig természetes jelenségnek minősítette az iparvárosok asszimilációs hatását – még inkább riasztotta a nem magyar tömegeket. A párt hatékony propagandát nem kívánt és nem is tudott folytatni: szűkös forrásait a magyar és a német nyelvű anyagokra, előadásokra használta fel. A szlovák (vagyis inkább cseh) vezetők ezt megelégedve 1904-től a cseh szociáldemokraták pártjától kértek támogatást lapjuk, a (*Slovenské*) *Robotnícke noviny* kiadásához, 1905-ben pedig kiváltak az MSZDP-ből, és megalapították a Szlovák Szociáldemokrata Pártot. Az új párt nem bizonyult életképesnek, és alig egy év múlva visszaolvadt az anyapártba, ám a belső viták ezután sem csillapodtak.¹¹

A szlovák szocialisták másodrangúnak, sokszor megalázónak érzett helyzete kézenfekvő magyarázatként szolgált a marxista korszak történetírásában a mozgalom gyengeségére. Eszerint fokozatos elidegenedésük a magyar proletariátustól, szükségszerű közeledésük az inkább jobboldali, opportunistá cseh szociáldemokráciához, valamint az a körülmény, hogy nyelvi elszigetelődésük miatt tájékozatlanok voltak a budapesti forradalmi szocialisták nézeteit illetően, meghatározta, hogy nem ismerték fel az októberi forradalom tanulságát, az internacionalizmus parancsát, és így a magyarországi proletariátus helyett saját burzsoáziájukkal (azaz a szlovák nemzeti mozgalommal) fogtak össze, természetesen nem a társadalmi átalakulásért, hanem a csehek és szlovákok nemzetállamának megteremtéséért.¹²

⁸ Fraňo Ruttikay: *Robotnícka žurnalistika v sociálnom a národnom hnutí Slovákov (1897–1918)*. Martin, 1980. 40.; Ábrahám Barna: Szlovák folyóiratok és könyvkiadás Budapesten a dualizmus korában. In: *A budapesti szlovákok*, 173–174.

⁹ Polányi: *A szlovák társadalom*, 53–54.

¹⁰ Ábrahám: *Megmaradni*, 171–174.

¹¹ Polányi: *A szlovák társadalom*, 186–191. Bővebben: *Politické strany na Slovensku 1860–1989*. Zost. Lubomír Lipťák. Bratislava, 1992. 83–87. Ugyanezen okból, s ugyancsak sikertelenül próbáltak önálló szervezetet alapítani a román és a szerb szocialisták. Lásd Keith Hitchins: *Rumanian Socialists and the Nationality Problem in Hungary, 1903–1918*. In: uő: *Studies on Romanian National Consciousness*. New York – Montreal – Paris – Lugoj – Roma, 1983. 187–207.; Kővágó László: *A magyarországi délszlávok 1918–1919-ben*. Bp., 1964. 25–30.

¹² Ludovít Holotík: *Ohlas Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie na Slovensku (1917–1921)*. *Historický časopis* 30 (1982) 687–688.

A szlovák sajtó reakciói az októberi forradalomra

A szlovákság, és azon belül a szocialisták amúgy is gyenge érdekképviselését a háború kitörése, a kivételes törvények, és az elvárt hazafias retorika és viselkedés még inkább korlátozta. A szociáldemokrata vezetők a többi politikai szereplőhöz hasonlóan egyébként sem számoltak a Monarchia megszűnésével, csupán az állam majdani átszervezését sürgették mindegyik etnikum és társadalmi osztály érdekében.¹³ A radikálisabb hang csak a bolsevik hatalomátvétel után jelent meg. A szlovák szocialisták Pozsonyban megjelenő szócsöve késlekedés nélkül lefordította és közölte az MSZDP állásfoglalását és méltató szavait az orosz proletariátusról mint „a forradalmi elszántság, áldozatkészség és idealizmus legdicsebb történelmi képviselőjéről”.¹⁴ Gyakorlati következményekkel is találkozunk, például a szlovák fémmunkásszervezetek hirtelen sokasodása kapcsán, melyet a lap részben az orosz forradalomról szóló híradásoknak tulajdonított.¹⁵ A keleti hatás más téren, a szlovákokkal szemben gyakran alkalmazott váddal összefüggésben is szóba került: „A bolsevizmus eltemette a pánszlávizmust, és mi, szlovák szocialisták örülünk annak, hogy hamarosan eljön az a kor, amikor a többi pánizmus is kileheli lelkét, ami úgyszintén csak hasznunkra válik.”¹⁶

Az oroszországi eszméket közvetlenül a fordulat után nem sokkal már terjeszthették az itthon fogva tartott és dolgoztatott orosz hadifoglyok; a veszélyforrásra a belügyminiszter figyelmeztette is a vármegyéket. A szepesi főispán például ezt úgy közvetítette az alispánnak, hogy az orosz hadifoglyok között csoportok szerveződnek a szocialista gondolatok terjesztésére, és céljuk elérésére hazai és külföldi agitációs nyomtatványokat kívánnak beszerezni. Nem kizárt, hogy adott pillanatban az oroszországihoz hasonló fordulatot akarnak kikényszeríteni, ezért a lakossággal való érintkezésüket figyelemmel kell kíséreni.¹⁷

Az itteni oroszok azonban tömeges hatást aligha gyakoroltak, főként ha összevetjük az Oroszországból hazaáramló volt hadifoglyok tevékenységével. Ennek tárgyalása előtt azonban vessük össze a baloldali, illetve a konzervatív (rendszerpárti) szlovák sajtó által vont mérleget, csaknem egy évvel az októberi hatalomátvétel után.

A pozsonyi szocialista hírlap cikke 1918. szeptember 5-én, nem kritikátlanul ugyan, de azonosult a bolsevik irányvonallal: „A szocializmus oroszországi sikerei alapvetően megváltoztatták az emberiség világnézetét. Elismerjük, hogy a bolsevikok bizonyos mértékig csalódást okoztak, s hogy a forradalom sok kulturális és anyagi értéket megsemmisített. Ám ezerszer többet pusztított a németek, az angolok stb. imperialista mohósága, vágya a világaluralom után. Az oroszországi forradalmat nem ítélni meg a diplomáciai

¹³ Milos Gosiorovský: Bezprostredný vplyv Veľkej októbrovej socialistickej revolúcie na vznik Československa. *Historický časopis* 30 (1982) 675.

¹⁴ Ohlas sociálno-demokratickej strany Uhorska vydaný na mierový podnet novej revolučnej vlády v Rusku. In: *Sociálne a národné hnutie na Slovensku od Októbrovej revolúcie do vzniku československého štátu. Dokumenty*. Zost. Ľudovít Holotík. Bratislava, 1979. 39–40.

¹⁵ Uo. 54. [Časové úvahy.]

¹⁶ Uo. 71.

¹⁷ Uo. 90.

és emberi hibák alapján, fokmérője csak az eszmei-lelki szocialista mozgalom lehet. A nemzeti elnyomás, a munkások és a szegény nép rabsága elleni küzdelem nem jelent harcot a rend, az értelmes emberi együttélés, az állam, a keresztényi szeretet ellen.”¹⁸ A kormánybarát pesti napilap, a *Slovenské noviny* viszont teljesen elhibázott és lényegében elbukott kísérletként értékeli a szovjetek rendszerét. Történelmileg visszatekintve elítéli ugyan a cárizmus antidemokratikus hatalomgyakorlását, és rámutat az örök orosz doktrinerség működésére (amely türelmetlenségében nem számol a nép tudatlanságával, szellemi mozdulatlanságával), ám az orosz gazdaság és társadalom összeomlásáért a bolsevikokat teszi felelőssé. Földosztást és pacifizmust sürgető propagandájukkal úgymond meggyöngyítették a hadsereget, a hatalomátvételt követően pedig a parasztokat rászabadították a nagybirtokra, a katasztrófális következményekkel nem számolva: a nép szét-hordta, ami hirtelen megtetszett neki, a gépek, berendezések tönkrementek, a föld jelentős része bevetetlen maradt, beköszöntött az éhínség, ami nemcsak a falusiakat, hanem immár az ipari munkásságot is ellenük fordította. „A bolsevik kormány nem képes tartani magát, de tehetetlen lesz a következő is, mely a szociáldemokrácia elvei alapján fog megalakulni. Teljes mértékben megbukott a szocialista vezér, Marx tanainak alkalmazása a mezőgazdaságra. Bebizonyosodott, hogy a szociáldemokraták jelszavai alkalmasak arra, hogy megtévesszenek, hogy elő tudnak idézni nagy társadalmi fordulatot, ám a társadalmi fejlődést nem segítik, sőt igen káros következményekkel járnak.” A parasztok, akik a földosztás alatt a bolsevikok lelkes hívei lettek, immár kiábrándultak, mert megtapasztalták, hogy a kapott földnek személyesen nem lesznek tulajdonosai, sőt a sajátjukat is át kell adniuk a faluközösségnek (*mir*), lényegében az államnak.¹⁹

„A forradalom szemtanúi”. A bolsevizmus és a szlovák hadifoglyok

A hátszázgnál lényegesebben fogékonyabbak voltak a bolsevik eszmékre az oroszországi hadifogolytáborokban sínylődő, majd 1918 tavaszától tömegesen hazaérkező katonák, illetve kis részben civilek. A szovjethatalom első hónapjaiban mintegy 200–250 ezer cseh és szlovák hadifoglyról lehetett szó, döntően az európai területek táboraiiban (a cárizmus szemében megbízhatatlan német, osztrák–német, magyar stb. foglyok többnyire Szibériába kerültek). Ehhez számítsuk hozzá a már a háború előtt ott élő földműveseket, kereskedőket és iparosokat (50–100 ezer fő). A teljes létszám mintegy tizede lehetett szlovák (jórészt foglyok), tehát 30–35 ezer ember „látta a forradalmat, iskolázódott általa” (Lenin).²⁰ A bolsevikok szemében etnikai különbség nélkül az összes hadifogoly potenciális szövetségesnek, harcostársnak számított (a cári kormányzat csak a szlávok meggyőzésére és besorozására gondolt). Minél előbb át akarták itatni őket eszméikkel, majd hazaengedni,

¹⁸ Socializmus a Slováci. *Robotnícke noviny* 1918. szeptember 5. Idézett közlés: *Sociálne a národné hnutie*, 326.

¹⁹ Poučenie z ruskej revolúcie. *Slovenské noviny* 1918. szeptember 26. 1.

²⁰ Juraj Benko: *Bolševizmus medzi východom a západom (1900–1920)*. Bratislava, 2012. 96. (Az idézet a 90. oldalon található.)

hogy otthon robbantsák ki a forradalmat, és a központ átkerülhessen az arra hivatott térbe, Európába. Propagandájuk már 1916-ban érezhető volt, a februári forradalmat követően pedig mindennapossá vált, mind a hadifoglyok körében, mind az ellenséges lövészárkok irányába (propagandaanyagok, titkos előadások, fraternizálásra buzdítás).²¹

A hatalomátvétel után mindez felerősödött: retorikájuk legvonzóbb elemének a mielőbbi és feltételek nélküli béke követelése bizonyult. „Nem tudtuk mi, kik a maximalisták [a bolsevikok], kik a mensevikok, ki az a Lenin. Sokáig nem láttuk át ezeket a dolgokat. De szorítottunk a maximalistáknak, mert kedvünkre beszéltek, [...] kezdettől az annexió és koncessziók nélküli békét hirdették. A hadifoglyok 95 százalékának nem volt más vágya, mint hogy hazajusson!” A föld kérdése ugyancsak megragadta őket.²²

A propaganda nyíltan folyt, arról az ellenséges országok vezetői is – akár a sajtóból is – tudomást szerezhettek. A magyar belügyminisztérium 1918. január 15-i rendelete figyelmeztetett is az oroszországi „nevelőmunkára”, a hadifoglyok állítólagos pétervári gyűléseire, általában a szovjet kormány felforgató szándékaira, és a hazatérők fokozott megfigyelését írta elő a megyei és városi közigazgatás, valamint a határrendőrség és a csendőrség vezetőinek.²³ Egy másik, ugyanazon a napon kelt rendelet elrendelte a bejövő teherforgalom szigorú ellenőrzését, mert bizalmas források szerint bolsevik propagandaanyag (német, magyar, cseh és szlovák nyelvű röplapok) tömeges becsempészése indulhat meg Svájcból, illetve Oroszországból.²⁴ A 1918. február 2-i rendelet külön figyelmeztetett a nyugat-oroszországi üzemekben dolgozó, Magyarországról származó nemzetiségiekre mint „nem megbízható elemekre, akik az antant uszító tevékenysége nyomán már a háború előtt is támogatták az államellenes törekvéseket. Csak súlyosbítja a helyzetet, hogy ezek az elemek közvetlen szemtanúi voltak az orosz forradalmi eseményeknek, tehát nemcsak át vannak itatva az orosz forradalmi gondolatokkal, hanem azokat a felforgató módszereket is ismerik, melyekkel az orosz proletárok megvalósították forradalmi céljait. Az orosz fronton átcsempészett lázító iratokból megállapítható, hogy az oroszok saját céljaik megvalósítása mellett arra is törekednek, hogy a forradalmi eszméket átültesék a szomszéd országok, így Magyarország területére.”²⁵

1918 tavaszától azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a „bolsevizmus bacilusa” (Lenin) valójában keveseket fertőzött meg. Ekkor már – a polgárháború és a nyugati intervenció megindulásával – a szovjethatalom célja az volt, hogy minél nagyobb számban léptessen be „internacionalistákat” a Vörös Hadseregbe. A hadifoglyok azonban nem akartak harcolni, főleg nem tőlük távol álló, elvont célok érdekében: „Ebből a letiport, lezüllött, fásult fogolytömegből, amely rengeteg táborba volt szétszotva az európai Oroszországban és Szibériában, egészen a Csendes-óceánig, csak néhányan értették meg, hogy a bolsevikok uralma nemcsak azt jelenti, hogy hamarosan találkozhatunk szereteteinkkel

²¹ Benko: *Bolševizmus*, 90–96.

²² Ladislav Szántó későbbi internacionalista visszaemlékezését idézi Benko: *Bolševizmus*, 96–97.

²³ *Sociálne a národné*, 74–75.

²⁴ Uo. 75–76.

²⁵ Uo. 103. Egyebek mellett lásd még a belügyminisztérium március 2-i bizalmas körlevelét. *Sociálne a národné*, 130–134.

meg a civilruhánkkal, a kedvenc kocsmánkban megint leülhetünk egy pohár sörré vagy egy jó kis pincében egy pohár borra [...], hanem jelenti az új harc kezdetét.”²⁶ Az Oroszországban rekedt szlovák tollforgatók (Janko Jesenský, Jozef Gregor-Tajovský, Mikuláš Gacek, Jozef Mikolaj) egykorú cikkei és későbbi emlékiratai egyaránt elítélően emlékeznek meg a rablásokról, gyilkosságokról, az általános káoszról.²⁷

1918 első félévében csupán néhány ezer osztrák–magyar hadifogoly lépett be a Vörös Hadseregbe, túlnyomórészt magyarok.²⁸ Ami a szlovákokat illeti, nem valamiféle tudatos polgári értékrend vagy elvi antikommunizmus tartotta vissza őket: ezek a paraszti, zárt közösségekből jött tömegek egyszerűen megközelíthetetlenek maradtak bármiféle agitáció számára. A Csehszlovák Légión neves tagjai keserűen emlékeztek vissza a „megátalkodott, fásult lelkű”, mindentől elzárkózó, „nemzeti szempontból csőcselék” szlovák hadifoglyokra.²⁹ Számuk a Légiónban 1918 végén is alig volt háromezer felett, s a legnagyobb létszámuk (1919 végén) is alig haladta meg az ötezer főt (ez a teljes oroszországi csehszlovák haderő 7 százalékát tette ki).³⁰ A bolsevik agitációnak még annyira sem lehetett sikere, mint a nemzetinek.

Mivel az elvi-ideológiai meggyőzés minimális eredményeket hozott, a szovjet propaganda áttért a gyakorlati előnyökre: a belépőknek jobb élelmezést, jobb higiéniai körülményeket, méltányos zsoldot ígért, s ha kellett, az agitátorok megtorlással is fenyegettek. A szelídebb hangok „csak” el akarták tántorítani a foglyokat a hazaindulástól: a hazatérők nem jutnak el családjukhoz, táborba zárják, majd besorozzák, és az olasz vagy a francia frontra küldik őket, ahol elnyomóik, családjuk tönkretévőinek érdekeiért halnak meg. Egyébként is naivitás a forradalom elől hazamenekülni, hiszen Ausztriában is küszöbön áll a forradalom...³¹

Volt-e akkor egyáltalán bármiféle vonzereje, miben állt az orosz forradalmak tényleges hatása? Ez a vonzerő elsősorban az áprilisi tézisek, majd az októberi forradalom fő jelszavaiban ragadható meg: az azonnali béke és – főként paraszti tömegek számára – a földosztás követelése, valamint a nemzeti önrendelkezés tétele. Utólag maga Eduard Beneš is elismerte: „A bolsevik Oroszország hasznunkra vált azzal, hogy erősítette a nemzetek önrendelkezési jogának gondolatát, és felfordulást hozott Közép-Európába, főként a Habsburg Birodalomba.”³²

Nem azonnal, de hatott a fogolytáborok sokszínű világa, a nyelvek, értékrendek, mentalitások kavalkádjá és az őket célzó propaganda közéleti szocializációs mechanizmusa is.

²⁶ Arnošt Kolman cseh internacionalista szavait idézi Benko: *Bolševizmus*, 97–98.

²⁷ Lúbia Harbuľová: *Obráz Ruska v prácach a spomienkach slovenských legionárov*. In: *Mýtus-stereotyp-obraz Rusko v slovenských dejinách a kultúre*. Bratislava, 2011.; Joncev Zsolt: *A csehszlovák légión ábrázolása a szlovák irodalomban*. Budapest, 2018. (Doktori disszertáció [szlovák nyelven]) 88–118.

²⁸ Benko: *Bolševizmus*, 98.

²⁹ Uo. 99.

³⁰ Joncev: *A csehszlovák*, 174.

³¹ Uo. 112–113.

³² Idézi Holotík: *Ohlas Veľkej*, 687.

Ha nem is hittek az új világban, kezdtek kételkedni a régiben.³³ Ezzel a többlettudással érkeztek haza, ezen a szemüvegen keresztül kezdték nézni az otthoni állapotokat.

A hatóságok maguk is gyanakodva fogadták őket: minden Oroszországból érkezettet potenciális agitátornak és lázadónak tekintettek. A belügyminisztérium utasításait fentebb már idéztük, de a hadvezetést nem kevésbé aggasztotta a veszély: „A bolsevizmus, mely éppen olyan, mint egy teljes vérmérgezés, nem irtható ki egy csapásra; ha a drákói szigorral megregulázott legénység engedelmes lesz is, a kikényszerített fegyelem csak látszólagos, kritikus pillanatokban (az ellenséggel szemben) végzetes módon megmutatkozik teljes valójában.” A hosszas átnevelő munkát már a fogadóállomáson meg kell kezdeni, intettek a katonai szervek.³⁴

Az átnevelés persze nem kesztyűs kézzel folyt. Az amúgy is megalázó egészségügyi karanténban ideológiai ellenőrzésnek, vallatásnak is alávetették a hazatérőket. Egy, a szlovák régióban működő honvédparancsnokság még az egyházi vezetőket is felkérte, hogy lelkészeik mind a szószékről, mind beszélgetéseik során magyarázzák el a hazatérés után szabadságukat töltő katonáknak: az újonnan beléjük oltott nézetek nemcsak a haza, hanem saját maguk és családjuk számára is ártalmasak.³⁵

A gyanakvás azonban általában alaptalannak bizonyult: 1918 májusában a mintegy 120 ezer hazalátogatóból 1620 akadt fenn a rostán.³⁶ Ha egyesek radikalizálódtak is – és valóban látunk rá példát –, az már itthon ment végbe. A négyhetes otthoni szabadság során a katonák szembesültek a siralmas állapotokkal, a tönkrement birtokokkal, a nélkülözéssel, ugyanakkor tudomást szereztek a felsőbb körök jobb életéről és visszaéléseiről. Az otthoniak is azt várták tőlük, hogy a férj, az apa majd „rendet csinál”. A budapesti cenzúrahivatal a foglyoknak írt levelek alapján egy összeomló világ képét jelentette, s nem habozott idézni az otthoniak elvárásait: „Ha itthon volna, majd megtanítaná ezeket a kurva urakat. Ha a kormány nem lép közbe a reklamációk [a frontról történő visszahívások] ügyében, nagy dolgok fognak itt történni. [...] Ha nem lesz béke, itthon lesz igazi háború.”³⁷

Az új bevonulás – annak szlovák szempontból nem egyszerű tragikus következményeivel – elsősorban az utolsó háborús fél év nagy katonalázásaiban játszott szerepet. Habár a közös hadsereg létszámának csak 4 százalékát adták, a lázadások ötödét – főként Oroszországot megjárta – szlovákok kezdeményezték (holott korábban a szlovákok és a románok példaértékű, lojális katonának számítottak, akiknek többsége még a fogságban, a bolsevik kiküldöttek vagy a nemzetiek rábeszélése ellenére sem szegte meg esküjét).³⁸ E hónapokat vizsgálva minden összefoglaló munka kiemeli a szlovák egységek vezető, a többieket mozgósító szerepét a Monarchia hadseregének bomlasztásában, például a nagybecskereki, a rimaszombati, a trencsényi vagy a kragujeváci lázadásban, majd az olasz fronton október

³³ Benko: *Bolševizmus*, 104–107.

³⁴ *Sociálne a národné*, 168.

³⁵ Uo. 269–270.

³⁶ Benko: *Bolševizmus*, 104.

³⁷ *Sociálne a národné*, 97.

³⁸ Benko: *Bolševizmus*, 107.

végén.³⁹ Másrészt megjelentek az oroszországi jelszavak az elfogott katonaszökevények, illetve csoportjaik anyagaiban (a nyugatszlovák területen 1918 szeptemberében négyezer főre becsülték a *zöld káder* tagjainak létszámát). Esetükben azonban nem világos, valójában mennyire voltak tisztában az oroszországi folyamatokkal, a hatóságok pedig bármiféle lázító magatartásra, engedetlenségre hajlamosak voltak rásütni a bolsevizmus bélyegét.⁴⁰ Az erőszak 1918 októbere után általánossá vált, és a kastélyok vagy a zsidó kocsmák, boltok kifosztásával kapcsolatban ugyancsak a bolsevizmusra való hivatkozás jelenik meg a forrásokban: „Úgy bánunk el az urakkal, mint a bolsevikok Oroszországban!”⁴¹ „A leg-tisztább bolsevizmus uralkodik itt” – jelentette a napi rablások kapcsán november elején a vittenci [Chtelnica, Nyitra vármegye] Pálffy-birtok bérlője.⁴²

Összegzésként kijelenthetjük, hogy az októberi forradalom hatása ugyan nem tagadható, de az közvetettebben jelentkezett, mint azt az önlegitimáló csehszlovák polgári vagy a marxista történetírás sugallta. Valójában kevesek tették magukévá a forradalom ideológiáját Oroszországban, viszont az ott megtapasztalt viselkedésminták hazatérve, az elkeserítő otthoni körülmények hatására felszínre törtek, és az ösztönös népi igazságtétel számára keretül szolgáltak.

³⁹ Marián Hronský – Anna Krivá – Miloslav Čaplovič: *Vojenské dejiny Slovenska. IV. zv. 1914–1939*. Bratislava, 1996. 77–81., 89–90.; Dušan Kováč a kol.: *Prvá svetová vojna 1914–1918*. Bratislava, 2008. (= Slovensko v 20. storočí, zv. 2.) 285. A szlovák államánny körében készült hangulatjelentések, a lázadások és a vizsgálatok, ítéletek gazdag anyagát lásd *Sociálne a národné*, különösen a 95., 103., 105., 108., 125., 130., 133., 135., 136., 139. sz. iratok.

⁴⁰ Jakub Beneš: „Zelené kádry jako radikální alternativa pro venkov na západním Slovensku a ve středovýchodní Evropě 1917–1920. *Forum Historiae* 9 (2015) 2. sz. 23., 31.

⁴¹ Idézi: Benko: *Bolševizmus*, 108.

⁴² Idézi: Miloslav Szabó: „Rabovačky” v závere prvej svetovej vojny a ich ohlas na medzivojnovom Slovensku. *Forum Historiae* 9 (2015) 2. sz. 36.

„AZ 1917–1918–AS TÉL OROSZORSZÁGBAN HADIFOGLYAINK LEGNEHEZEBB IDŐSZAKA LESZ”

Hadifoglyorsok és az oroszországi forradalom

KABA ESZTER

.....
“THE WINTER OF 1917–1918 IN RUSSIA WILL BE THE TOUGHEST PERIOD
FOR OUR PRISONERS OF WAR.”

PRISONERS OF WAR AND THE RUSSIAN REVOLUTION

The revolutionary events that started in 1917 transformed to a considerable extent the life of the Russian prisoner camps and their inmates. They exerted great impact on everyday life, disturbed the customary order of the camps, and, moreover, the prisoners themselves occasionally fell victim to the spreading bloodshed. Several among the captives joined the Red Army because of the breakdown of public security, fearing for their lives, in the hope of getting arms, and upon their return to Hungary they had to face the consequences of such a decision. After 1919 fear of Bolshevism was greater in Hungary than ever before, and thus the slightest suspicion elicited recrimination, which, in its turn, was liable to effect negatively the living conditions, work possibilities and social relations of the given individual.

Keywords: Prisoners of war in Russia, World War I, Russian Revolutions, internment
.....

Tanulmányomban azt kísérem meg felvázolni, hogy az 1917-ben kezdődő forradalmi események mennyiben változtatták meg az oroszországi hadifogolytáborok életét. Lépésről lépésre haladva próbálok érzékeltetni, hogy a polgárháborús viszonyok milyen hatással voltak a foglyok hétköznapijaira, hogyan borították fel a táborok megszokott rendjét, és miként volt lehetséges az, hogy hadifoglyok is áldozataivá váljanak a vérontásnak, egy eset-történettel szemléltetve mindezt. Mint látni fogjuk, az oroszországi forradalom hatásai nem csak „azonnaliak” voltak. A hadifoglyok hazajutási lehetőségeit is nagyban befolyásolták ezek az események, és a hazatérőknek számolniuk kellett a rájuk vetülő „bolsevikgyanú” árnyékával, amely hosszú éveken át, vagy akár élethossziglan határozott meg életutakat.

Az oroszországi hadifogolytáborokban 1917-ben már több mint egymillió ember élt,¹ a tábori rendszer alapjaiban kialakult. A hadifoglyok jogait az – Oroszország által is elfo-

Kaba Eszter, főlevéltáros, Politikatörténeti Intézet.

¹ Pontos nyilvántartások hiányában gyakorlatilag lehetetlen megmondani, hányan kerültek orosz hadifogságba a Nagy Háború idején. A *Hadifogoly magyarok története* című könyvben, amely 1931 körül jelent meg, szerepelnek adatok a háború katonai veszteségeit illetően, de a szerzők – saját bevallásuk szerint – már akkor sem tudták pontosan megmondani ezek pontos mértékét. A hozzávetőleges adatok szerint Orosz-

gadott – 1907-es hágai konvenció rögzítette.² Az oroszországi fogságban lévő tiszti és legénységi állomány mindennapjai azonban merőben különböztek egymástól. Míg a legénységet a fogva tartó államnak lehetősége volt foglalkoztatni, addig a tiszti állomány tagjait nem kötelezhették munkára. Oroszország – Magyarországhoz hasonlóan – ki is használta az ország területén tartózkodó nagyszámú hadifogoly munkaerejét, amellyel a hadba vult férfiakat pótolta: a legénység tagjai bányákban, hadiüzemekben, vasútépítésen és mezőgazdasági munkán is dolgoztak.

Helyzetük jóval rosszabb volt, mint a tisztké: szállásaikat nagyobb, termenként akár száz főt is befogadó kőépületekben vagy földbarakkokban rendezték be, étrendjük sok esetben a kenyér-kása-káposzta-tea kvartettből állt. Az őket megillető napi ellátmány (2–5 kopejka) kifizetése is akadozott. Ebben a tekintetben a tiszték helyzete is hasonló volt, ők sem kapták meg az illetményeiket idejében. Míg a tiszteknek lehetőséget biztosítottak az önképzésre és a szórakozásra (színházak, kabarék és sportrendezvények formájában), addig a legénységi táborokban nem, vagy csak kivételes esetben volt alkalom a kikapcsolódásra, pihenésre.³

A forradalom hatásai – táborlakók és „bolsevikgyanús” elemek

A forradalom kitörésének híre a fogolytáborokban az általános „dermedtség” állapotát váltotta ki. Berezovkában „valóságos villámcsapásként” hatott a hír, amelyet 1917 márciusában egy nagyszabású esti hangversenyt megszakítva tudattak a hallgatósággal. A koncert abbamaradt, a táborparancsnokság arra szólította fel a hadifoglyokat, hogy további intézkedésig ne hagyják el szállásaikat.

A bejelentést követő hetekben csak egy dolog volt biztos: a bizonytalanság. A tábori fejelem meglazult, a kialakult napirend eltűnt.⁴ Ez az állapot nem csak a berezovkai tá-

ország 1 320 000 ezer katonát ejtett foglyul. A fogságba esett katonák zöme a Monarchia hadseregében szolgált, ezért, ha elfogadjuk, hogy ez a fenti csoportnak nagyjából 90 százaléka, akkor az 1 188 000 embert jelent. Azt azonban, hogy ebből mennyi volt a magyar hadifoglyok száma, még csak megtippelni sem lehet. A táborokban ugyanis eleinte nem csináltak nemzetiség szerint bontott listákat. Ez 1917 körül változott ugyan, de a Monarchia magyar birodalomfeléről érkezőket is legtöbbször osztrákokként jegyezték be, ezért a valós adatokat valószínűleg soha nem ismerhetjük meg. A hadifoglyok számának meghatározására korábban többen is kísérletet tettek. Lásd *Hadifogoly magyarok története*. I–II. Szerk. Baja Benedek et al. Bp., é.n.; Józsa Antal: *Háború, hadifogság, forradalom. Magyar internacionalista hadifoglyok az 1917-es oroszországi forradalmakban*. Bp., 1970.; Petrák Katalin: *Magyarok a Szovjetunióban, 1922–1945*. Bp., 2000.

² A konvenciót 1913-ban Magyarország is ratifikálta. 1913. évi XLIII. törvénycikk az első két nemzetközi békeértekezleten megállapított több egyezmény és nyilatkozat becikkelyezése tárgyában. <http://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91300043.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fextraparams%3D%7B%2522ID%2522%3A%2522FullTextSearch%2522%2C%2522Year%2522%3A%25221913%2522%2C%2522Kibocsato%2522%3A%2522TV0%2522%7D> (legutóbbi megtekintés: 2018. május 2.).

³ Eszter Kaba: Alltag in den russischen Kriegsgefangenenlagern im Ersten Weltkrieg. Tatsachen und Irrglauben. In: *Der Erste Weltkrieg aus ungarischer Sicht*. Hrsg. Róbert Fiziker – Csaba Szabó. Wien, 2015. 409–425.

⁴ *Hadifogoly magyarok története*, II. 247.

borra volt jellemző: 1917–1918 fordulójára a bolsevikok által megszállt területeken felbomlott a tábori rend, a foglyok ételmezését sem biztosították.

Az ételmisszerárak már a forradalom hírére az egekbe szöktek: 1917 áprilisában a kenyér 2 rubelbe, a kolbász másfél rubelbe került, miközben a tisztek 50 rubel ellátmányt kaptak havonta, ami a legszerényebb ételmezésre sem volt elég. A tisztek körében általános lett a pénzhiány, ezért sokan feladták addigi életvitelüket és megélhetésüket biztosítandó dolgozni kezdtek a környező településeken.⁵ A krasznojarszki táboréletről visszaemlékező Pogonyi Antal szerint a táborlakóknak megengedték, hogy a tábor területén belül dolgozzanak. Ők olyan árucikkeket állítottak elő, amely a civil lakosság vagy a katonaság igényeit elégítette ki: felszerelési tárgyakat, szíjakat, csatokat, de a török hadifoglyok például saját készítésű édes süteményeiket árulták a tábori lakókban.⁶

A tisztek és a legénység helyzetén a különböző segélyszervezetek igyekeztek enyhíteni. A dán királyi konzulhelyettes Krasznojarszkban 10–50 rubel támogatást osztott szét a táborlakók között a havi ellátmány feljavítására, de ilyen jótékony adományokat nemcsak ebben a táborban, hanem – többek között – Kresztiben, Petropavlovszkban és Krasznaja Recskán is kaptak. Ugyanakkor tegyük hozzá, hogy míg a tiszteknek ez utóbbi helyen 25 rubel, addig a legénység tagjainak csak 5 rubel járt.⁷

A forradalom hatását a foglyok jelentős része tehát először saját bőrén, pontosabban saját gyomrán tapasztalta. A Monarchia vezetése tisztában volt hadifoglyainak helyzetével, ezért pénzbeli támogatást, ételmisszert, ruházatot és orvosi ellátáshoz szükséges cikkeket küldött semleges közvetítőkön, azaz a Vöröskereszt szervezetein és Dánián keresztül Oroszországba. A pénzküldeménynek azonban nem sok hasznát vették: az orosz valuta rohamosan értéktelenedett, ráadásul az országban különböző pénznemek voltak forgalomban, ami a támogatást gyakorlatilag jelentéktelenné tette. Végül a Vöröskereszt 1918-ban talált áthidaló megoldást erre a problémára: Antipihában és Kanszkban a szervezettől kaphattak kölcsönt azok, akiknek otthoni hozzátartozói azt vissza tudták fizetni az egyesület számára. A névsorokat egyenesen Bécsbe küldték az osztrák Vöröskereszthez, és kísérőlevélben kérték a szervezetet, hogy nyugtassák meg a felsorolt hozzátartozókat a listán szereplők egészségi állapota felől, és fiztessék meg velük a felvett kölcsönt.⁸

1918–1919 fordulójára a hadifoglyok helyzete tovább romlott. A cári bürokrácia összeomlásával megszűnt a táborok őrzése és a foglyok ellátásának koordinálása is. A segélyszervezeteken és a dán királyi konzulátuson keresztül érkező adományok ugyan enyhítettek a helyzeten, de a megélhetést nem biztosították. A táborlakók közül sokan döntöttek úgy, hogy megpróbálnak hazajutni. Oroszország európai részéből a szervezett hazaszállítás is megindult Lengyelországon és Litvánián keresztül 1918 decemberében.⁹

⁵ *Hadifogoly magyarok története*, II. 252–254.

⁶ Pogonyi Antal visszaemlékezése. Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (= PIL) 867. fond P-8. ő. e.

⁷ Österreichisches Staatsarchiv (Wien), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, AOK-EVIDENZBÜRO 3854. doboz.

⁸ Uo.

⁹ A hazaszállításról bővebben lásd Bonhardt Attila: A magyar hadifoglyok hazaszállítása az I. világháború után. Magyar hadifoglyfogadó bizottságok Lengyelországban és Litvániában. 1918 december–1921 augusztus. *Haditörténelmi Közlemények* 2 (1994) 29–74.

A Szibériában és Turkesztánban rekedt hadifoglyok zömének viszont még évekig kellett várni a hazajutásra. A táborokban maradt hadifoglyok között egyre nagyobb teret hódított a bolsevik propaganda. Sokan közülük a Vörös Gárda, majd a Vörös Hadsereg katonái lettek, pártiskolát végeztek, hogy aztán agitátorként járják a hadifogolytáborokat, illetve beléptek az Oroszországi Kommunista (bolsevik) Pártba OK(b)P.¹⁰

A polgárháború arcvonala folyamatosan hullámzott – mindezt a hadifoglyok is meg tapasztalhatták. Hol a vörösök, hol a fehérek regnáltak felettük és könyörtelenül irtották az „előző rendszer” híveit. A Jenyiszeji kormányzásban lévő Krasznojarszkban is sűrűn változott a politikai széljárás: a folyóparti barakkvárost már 1917 tavaszán elérte a forradalom. Márciusban a helyi bolsevik csoport megkezdte a Vörös Gárda megszervezését, jelentős változás a tábor irányításában és életében azonban csak 1918 januárjában következett be: ekkor már hadifoglyokból is alakítottak Vörös Gárda-osztagokat. Krasznojarszkot a bolsevikok szibériai fellegvárának tartották, ezért birtoklásáért elkeseredett harcok dúltak a Cseh Légió és a vörösök között. Mikor az előbbieket elfoglalták a várost, a hadifoglyok közül rendre bebörtönözték vagy kivégezték a „bolsevikgyanús” elemeket. Ez történt 1919 nyarán is, amikor többek között a tábori lap „szerkesztőségének” tagjai is az áldozatok közé kerültek.¹¹

Az eredeti foglalkozásukat tekintve újságírók és ügyvédek is tömörítő, kényszerűen szerkesztőség tagjai *Ember* címen adtak közre kézzel írott újságot hadifogolytársaik szórakoztatására. A lapban főleg szépirodalmi témájú cikkek voltak, s azt szélesebb olvasóközönségnek szánták. Szerkesztői közé tartozott Zalka Máté, Sugár Béla, Bányai Kornél, Pogonyi Antal, Dornbusch Richárd, Dobay. Az újságot Várad Antal illusztrációi díszítették, a szerkesztőség rendszerint a helyi török kávéházban ülésezett. A másik lap, a *Jeniszei*, 40-50 oldal terjedelmű, félféves nagyságú, „művészi kiállítású” füzet volt, amely 4-5 példányban jelent meg. Illusztrációit az a Baja Benedek festőművész készítette, aki hazatérve részt vett a *Hadifogoly magyarok története* című munka összeállításában. Írói közé tartozott Ludwig (vagy Ludvig) Kálmán, Forgách (vagy Forgács) Dezső, Dukez Artúr, Dornbusch Richárd. A lapot kézről kézre adták, megvitatta a benne lévő politikai cikkeket, a helyi eseményekről szóló híreket, az irodalmi kritikákat. A lapkészítésben szintén részt vevő Pogonyi Antal visszaemlékezésében külön kiemelte, hogy az újságot „éles marxista állásfoglalása miatt nem lehetett a nagy nyilvánosság elé vinni. Csak azok az elvtársak kapták meg, akikben megbíztunk úgy a legénységi, mint a tiszti táborban.”¹² A szerkesztők „marxista állásfoglalás”-áról Markovits Rodion is megemlékezik *Szibériai garnizon* című regényében Dukez Artúrnak a krasznojarszki lágérben tartott előadás-sorozata kapcsán.¹³ A jogász Dukez Artúr hadapródként került a frontra és már 1914-ben fogságba esett, ahol

¹⁰ A tanulmányban nem térek ki részletesen a hadifoglyok internacionalista tevékenységére, erről korábban több átfogó munka is született. Vö. Józsa: *Háború, hadifogság; Magyar internacionalisták Szibériában és a Távol-Keleten, 1917-1922*. Szerk. Pach Zsigmond Pál et al. [Bp.,] 1978.; Józsa Antal – Millei György: *A rendíthetetlen százezer*. [Bp.,] 1968.

¹¹ Petrák Katalin: *Emberi sorsok a 20. században*. Bp., 2012. 43–53.

¹² Pogonyi Antal visszaemlékezése. PIL 867. fond P-8. ő. e.

¹³ Markovits Rodion: *Szibériai garnizon*. Pomáz, 2009. 417–418.

bekapcsolódott a hadifoglyok szocialista-antimilitarista mozgalmába. Ez az eszmerendszer nem állt távol tőle, hiszen 1912-től a magyarországi Galilei Kör titkáráként tevékenykedett. A Markovits által említett előadásait *Kapitalizmus mint államvallás* címen tartotta meg, hallgatósága a hadifogoly munkások közül került ki – őket foglalkoztatták éhbérért a szintén hadifoglyok közül kikerült helybeli kisvállalkozók. Az estnek nagy visszhangja volt, olyannyira, hogy a már említett *Jeniszei* című lap előfizetésére nem is mertek az emberek nyíltan feliratkozni, annyira tartottak attól, hogy őket is elérni a „Dukesz-féle izgatás” bélyege. A szerkesztőknek nem is az előfizetési bevétel volt a fontos, hiszen a lapnak nem voltak magasak az előállítási költségei: valójában egy olyan kör kialakítására törekedtek, ahol nyíltan, szabadon beszélhetnek. A folyóirat végül – Dukesz összeállításában – egy olyan táblázatot is közölt, amely számszerűen kimutatta, hogy az áremelkedések és a pénz elértéktelenedése miatt mennyivel csökkent a hadifogoly munkások fizetése.

A megjelent lapszámok tartalmát egészeiben nem, csak közvetve, más forrásokból ismerhetjük meg, a lapoknak ugyanis egyetlen példánya sem maradt fent. 1919 nyarán a kolcsakistáktól való félelemben az összeset megsemmisítették – későn. „Bolshevik propaganda, a bolshevik párthoz tartozás miatt és mint vörös gárdistákat” 1919. augusztus 1-jén főbe lőtték a lapok szerkesztőit is: Forgács Dezsőt, Ludwig Kálmánt, Dukesz Artúrt – a változó politikai széljárásban mindennek ára volt. A kivégzésről és az előző napok eseményeiről Pogonyi már idézett visszaemlékezésében így ír: „1919. július 30-án hajnalban a hadifogolytábor melletti barakkokban elszállásolt 30. szibériai lövészezred megtagadta a szolgálatot. Az erőszakkal besorozott parasztfiúk nem akartak harcolni saját testvéreik ellen, elkergették tisztjeiket és hatalmukba kerítették a tábort. Kemény harc fejlődött ki a krasznójarszki helyőrség és a felkelők között, akiknek soraiban magyar hadifoglyok is voltak.” A túlerőben lévő helyőrség győzelme után, Pogonyi emlékei szerint, megkezdődött a leszámolás. „Hosszú gödröket ásattak velük [t. i. a lefegyverzett katonákkal] mindenüket elszedték és egy szál alsóruhában felsorakoztatták őket a gödrök mellett. [...] Megdőrdültek a sortűzek, ropogtak szünet nélkül. Az egyik csoport végignézte a másik kivégzését, amíg mind el nem fogytak, mind bele nem zuhantak holtan egymás fölé az árokba.” A hadifogolytáborban másnap a 12. csehszlovák lövészezred hadbíróságának ítélete nyomán 12 magyar tisztet és öt legénységi állományút lőttek főbe, köztük a szerkesztőség fent már említett tagjait. Az esetről Blagos, a csehszlovák kormány képviselője a következőképpen számolt be az irkutszki dán konzulnak (akinek védelme alá tartoztak ekkor a hadifoglyok): „A krasznójarszki katonai táborban ez év július 30-án lezajlott fegyveres felkeléssel kapcsolatban [...] a házkutatás alkalmával valóban sok gyanús magyar irodalmat találtunk, magyar folyóiratokat, a csehszlovákok ellen irányuló ellenséges agitációs tartalommal [...]. A házkutatás eredményeinek alapján [...] a (felállított) bizottság [...] megállapította, hogy a magyar hadifoglyok között titkos szervezet létezett, amely agitációt és propagandát folytatott, valamint bűnös akciókat szervezett az oroszországi csehszlovák hadsereg ellen [...]”¹⁴

¹⁴ Markovits is megemlékezett idézett művében a kivégzésekről. Lásd Markovits: *Szibériai garnizon*, 430–435.

Pogonyi Alekszandr Vasziljevics Kolcsak fehér gárdistái elől a városba menekült, ahol nem találtak rá. 1922-ig maradt a Szovjetunióban, ekkor Berlinbe, majd onnan Bécsbe került. 1922–1923 telén érkezett haza Magyarországra. Az 1930-as években gobelinfestőként dolgozott, 1945 után – orosz tudásának köszönhetően – rendőr lett, innen ment nyugdíjba az 1950-es évek elején. 1967-ben halt meg.

Dornbusch a Szovjetunióban maradt, ahol 1938-ban letartóztatták. 1942 márciusában halt meg koncentrációs táborban. Sugár Béla 1927-ig Krasznajarszkban élt, további sorsa ismeretlen. Bányai Kornél hazatérve *Az Est*-lapok és a *Nyugat* munkatársaként publikált. Végül a nagyvárosi életformát feladva 1929-ben a Tiszaföldvár melletti Homokra költözött, 1934-ben halt meg. Válogatott verseit a *Magvető* 1967-ben adta közre *Vasénekü testvéreim* címmel. Zalka Mátéval 1921-ben találkozott utoljára Pogonyi: „Úgy él az emlékezetemben, mint ahogy akkor láttam gyűrött, szürke, kockázott vászonkabátjában, kínai sapka a fején, kicsi bajuszkája volt kerek arcán és mindig valami tüz volt a szavaiban.” Zalka a Szovjetunióban maradt, első kötetét Moszkvában, orosz nyelven publikálták 1924-ben. 1936-ban önkéntesként ment Spanyolországba, ahol Lukács Pál néven nemzetközi ezredek szervezett. 1937-ben a spanyol polgárháborúban esett el.¹⁵

Azok közül a hadifoglyok közül, akik szerepet vállaltak a forradalomban, sokan kint maradtak a Szovjetunióban. Egy részük saját akaratából nem jött haza, mivel az 1920-as évek elejére már saját családot alapított, mások pedig egyszerűen lemaradtak a hivatalos állami hazaszállításról és nem volt elegendő pénzük, hogy hazatérjenek. Ők utóbb állami gazdaságokban vagy az iparban helyezkedtek el, többségük egyszerű munkás, cipész vagy asztalos volt. Életútjukat, illetve annak bizonyos szakaszait jelenleg két rendelkezésünkre álló forrásból tudjuk rekonstruálni, de ezt is csak abban az esetben, ha tagjai, vagy legalábbis tagjelöltjei voltak a bolsevik pártnak. A párt ugyanis 1921-ben és 1926–1927 fordulóján készített pártösszeírást¹⁶ – a fennmaradt kérdőívek sok információt tartalmaznak ugyan, de jellegükönél fogva nem adnak tájékoztatást az egyes személyek életkörülményeiről, családi, társas kapcsolatairól – így „az arctalan tömegek” esetében nem tudjuk meg, hogy további életükre milyen hatással voltak vöröskatonaként eltöltött éveik.

A forradalom hatásai – a hazatérők

A határszéli meleg fogadtatás után minden hazatért hadifogoly útja a leszerelőtáborba vezetett, ahonnan általában 10–14 nap egészségügyi vesztégár és politikai „átvilágítás” után távozhattott, ha nem találtak semmilyen terhelő bizonyítékot a kinti tevékenységét illetően. Több leszerelőtábor is létezett Magyarországon (a nagyobbak: Debrecen, Miskolc, Inota, Ostffyasszonyfa, Csót, Zalaegerszeg), az Oroszországból hazatérteket azonban – fő-

¹⁵ A tanulmányban szereplő hadifoglyok életrajzi adatai – amennyiben nincs mellettük más forrásmegjelölés – a Politikatörténeti Intézet által gondozott *Magyarok a Szovjetunióban 1914–1941* című biográf adatbázisból és az ahhoz kapcsolódó anyaggyűjtésből származnak. Az adatbázisról bővebben lásd <http://polhist.hu/intezet/leveltar-konyvtar/magyarok-a-szovjetunioban/> (legutóbbi megtekintés: 2018. március 10.).

¹⁶ Az összeírások anyaga megtalálható a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár gyűjteményében.

ként 1920 után – szinte kivétel nélkül a Veszprém megyei Csótra¹⁷ szállították. A tábor töredékesen fennmaradt iratanyaga¹⁸ és egy 1961-ben készült interjúsorozat¹⁹ segíthet rekonstruálni a tábor mindennapjait.

Csóton a hazatérők fogadását és leszerelését elősegítő szervek mellett „különleges beosztású kirendeltségek” is működtek. Kötelességük volt, hogy kipuhatolják, megfigyeljék és kiemeljék a beérkező kommunistákat, vöröskatonákat és pártfunkcionáriusokat (agitátorokat).

A politikai átvilágítást elsősorban a „T” osztály (Tájékoztató Szolgálat) végezte, tevékenységét támogatta és segítette a „M. kir. állami rendőrség Csóti kirendeltsége”. A „T” osztályt, vagy „T” szolgálatot 1920. szeptember 20-án hozták létre, azzal a feladattal, hogy az oroszországi hadifoglyok személyéről, tevékenységéről adatokat gyűjtsön, azokat rendezze és nyilvántartásba vegye. Ha valaki a nyilvántartásban szereplő személyek közül a táborba érkezett, azt azonnal kiemelték a szállítmányból és vizsgálatot indítottak ellene. Az információk részben a külföldön felállított hadifogoly-fogadó bizottságoktól²⁰ származtak, részben pedig azoktól a detektívektől, akik a hazatérő csoportok közé vegyülve, a katonák történeteit hallgatva tettek jelentést azok esetleges bolsevik tevékenységéről.

A „besúgóhálózaton” kívül a leszerelőkre kifejtett presszió is jól működött: sokan önként tettek jelentést a „T” osztálynak, mások a kihallgatás során vallottak társaikra. Az itt vezetett nyilvántartás ma is bőséges információt nyújt az egykori hadifoglyok kommunistagyanús tevékenységéről, mert a táborban történő visszatartás okát minden esetben rögzítették.²¹

Szintén a tábor levéltári anyagából tudjuk a petrográdi vörösparancsnoki iskola előadójának névsorát is, melyet László Ferenc malomsoki tanító állított össze 1922-es hazatérését követően. A névsorban szerepel többek között Végh Guidó százados és Kapitány Gyula vezérkari százados – történetük több szempontból is érdekes.

¹⁷ Az 1915 és 1923 között működött táborról részletesen lásd Rác István: *Adatok a csóti hadifogolytábor történetéhez*. Csót, 1973.; Uő: *Csót, Hajmáskér, Zalaegerszeg. Adalékok a csóti „leszerelő”, a hajmáskéri és a zalaegerszegi internálótáborok történetéhez, 1919–1923*. Pápa, 1977.; Bonhardt Attila: *A magyar hadifoglyok hazatelepítése az I. világháború után. A magyarországi leszerelőtáborok 1919–1923. Hadtörténelmi Közlemények 3 (1994) 19–56.*

¹⁸ A csóti leszerelőtábor iratanyaga a Hadtörténelmi Levéltárban (= HL) található. HL II. fondfőcsoport, Leszerelőtáborok, Hadifogoly-leszerelőtábor, Csót, 25–27. doboz

¹⁹ A csóti hadifogolytábor történetére vonatkozó dokumentumok összegyűjtésével a Pápai Járási Tanács Végrehajtó Bizottsága 1961-es határozata alapján bíztak meg egy külön e célra felállított munkabizottságot. A gyűjtés anyagát 1970-ben továbbították a Hadtörténelmi Levéltárnak, ahol ma is megtalálható. HL II. fondfőcsoport, Leszerelőtáborok, Hadifogoly-leszerelőtábor, Csót, 27. doboz

²⁰ A Monarchia felbomlását követően a hadifoglyok hazaszállításáért a magyar Hadügyminisztérium felelt, amely 1918 decembere és 1921 augusztusa között hadifogoly-fogadó bizottságokat működtetett Lengyelország, Litvánia és Ukrajna területén, ezzel segítve elő a hazatérést Oroszország európai részéről. Bonhardt Attila: *A magyar hadifoglyok hazaszállítása az I. világháború után. Magyar hadifoglyfogadó bizottságok Lengyelországban és Litvániában 1918 december – 1921 augusztus. Hadtörténelmi Közlemények 2 (1994) 29–71.*

²¹ Ezek az alábbiak voltak: párttagság, Vörös Hadsereg katonája, pártiskolai tanulmányok, agitatori tevékenység, illetve az egyéb kategória, amibe beletartozott például a kémgyanus viselkedés és a vörösparancsnoki iskola elvégzése.

Kapitány Budapesten végezte a Ludovika Hadapródiskolát, majd a 24. honvéd gyalogezrednél kezdte meg aktív szolgálatát. A több nyelven beszélő tehetséges fiatal katona a bécsi vezérkari akadémia elvégzése után Stromfeld Aurél ajánlására került vissza a Ludovikára 1913-ban – immár tanárként. 1914-ben már a fronton találjuk, Przemysl ostromakor esett fogságba 1915 márciusában. Megjárta a krasznojarszki és a barnauli hadifogolytábor. 1917-ben még elképzelései között szerepelt, hogy egy hadifogoly-szállítmánnyal ő is hazatér, de amikor a csoport hazajutását megakadályozták, feladta terveit és belépett a Vörös Hadseregbe. 1919-ben már párttag lett, Omszkban, majd Moszkvában járt parancsnokképző tanfolyamra. 1920-ban Bakuba vezényelték, az ottani magyar nyelvű tiszti tanfolyam parancsnoka lett. Utóbb ebből a tanfolyamból nőtt ki a Felsőbb Magyar Vörösparancsnoki Főiskola. Kapitány később visszatért Moszkvába, ahol a Frunze Akadémia tanára, tananyagainak egyike szerzője lett. Ha úgy tetszik, „szép karrier” elé nézhetett volna, amit azonban tuberkulózis akadályozott meg – tüdőműtét során hunyt el 1928-ban.²²

Végh Guidó az 1920-as évek elején kilépett a Vörös Hadseregből, vendéglős lett Leningrádban. Az 1930-as évek „tisztogatásai” azonban őt sem kerülték el: a Szoloveckij-szigeten lévő munkatáborok egyikébe internálták.

A „T” osztály tehát olyan személyekre vonatkozóan is rendelkezett bőséges információval, akik soha nem tértek haza Szovjet-Oroszországból. Az így szerzett adatoknak azonban csak egy része volt valóságos, sokan személyes ellentéteiket használták fel, vagy kósa pletykákra alapozva jelentettek társaikról. Csakhogy ezeket az információkat – míg hamis mivoltuk be nem bizonyult – a „T” osztály sokszor tényként kezelte, így sokan anélkül kerültek elkülönítésre, hogy erre különösebb okot szolgáltatott volna.

Az 1961-es interjúsorozat egyik interjúalánya is az őt ért méltánytalanságra panaszkodott. Tóth Gábor zászlós, bakonyszűcsi lakos 1921 decemberében 6 év és 8 hónapnyi fogság után tért haza a hadifogságból. Petrográdban volt fogvatartott, a hadifogolyszínháznál dolgozott: műsorokat rendezett és maga is fellépett, táncolt és énekelt. „...és amikor hallottam, hogy itt van Csót község, ahol engem ártatlanul bántottak, mert nem voltam párttag és nem voltam semmi, nem csináltam rosszat, én csak jót csináltam kérem és abszolút nem politizáltam, hát nagyon rossz emlék és ha lehet Csótot el is kerülöm, mert mindig eszembe jutnak azok a régi dolgok. Mert nem mindegy, hogy az ember 6-8 évig hadifogoly, hazahozzák és akkor még ilyen fogadtatásban részesült, hogy pofonütik és nem adhatja vissza. Méghozzá ártatlanul. Ez bizony kellemetlen volt.”

A fizikai atrocitás mellett Tóth rossz kosztról és a nap bármely szakában történt kihallgatásról is beszámolt. A fogda tényét egy másik visszaemlékező, Pósa Lajos homokbödögei lakos is megerősítette, aki besegítő munkaerőként dolgozott a táborban. A „Se-

²² Egykori vörös hadseregbeli társai közül nem mindenki volt ilyen „szerencsés” – így például Kidais Viktor sem. Kidais szintén hivatásos tiszt volt (ezredes), mikor fogságba esett az orosz fronton. Már 1918-ban belépett az OK(b)P-be és a Vörös Gárdába is. Életútja több ponton megegyezik Kapitány Gyuláéval, többek között ő is tanított a moszkvai Frunze Akadémián. Később Tuhacsevszkij közvetlen munkatársa lett. A sztálini terror idején, amikor úgymond „lefejezték a szovjet katonai vezetést” – 1937-ben –, őt is letartóztatták, ellenforradalmi, trockista szervezetben való részvételért. Elítélték, és a Moszkva melletti Kommunarkában kivégezték.

miszlierőd”, ahogy nevezték, egy nagyobb barakképület volt, körülkerítve négysoros dróttal, majd egy négy méter magasságú deszkapalánkkal. A palánk tetején lévő „járdán” járt körbe az őrség. Két sarkában őrbódé volt, reflektorral felszerelve. A nem kielégítő élelmezésről az 1923 karácsonyán hazaérkezett Németh Sándor is beszélt, hozzátéve, hogy a hazatérőket „kémek és besúgók” vették körül. A visszaemlékezésekből egyértelmű, hogy az 1920 után hazaérkezők politikai megbízhatóságát jóval szigorúbban vizsgálták és ítélték meg, mint a korábban hazatért társaikét.

Az igazolóeljárás lefolytatása után azokat, akiknek kinti tevékenységét nem tudták kellően bizonyítani, vagy nem találták elég súlyosnak, hazaengedték otthonaikba – rendőri felügyelet mellett, azaz nekik előre meghatározott időközönként jelentkezniük kellett az illetékes rendőrkapitányságon.

Azok a leszerelt katonák, akiket „politikai múltjuk” miatt internáltak, Zalaegerszegre kerültek.²³ A táborban uralkodó állapotokról Rupert Rezső képviselő interpellált 1922 januárjában a Nemzetgyűlésben.²⁴ Állítása szerint a tábor belsejében lévő 10. barakkban külön őrizet alatt tartottak 75, Oroszországból hazatért hadifoglyot, „akit Csótról hoztak ide, miután ott borzalmasan megverték, megkínnozták őket. Kínzásokkal kicsikart vallo-mások, aljas besúgás alapján, a külvilágtól légmentesen elzárva tartják »véreinket«, akiknek az a bűnük, hogy 6-7 évi fogság után hazakívánoztak.”²⁵ Rupert ebben az interpellációjában több személyes történettel is színesítette mondandóját, magának az internálásnak a létjogosultságát is megkérdőjelezve. A tábor körüli anomáliák nem ültek el, végül 1922 novemberében Hébelt Ede, a soproni kerület szociáldemokrata képviselője interpellált az internálótábor ügyében, a bezárás mellett szóló érveit személyes tapasztalataival támasztva alá.²⁶

Hébelt többek között a táborlakók életkörülményeiről is beszélt: a 25 dkg-os napi kenyéradagról, a méltatlan elhelyezésről, külön kiemelve azt a közel 80 embert, akik hadifogolyként Oroszországból tértek haza és most arra várnak, hogy „kommunistagyanús-ként” visszazállítsák őket. Az interpellációra érkező hozzászólások a tábor feloszlását követelték. A visszaélések kiderítésére 1923 januárjában pártközi parlamenti bizottság alakult.²⁷

A helyszíni szemlére végül februárban került sor, a *Pesti Hírlap* kiküldött munkatársa, Benda Jenő kísérté végig a táboron a bizottság tagjait.²⁸ Beszámolója elég lehangoló képet fest a tábor helyzetéről, de a képviselők egy része még így is sokkal jobbnak ítélte meg az ott lakók életkörülményeit, mint ahogy azt a tábor feloszlása mellett kardoskodók be-

²³ A tábor működéséről és az internálási rendszerről bővebben lásd Paksy Zoltán: Hadifoglyótáborból internálótábor. A traumák nyomán átalakuló Magyarország új intézményei. In: *1916 – a fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Szerk. Egry Gábor – Kaba Eszter. Bp., 2017. 157–193.

²⁴ Az 1920. évi február hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója. 16. Bp., 1922. 83–97. A nemzetgyűlés 300. ülése 1922. január 28-án, szombaton.

²⁵ Uo. 91.

²⁶ Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés naplója. 6. Bp., 1923. 36–44. A nemzetgyűlés 62. ülése 1922. november hó 29-én, szerdán.

²⁷ Pártközi bizottság utazik Zalaegerszegre. *Pesti Hírlap* 1923. január 12. 4.

²⁸ Benda Jenő: Internáltak tábora. *Pesti Hírlap* 1923. február 25. 1–3.

állították. A tábor körüli huzavona nem ült el, de végleges bezárására csak 1924 decemberében került sor – ekkor a korabeli tudósítások szerint „politikai természetű internált” már nem tartózkodott Zalaegerszegen.²⁹

Mint látható, az 1917-ben Oroszországban kirobbant polgárháború hatása messzire gyűrűzött. A hadifoglyok jelentős része, noha semmilyen politikai szerepet nem vállalt az eseményekben, mégis tapasztalta annak hatásait. A foglyok életkörülményei lényegesen rosszabbodtak, a „fehérek” és a „vörösök” közti összecsapások ezek életét követelték. A közbiztonság jelentősen romlott, így sokan saját életüket féltve, a fegyverhez jutás reményében álltak be vöröskatonának – hogy aztán hazatérve ennek az elhatározásnak a következményeivel kelljen szembenézniük. Magyarországon 1919 után a korábnál is erősebb volt a bolsevizmustól való félelem, így érthető, hogy a hazatérők kinti tevékenységét nagyítóval vizsgálták. A legenyhébb gyanút is súlyos retorziók követték, akár éveken keresztül meghatározva az adott egyén életkörülményeit, munkalehetőségeit és társas kapcsolatait is.

²⁹ Havonta három millióba került minden internált az államnak. *Magyarország* 1924. december 10. 5.

AZ 1917. ÉVI OROSZORSZÁGI ESEMÉNYEK KARIKATÚRÁK TÜKRÉBEN

TAMÁS ÁGNES

.....
THE RUSSIAN EVENTS OF 1917 IN THE MIRROR OF CARICATURES
.....

The study explores the ways in which the Austro-Hungarian satirical journals (Borsszem Jankó, Bolond Istók, Mátyás Diák, Üstökös, Kikeriki, Die Muskete, Wiener Caricaturen) represented the Russian events of 1917 on caricatures. It presents in chronological order the pieces of information that the artists illustrated with pictures, how they adapted to the Austro-Hungarian interests in the great war, how they interpreted the fall of the Tzar, the failure of Kerenskiy, and how they reported about the coming to power of Lenin. The last drawings already represent the festivities following the peace talks.

.....
Keywords: caricature from Budapest and Vienna, Russian Revolutions, World War I
.....

Az 1917. évi oroszországi események és azok következményei nagymértékben alakították Oroszország és hosszú távon az egész világ 20. századi történelmét. A következőkben ezek képi ábrázolásait vesszük górcső alá az 1917-ben, Budapesten megjelent élclapok karikatúráin, amit kiegészítünk bécsi humoros sajtótermékek vizsgálatával. Az elemzés szempontjából megkerülhetetlen, hogy az első világháború alatt a karikaturisták csak világháborús kontextusban reagálhattak az oroszországi folyamatokra. A háborús győzelem reményében értékelték a belpolitikai változásokat. Vajon a keleti nagyhatalom folytatja-e a háborút az antant oldalán, vagy az újonnan hatalomra került erők valamelyike békét köt-e a központi hatalmakkal?

A téma tárgyalási módja, és annak képi megjelenítése erősen kötődött az első világháborúhoz. Az élclapok a cenzúra megszabta keretek között követhették nyomon az aktuális eseményeket. Hadiérdekeket sértő vagy a katonák, illetve a hátszág motivációját esetleg csökkentő képek, interpretációk nem láthattak napvilágot az Osztrák-Magyar Monarchia egyik felének élclapjaiban sem.¹ Remélhették ugyan, hogy Oroszország új vezetői kiléptetik a nagyhatalmat a háborúból, s ezáltal megszűnik a háború keleti frontja, azonban például a magyarországi pacifizmusnak nem adhattak hangot.

Tamás Ágnes PhD, tudományos munkatárs, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Modernkori Magyar Történelmi Tanszék.

¹ Mucsi Ferenc: Sajtó, cenzúra Magyarországon az első világháború idején. *Történelmi Szemle* 27 (1984) 192–202.

Az analízisbe a *Borsszem Jankó*, a *Mátyás Diák* és a *Bolond Istók* című budapesti vicclapok karikatúráit vontuk be. A *Fidibusz* és a *Kis Élcslap* nem közölt képeket e témában, és a *Magyar Herkó Páter* rendelkezésre álló egyetlen számában sem találtunk az oroszországi változásokra vonatkozó alkotást. Hiányos az *Üstökös* 1917. évfolyama is, így azzal csak kiegészíteni tudtuk az elemzést. A bécsi élclapok közül a *Kikeriki*, a *Wiener Caricaturen* és a *Die Muskete* karikatúráit vizsgáltuk.² Az oroszországi és a háborús eseményekre történő reagálásban 1917-ben nem mutatnak nagy különbséget a békeidőben egyébként különböző pártokhoz köthető élclapok. A *Mátyás Diák* és a *Bolond Istók* is függetlenségi-ellenzéki lapok voltak a dualizmus korában; a *Mátyás Diák* idegenellenessége, míg – bizonyos időszakokban – a *Bolond Istók* antiszemitizmusa emelhető ki jellemzőként. A *Borsszem Jankó* liberális szellemiségű élclapként működött, de az 1905–1906-os magyarországi kormányválságok időszakában veszített népszerűségéből. Fennmaradását a kormányzatnak és Tisza Istvánnak köszönhette, aki 1913-ban, a háború kezdete előtt nagy összegű szubvencióban részesítette a lapot, amely azután a háborús években hozzáigazodott a kormány propagandájához.³ A bécsi lapok közül a *Wiener Caricaturen*-ről annyit tudunk, hogy a szerkesztők a liberális eszmék hirdetését tűzték zászlójukra. A *Kikerikit* német nemzeti irányvonalat követve szerkesztették, a 19. század végétől már nyíltan antiszemita irányvonallal. A *Die Musketét* 1905-ben hozták létre azzal a céllal, hogy megjelenjen egy, a katonai körök igényeit, érdeklődését kiszolgáló liberális vicclap.⁴

Az oroszországi belpolitikai helyzettel – a hazai olvasók figyelmét a keleti birodalom esetleges háborús gyengülésére irányítandó – már 1917 előtt foglalkoztak az élclapokban. Kül- és belpolitikai problémákat, a duma és II. Miklós orosz cár konfliktusait rajzolták meg; például a cár *Két tűz között* ül középen. Ezen a képen az egyik oldalról a dumát megtestesítő, az élclapokban klasszikusnak tekinthető módon ábrázolt orosz figura – aki a 19. század második felétől az oroszokat személyesíti meg a gúnyrajzokon – jogokat követel a népnek, a másik oldalról fegyvert tart az uralkodó felé egy osztrák–magyar katona.⁵ Kiemelték továbbá a cári rendszer kegyetlenségét; rendszeresen visszatérő elem a karikatúrákon a cár vagy a hadsereg fővezére, Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg mellett megjelenő koponya vagy a halál Kaszásként.⁶ Utaltak a nagyszámú elesett orosz katonára is, akik arctalan tömegként, holtan láthatók körülöttük, s akiket az önkényuralkodó a magyar karikatúrák üzenete szerint könnyedén feláldozott. A Kaszás, a koponyák és

² Az interneten elérhető bécsi humoros lapok közül átnéztük a *Die Bombe* címűt is, ebben azonban nem találtunk a témába vágó gúnyrajzot. A bécsi vicclapok elérhetőik: http://anno.onb.ac.at/alph_list.htm. (Legutóbbi megtekintés: 2018. szeptember 4.)

³ Buzinkay Géza: Sajtó és/vagy propaganda az első világháború alatt. In: *Propaganda az I. világháborúban*. Szerk. ifj. Bertényi Iván – Boka László. Bp., 2016. 236.

⁴ Eduard Castle: *Deutsch-österreichische Literaturgeschichte*. I–IV. Wien, 1930. III. 389–392., 901–902. Az élclapokról részletesen lásd Tamás Ágnes: *Propagandakarikatúrák ellenségképei Szarajevótól Párizsig*. Bp., 2017. 19–24.

⁵ *Mátyás Diák* 1915. augusztus 15. 1. Az orosz figura, ha nevesítették, általában az Iván nevet kapta.

⁶ *Borsszem Jankó* 1914. augusztus 9. 1.; *Mátyás Diák* 1915. április 18. 1.

a csontok a későbbiekben más diktátorok mellett is rendszeresen megjelenő szimbólumok, melyekkel a rendszerről, a terrorról mondtak véleményt a rajzolók.⁷

Ha az 1917. évi oroszországi eseményeket, azok szereplőit megjelenítő képek számát vizsgáljuk, arra a következtetésre juthatunk, hogy ezeket hozzávetőlegesen azonos mennyiségben közölték a budapesti éklapokban. A *Bolond Istók* a belvéken tizenöt gúnyrajzot hozott, a *Borsszem Jankó* összesen tizenhetet (ebből hatot címlapon), míg a *Mátyás Diák* tizennyolcat (ebből tizenegyet címlapon, ami az évfolyam kezdőoldalainak egyötödét teszi ki), azaz ez a magyar újság irányította olvasói figyelmét a leghangsúlyosabban a szomszédos keleti birodalomban zajló történésekre. Két bécsi éklap hasonló mennyiségű képet publikált: a *Wiener Caricaturen* tizennégyet (mindegyiket címlapon, mert a lapban a politikai karikatúrák mindig első oldalra kerültek), a *Die Musquete* tizennyolcat (ebből ötöt címlapon). A *Kikeriki* azonban ennél több, összesen ötvenhat képen (ebből azonban csak öt található az első oldalon) reflektált az oroszországi eseményekre.

Az 1917-es oroszországi változásokat háromféle rajztípuson követhetjük nyomon. Találunk a vicclapokban illusztrált párbeszédeteket, amelyek a pétervári eseményekhez kapcsolódnak, olyan karikatúrákat, amelyeken az orosz vezetők és szövetségeseik, az antantországok szerepelnek, végül olyanokat, amelyeken nem, vagy nemcsak a forradalmak vezéralakjai bukkannak fel, hanem az Oroszországot hagyományosan megtestesítő medve a főszereplő. Ekkor általában medvetáncoltatást láthatunk a budapesti éklapokban, a kényszerítés vagy az attól való megszabadulás tanúi lehetünk.⁸ Arányukat tekintve az illusztrált párbeszédkekből találunk a legkevesebbet, a képek körülbelül egyharmadán tűnik fel a medve, többségükön azonban az orosz vezetők és más antantországok megtestesítői a főszereplők a magyar éklapokban. A bécsiekben a medve kevésbé népszerű, a képek körülbelül egynegyedén tűnik fel, a többin a vezető politikusok vagy a nemzeteket megszemélyesítő alakok szerepelnek.

Forradalmi események a karikatúrákon

A cár március 15-i lemondása előtti történések közül az egyik budapesti rajzoló a nőnapj pétervári tüntetést örökítette meg: a gúnyrajzon a kenyeret követelő dühös nők elől menekül az uralkodó.⁹ A rajz egyrészt azt üzenete a hazai közönségnek, hogy Oroszországban rendkívül rossz az élelmezés és általában a közellátás helyzete, súlyos az áruhiány, másrészt pedig azt, hogy az egyeduralkodó egy nőkből álló tüntető „sereg” elől is gyáván megfutmodik. Az Oroszország elleni győzelem tehát biztosra vehető, mivel a fronton a cár nem nőekkel, hanem felfegyverzett katonákkal áll szemben. II. Miklós lemondását természetesen mindegyik éklap kommentálta, mivel a háború végkimenetele szempontjából fontos vál-

⁷ A bécsi éklapokban Kerenszkij mellett is feltűntek ezek a jelképek, de később Francisco Franco és Sztálin is hasonló módon került ábrázolásra a magyar karikatúrákon. Tamás: *Propagandakarikatúrák*, 263., 302–303.

⁸ A medvetáncoltatás felbukkant egyszer a *Kikeriki*-ben is, de a bécsi éklapokban nem vált meghatározó jelenet a vadállat ábrázolásakor (*Kikeriki* 1917. március 25. 7.).

⁹ *Mátyás Diák* 1917. március 18. 5.

tozásnak tartották a cárizmus végét, és a központi hatalmak reménykedhettek egy külön-béke megkötésében Oroszország új vezetőivel. Ezek a képek a cár távozását követően a háborúból való orosz kilépés lehetőségét latolgatták, illetve ennek következményeit az antant többi országára nézve. Bér Dezső torzrajzán a cár leborul a trónjáról, s kezével a koronájáért nyúl. Trónszéke fegyverekből és halottakból álló magaslatról gurul le, és a cár mellett felbukkanó halál ismét helyet kapott a képen. A képaláírásként szereplő vers elítéli az orosz nemesség és a cár korábbi cselekedeteit, s egy új, szebb jövőben bíz: „Észak felől friss szél vihara vág, / Véres nagyok reszketnek, mint a fák, / Inog a trónus zord hullahegyen, / S a mély felnyög: – Világosság legyen!”¹⁰ A *Bolond Istók*ban is együtt látható a volt uralkodó és a Kaszás lóháton menekülve, azt sugallva, hogy II. Miklós – az első világháborús karikatúrán a halálhozó ellenség – távozásával a pusztulás talán megszűnik, s talán nem csupán Oroszországban, hanem a keleti fronton is.¹¹ Egy héttel később a *Mátyás Diák*ban címlapra kerültek az oroszországi változások, azonban itt nem a cár és kegyetlensége áll a középpontban, hanem az ország akarata, a szebb jövő reménye. A karikatúrán nemcsak a menekülés pillanata látható, hanem az is, hogy a despotát az orosz nép, nem pedig külső tényező kényszerítette a lemondásra. II. Miklós a trónörökösrel a karján indul el, palástján az orosz medve tapos, aki eltépte láncát, így Miklós már nem táncoltathatja tovább a vadállatot kénye-kedve szerint (1. kép). A háttérben orosz katonák és munkások „Szabadság, egyenlőség, testvériség” feliratú zászlót lengetnek. A francia forradalom – amely hasonlóképpen eltávolította az abszolút uralkodót – jelszavát a képaláírás szerint remélhetőleg hamarosan ki lehet egészíteni a „béke” felirattal. Az elszabadult medve méretét, karmait tekintve veszélyesnek tűnik – akár szövetségeseire is, ha azok ellenszegülnek a népakaratnak.¹² A téma első említésekor a *Wiener Caricaturen* képen a cár Ferdinánd román királlyal beszélget, s közli, hogy sajnos már ő sem uralkodó, de ekkor koronája még a fején látható.¹³ A *Die Muskete* csak némileg később, április elején adott hírt az oroszországi eseményekről: itt nem a medve, hanem az orosz férfi tépte szét láncait, a cár koronája a földön hever, a háttérben pusztító tűz ég, az előtérben pedig – átkozódások közepette – menekül John Bull.¹⁴ Ugyanennek a vicclapnak a hasábjain két hét múlva egy munkás és egy katona által vezetett gőzhenger lapítja ki II. Miklóst és Nyikolajevicset, miközben egy akasztófát is kidönt.¹⁵ Az új rendszertől azt vár-

¹⁰ *Borsszem Jankó* 1917. március 18. 1.

¹¹ *Bolond Istók* 1917. március 18. 5. Festményeken, mondákban vagy fényképeken általában a vezetők diadalmas bevonulásakor láthatjuk őket fehér lovon (gondolhatunk Árpád fejedelemre vagy akár későbbi eseményre, Horthy bevonulására is). A karikatúrán ennek éppen az ellenkezőjét figyelhetjük meg: a vezetőknek kijáró fehér paripán elvágtat a cár, az általa irányított rendszer véget ért. A cár menekülését a *Kikeriki* rajzolója is elképzelte. II. Miklós kezében gyermekével, a trónörökösrel (akinek a fején látható a korona) lovagol el, de szellemek kísértik: követi Nyikolajevics, egy francia és egy brit nő képében, illetve egy cseh és egy olasz férfiként. A karikatúra Johann Wolfgang Goethe *Erkönig* [Tündérkirály] című balladájára utal, a képi megjelenítés, a rajz elrendezése pedig Moritz von Schwind osztrák festő azonos című festményét idézi. A ballada végén meghal a gyermek, ami nem jósolt fényes jövőt Alekszejnek. *Kikeriki* 1917. március 25. 8.

¹² *Mátyás Diák* 1917. március 25. 1.

¹³ *Wiener Caricaturen* 1917. március 18. 1.

¹⁴ *Die Muskete* 1917. április 5. 1.

¹⁵ *Die Muskete* 1917. április 19. 21.

Elszabadult a medve

– Remélhetőleg most már hamarosan felkerül a lobogóra a negyedik jelszó is, a „béke”. (1. kép)

ják tehát, hogy a terror is enyhüljön Oroszországban. Ezzel a rajzzal arra mutat rá a bécsi lap is, hogy nem külső, hanem belső erők vetettek véget a Romanovok uralmának. A *Kikeriki* március 18-i címlapján II. Miklós még a medve hátán ül, az antant tagjaként jelenik meg, noha a pétervári eseményeket már tárgyalja a következő oldalon egy rajz, amely fegyvereket ábrázol, akik az orosz medvére támadnak, mert – a képaláírás szerint – az állatot könnyebben megtalálják, mint az ellenséget.¹⁶ Az osztrák karikaturista így gúnyolódott az orosz hadsereg teljesítményén, amely a harctéren – e szerint – nem leli meg az ellenséget. A cár távozásáról – már egyértelmű utalással – egy héttel később értesült a *Kikeriki* olvasója. Ekkor Marianne, a Franciaországot megszemélyesítő nő csinosítja magát a tükör előtt, hogy majd tetszen a cár utódjának, azaz a francia–orosz együttműködés ne szűnjön meg. A címloldalon pedig John Bullt láthatjuk, ahogy dühösen kirúgja a – rendhagyó módon – bakként ábrázolt II. Miklóst.¹⁷

¹⁶ A kép címe: Az oroszországi forradalmárokat fegyveres erővel nyomják el! (A német Gewalt főnév jelentése nemcsak 'erő', hanem 'erőszak' és 'hatalom' is.) *Kikeriki* 1917. március 18. 1–2.

¹⁷ *Kikeriki* 1917. március 25. 1–2. A cárt egy szójáték apropójából ábrázolták bakként. A kép címe németül Der Sündenbock [bűnbak], ami részben egybeesik az állat nevével (Bock).

Április 1-jén nemcsak a cáron, hanem a benne rendíthetetlenül bízó balkáni államokon gúnyolódnak a magyar élclapok hasábjain. Ferdinánd román, Péter szerb és Nikola montenegrói király, akik vereségük következtében már szintén elmenekültek országukból, egy kávéházban iszogatnak és köszöntik a bukott orosz uralkodót, patrónusuktól megmentésüket várva. A rajz kigúnyolja a szomszédos országok II. Miklósba, illetve egy pánszláv állam megvalósíthatóságába vetett hitét: a koronájától megfosztott cár már nem fog tudni összekovácsolni egy nagy, minden szlávot egyesítő birodalmat, aminek a lehetőség a dualizmus kori magyar kortársak nagy félelme volt. Másik karikatúrán „a hajléktalanok menhelyén” kártyáznak ugyanők a szintén emigráns belga király, Albert társaságában, amikor megérkezik Miklós. Koronáját már mind a négy menekült uralkodó a földre helyezte, s így tesz a cár is.¹⁸ A monarchákra nemcsak az vet negatív fényt, hogy már elveszítették hatalmukat, hadseregük vereséget szenvedett a német–osztrák–magyar erőktől, hanem az is, hogy alkoholt fogyasztanak és kártyáznak. Mindkét ábrázolási mód a karikaturisták bevett eszköze az ellenség lejáratására. A szerencsejáték nem bölcsességre vall, az ivás pedig nem rendezett viszonyokat, nem megfelelő koncentrációt, nem jó erkölcsöket sugall; mindkét tényező ellenfeleiknek kedvez.¹⁹

A magyar élclapokban az első, e témában publikált képeken még nem jelenik meg az antant és annak viszonya Oroszországgal, hamarosan azonban feltűnt ez az aspektus is. A *Bolond Istók*ban március 25-én egyértelműen kijelentik, hogy a „muszka bika” szembe fordult egykori szövetségeseivel. Egy francia és egy olasz katona, illetve John Bull, a briteket hagyományosan megtestesítő alak fejvesztve menekülnek a megvadult bika elől, aki a cárt már eltaposta.²⁰ A kép üzenete szerint Oroszország nem szolgálja tovább az antant érdekeit, ami egybevág a központi hatalmak reményeivel. A *Mátyás Diák* lapjain a bikához hasonlóan a medve már nem csupán megszökik, hanem megvadul, rángatja a kötelet John Bull kezében, s immár úgy tűnik, inkább ő táncoltat, s nem őt bírják táncra. Raymond Poincaré francia elnök és III. Viktor Emánuel olasz király a háttérből figyelik az aggasztó eseményeket.²¹ Bár ismert lehetett az oroszok erősödő háborúellenessége, április elsején még nem volt nyilvánvaló az új orosz vezetés döntése, hogy kilép-e a háborúból. Néhány héttel később az orosz néphez hasonlóan – a háborúellenes tüntetésekre reagálva – a munkás is a békét választja jegyeséül egy karikatúrán, de John Bull az

¹⁸ *Borsszem Jankó* 1917. április 1. 1.; *Mátyás Diák* 1917. április 1. 4.

¹⁹ Mindegyik exuralkodó megjelent két *Kikeriki*-karikatúrán is: egyszer a háttérben beszélgetnek, miközben az előtérben a kínai anyuka a fiatal kínai császárt nyugtatja, hogy nem ő az egyetlen, aki elveszítette a trónját. A karikatúra a rövid életű restaurációra utal, amelyet azonban néhány nap alatt levertek a köztársasági erők Kínában. Máskor közösen énekelik meg – David Lloyd George brit miniszterelnök vezénylete alatt – bukásukat, tehát a britek okolhatók vereségükért a bécsi lap sugalmazása szerint. *Kikeriki* 1917. július 22. 3., augusztus 19. 2.

²⁰ *Bolond Istók* 1917. március 25. 5.

²¹ *Mátyás Diák* 1917. április 1. 1. Hasonló a *Bolond Istók* képe: John Bull már nem tudja ostorral saját akarát rákényszeríteni a medvére, aki rátette óriási mancsát a brit fejére, aki ettől igencsak megijedt, s nem várható, hogy a vadállat tovább engedelmeskedik neki, azaz van remény arra, hogy Oroszország kilép a háborúból. *Bolond Istók* 1917. április 22. 5.

A lezárt sorompó.

Jegyespár: Mi várhatunk ... (2. kép)

útjukba áll (2. kép).²² A torzkép azt sugallja, hogy a béke megkötésének akadálya az antant, így ennek felelősségét és minden következményét a nyugati szövetségesekre hárítja. Hasonló az üzenete a *Kikeriki* rajzának is, melyen a húsvéti tojást („béketojás”) nem a nyúl (II. Miklós), hanem a medve tojja. A nyulat ebben már megakadályozták – ráadásul ő halottnak tűnik a képen –, de a gall kakas és a brit buldog azt sem akarja túrni, hogy ezt a medve megtegye. Nagy-Britannia és Franciaország akadályozzák a béke megkötését, egy jobb világ eljövételét (húsvétkor akár a feltámadásra is asszociálhatunk).²³

Míg április 22-én azt sugallták a hazai rajzok, hogy Pax kiszabadult az antant fogságából a medve hátán, John Bull és Marianne hiába fenyegetőzik, tiltakozik a különbéke ellen.

²² *Mátyás Diák* 1917. április 29. 1. Mind Nagy-Britannia, mind pedig az Egyesült Államok feltűnt máskor is olyan kontextusban – függetlenül Oroszországtól –, hogy hátráltatják a békekötést, így ők felelősek a vérontás elhúzódságáért.

²³ *Kikeriki* 1917. április 8. 2. Annak ellenére, hogy a cár távozott trónjáról, a *Kikeriki*-ben április vége felé a medve még a cárizmus és a köztársaság közül választhat. Két méhkas között áll a finom csemegére éhes állat, s azt próbálja mérlegelni, melyikben édesebb a méz, és melyikben lévő méhek csipnek kevésbé, azaz melyik rendszer lenne számára a megfelelőbb politikai berendezkedés. *Kikeriki* 1917. április 22. 8.

Május elején már ismét a francia és a brit alak kényszerítette harcra az állatot.²⁴ Pavel Miljukov jegyzékben közölte 1917. május 1-jén, hogy Oroszország folytatja a háborús küzdelmet. A magyar karikatúrák azt hangsúlyozták, hogy az orosz nép nem akar tovább harcolni, csak az antant kényszeríti az országot a háborús szerepvállalásra: a szomorú, ellenállni akaró medve hátán ül Miljukov, az állatot hátulról Poincaré és John Bull próbálja meg előrefelé mozdítani, a frontra küldeni.²⁵ Hasonlóképpen került ábrázolásra egy medve hátán Alekszandr Kerenszkij is, aki a karikatúra megszületésekor hadügyminiszter, és a kezdetben sikeres Kerenszkij-offenzíva vezetője volt. Bér rajza a támadás komolyságán és Kerenszkij, illetve Oroszország erején gúnyolódik, igyekszik azt jelentéktelenné tenni: a képaláírás szerint *Angol játékmédvét lovagol Kerenszki*.²⁶ A felhúzható játékszett a felirat tanúsága alapján Nagy-Britanniában gyártották, azaz az orosz hadügyminiszter a szigetország akaratát hajtja végre, amikor saját katonáit feláldozva vezényeli a galíciai offenzívát. Később már a hadművelet sikertelenségén élcelődik az a kép, amelyen a beszélő a volt cár, s megállapítja – miközben a fejvesztve menekülő orosz katonákat nézi –, hogy „No, ezért nem kellett volna elkergetni bennünket, ezt mi is meg tudtuk csinálni”. Az új orosz hadvezetés eszerint semmivel sem rátermettebb, mint a cári, a folyamatban lévő orosz támadás sem lesz sikeresebb, mint a korábbiak II. Miklós vagy Nyikolajevics nagyherceg vezetése alatt.²⁷ A bécsi élclapok is utaltak arra, hogy Oroszország offenzívát indított, és a kontextus, az olvasóknak szánt üzenet hasonló volt a magyar élclapokban közvetítetthez. A földön fekvő medvét noszogatni kell, hogy részt vegyen a háborúban: John Bull ráncigálja, a francia pénzt ad neki, a japán a bundájából kiszedi a bolhákat, Woodrow Wilson amerikai elnök pedig a talpát masszírozza. Az olasz vállalkozott a leginkább lehetetlen feladatra, mivel neki volt a legnagyobb szüksége arra, hogy a keleti front ne omoljon össze: ő a medvét egy bottal szeretné elmozdítani, fel szeretné emelni²⁸ (3. kép). Az *orosz offenzíva* című rajzon egy lóháton ülő tábornok vodkát fúj a gyalogos katonákra, így igyekszik harcra készíteni őket, ami az orosz haderőt és annak motivációját

²⁴ A *Kikeriki* is arról számolt be, hogy a medve békét szeretne kötni, ami miatt John Bull dühbe gurult (*Kikeriki* 1917. április 1. 2.). Április végén az „Orosz forradalom” nevű újszülött (akit egy brit dajka tart a kezében) veszélyes dolgokat kiabál a képaláírás szerint („béke”). A korpuszban nem ez az egyetlen rajz, mely az orosz forradalom és Anglia kapcsolatait sejteti (*Kikeriki* 1917. április 29. 3., 8.). Máskor a „béke” feliratú naptól elolvadnak a békekötésre nem hajló erők: Miljukov, Alekszandr Gucskov hadügyminiszter és Maurice Paléologue, a Francia Köztársaság szentpétervári nagykövete (*Kikeriki* 1917. május 20. 8.). Egyértelművé teszi az olvasó számára a *Kikeriki* rajzolója, hogy szerinte az antant az oka, hogy még nem született meg a béke akkor, amikor John Bull elvágja azt a drótot, melyen a béke egyensúlyoz Berlin és Pétervár között. Már majdnem célba – Pétervárra – ért a béke angyala kezében palmaággal, de a brit megghiúsította törekvését. *Kikeriki* 1917. július 1. 7.

²⁵ *Mátyás Diák* 1917. április 22. 1.; *Borsszem Jankó* 1917. május 6. 8. Hasonlóképpen a bécsi lapban, az orosz kocsit, melyben a kocsis alvást szimulál, az antantországok katonái tolják előre a frontra. *Wiener Caricaturen* 1917. július 1. 1.

²⁶ *Borsszem Jankó* 1917. július 15. 1.

²⁷ *Mátyás Diák* 1917. július 29. 1. II. Miklós a bécsi élclapban is feltűnik az oroszországi események kommentálójaként, amikor például egy újságot a kezében tartva, a vezércikket (Káosz Oroszországban) olvasva kárörvendően nevet. *Kikeriki* 1917. szeptember 23. 7.

²⁸ *Kikeriki* 1917. június 3. 8.

Az orosz offenzíva

Még egy új fordulatot követel. (3. kép)

minősíti.²⁹ Az orosz támadást az alkohollal hozták kapcsolatba, s így próbálták erejét kicsinyíteni. Egy héttel később – bemutatva a veszteségeket – az amputált medve már műlábakkal jár, izzad és vodkát cipel magával.³⁰ A területveszteségek, háborús vereségek bevett szimbóluma volt, hogy az országot, nemzetet jelképező figurákat megcsonkították a rajzolók.

Kerenszkijről – mivel Oroszországot háborúban kívánta tartani az antant oldalán – igen negatív kép bontakozik ki az elemzett magyar élclapok hasábjain. John Bull bérencéként Kerenszkij ostorral hajtja az orosz katonát, aki az „Entente” hajót húzza a benne kényelmesen pipázó brittel. A kép nemcsak Kerenszkij kegyetlenségét mutatja, hanem

²⁹ Kikeriki 1917. július 8. 1.

³⁰ Kikeriki 1917. július 15. 3.

Az orosz rabszolga

John Bull: Csak hajtsd azt a vonatát... Te mindenesetre megkapod a béred! (4. kép)

azt is sugallja, hogy az óriási orosz katona az antant legerősebbje, azaz, ha ő kilépne a háborús küzdelmekből, a központi hatalmak győzelme gyorsabban bekövetkezhetne. Az *orosz rabszolga* címmel pedig még a cári rendszer jobbágyi sorsánál is súlyosabb helyzetet, a legújabb kori oroszországi rabszolgasorsot sugallja.³¹ A karikatúra elrendezése Ilja Jefimovics Repin *Hajóvontatók a Volgán* (1873) című festményére emlékeztet, melyet a kortársak is az oroszországi állapotok, a cári elnyomás elleni tiltakozásnak értelmeztek.³² A hajó azonban tradicionális, ókori jelkép is, a politikai közösséget, az államot szimbolizálja.³³ A karikatúra tehát az antant szervezettségén is gúnyolódik (4. kép).

A bécsi élcsepok nem teljesen azonos üzenetet közvetítettek Kerenszkijről. A *Kikeriki*-ben Kerenszkij csak egy azon orosz vezetők közül, akik nem kaptak különösebben nagy figyelmet. A *Wiener Caricaturen*-ben megdicséri Lloyd George Kerenszkijt egy hullahegy

³¹ Mátyás Diák 1917. július 22. 1. John Bull más háborús ábrázolásokon is feltűnik úgy, hogy kihasználja szövetségeseit, ő maga pedig igen keveset tesz a győzelem érdekében.

³² M. Kiss Pál: *I. J. Repin (1844–1930)*. Bp., 1953. 4–5. A festményen tizenegy férfi húzza a hajót, nem csupán egy, illetve különbség még a karikatúrához képest, hogy a festményen nem tűnik fel az ostoros figura.

³³ Lásd Platón: *Az állam*. In: *Platón összes művei*. I–III. Ford. Szabó Miklós. Bp., 1984. II. 157.

előtt, hogy megfelelő mennyiségben szállított, s megígéri pénz kifizetését, azaz Oroszország a britek „végrehajtója” a fronton, és fizetség ellenében bármennyi ember feláldozására kész.³⁴ A *Die Muskete* azonban türannoszként, véres triumfátorként festi le, aki kegyetlen, mert a saját katonáit az értelmetlen halálba küldi.³⁵ Kerenszkij véreskezű ókori zsarnokká válik a *Die Muskete* karikatúráin, így itt még negatívabb kép bontakozik ki róla, mint a magyar élclapokban.

A karikatúrák az újabb oroszországi fordulatra, a nyári tüntetésekre, lázadásokra szintén reagáltak. Az időközben miniszterelnöki pozícióba került Kerenszkijt kormányfőként is azzal vádolták a budapesti karikatúrákon, hogy Nagy-Britannia szolgálója. Efelől nem hagy kétséget, amikor *Az erőshezű diktátor* című rajzon V. György brit király csizmáját tisztítja, fényesíti. A tisztítószerek egyike a „demokrácia”, a másik pedig a „népjog” – mindkettő csupán ígéret Oroszország lakosságának –, de a miniszterelnök mégsem a saját országáért, népéért tevékenykedik, hanem egy másik nagyhatalom kedvében akar járni. A megbuktatott II. Miklós cár ismét felbukkan a háttérben, s gúnyosan nyugtázza, hogy ő sem tudta ilyen jól végezni ezt a munkát, mint Kerenszkij.³⁶ A volt uralkodó nem egyedül tűnik fel, hanem Nyikolaj Nyikolajevics társaságában szemléli az eseményeket. Augusztusban már az újra emigrációba kényszerült Lenin neve válik a humor tárgyává. Egy beszélgetés keretében ágyazva a hasonló hangzás segítségével szójátékot alkottak a szerzők, de még nem került ábrázolásra. A bolsevik vezető neve terjedő kórként, azaz veszélyforrásként jelenik meg, ami az *Üstökös* képaláírásában egyedinek számít:

„– Hallotta drága nő, hogy Oroszországban most egy új betegség van?

– Mi az?

– Meningitis.”³⁷

A meningitisz a 20. század elején megjelent orvosi lexikon szerint (szinte egyáltalán) nem gyógyítható, ha mégis, súlyos, maradandó károsodást okoz, de legtöbbször halálos kimenetelű a betegség.³⁸ Ez azt is mutatja, hogy milyen mértékű fenyegetést láttak Lenin felbukkanásában, az általa propagált politikai rendszerben.

A *Versengés a hatalomért* című képen ismét az aktuális politikai-katonai vezetők a főszerep. Lavr Kornijilov, a hadsereg főparancsnoka és Kerenszkij verekednek a karikatúrán, John Bull pedig a háttérből szemléli az eseményeket. A képaláírás szerint „Most dől el, kettőjük közül ki lesz felül. Britnek mindegy, csak ő lehessen legfelül.”³⁹ Őt sem az oroszországi belpolitikai állapotok, sem az orosz nép helyzete nem érdekli, csupán az, hogy a nagyhatalom folytassa a háborút a keleti fronton. Ezek a képek az oroszországi viszonyokról tudósítanak egyszerű szimbólumok, jelenetek segítségével, de nemcsak ezeket próbálják interpretálni, hanem az antant többi országáról, az ellenségről is negatív képet festenek: azok csak saját érdekeiket tartják szem előtt. Propagandájukkal ellentétben – amely az elnyomás megszün-

³⁴ *Wiener Caricaturen* 1917. július 20. 1.

³⁵ *Die Muskete* 1917. augusztus 2. 139., augusztus 16. 153., szeptember 27. III. (Melléklap.)

³⁶ *Borsszem Jankó* 1917. augusztus 12. 9.

³⁷ *Üstökös* 1917. augusztus 19. 5.

³⁸ Max Kahane: *Medizinisches Handlexikon für praktische Ärzte*. Berlin–Wien, 1908. 650.

³⁹ *Bolond Istók* 1917. szeptember 16. 3.

tetését, a kultúra terjesztését, a kism nemzetek védelmét hirdette – csak a háború folytatása lebeg előttük célként.⁴⁰ Kerenszkij alakja a legtöbb magyar karikatúrán jól felismerhető. Kornyilovot – a kabátján szereplő nevén kívül – inkább tábornoki egyenruhája azonosítja. A *Kikeriki* Kerenszkij és Kornyilov kötélhúzását mutatja be, illetve egy másik rajzon a medve mérlegre teszi választási lehetőségeit. Az egyik serpenyőbe Kerenszkij, a másikba Kornyilov került, de a vadállat arra a következtetésre jut, hogy ha e kettő közül kell választania, akkor bármelyikre esik a voksa, az neki nagy fájdalmat fog okozni.⁴¹ A *Kikeriki* interpretációja szerint egyikük sem tűnik megfelelőnek. Ugyanebben a lapszámban utalnak az oroszországi zavaros helyzetre is: különböző vezetők – oroszok és nyugat-európaiak – húzzák Ivánt minden irányba, s egyelőre nem látszik, ki lesz az erősebb.⁴²

Előfordul olyan rajz is, amelyen az angol és a francia alak kidobni készül az oroszot az „Entente” léghajóból, amit az olasz csak figyel, máskor azonban az *ántánt klinikán* Lloyd George gyógyítani próbálja az eszméletlenül fekvő orosz beteget, hogy ismét csatasorba lehessen állítani a kimerült páciensét.⁴³ Az *orosz medve mentése* című bécsi képen a vérző állatot húzná fel a szakadékból Wilson, Poincaré és az olasz, lentről Lloyd George próbál segíteni, de a nézők – az osztrák, a német, a bolgár és a török katona – megállapítják, hogy ez az akció biztosan sikertelen lesz, Oroszország már nem megmenthető az antant számára.⁴⁴ Szeptemberben a *Bolond Istók* azt sugallta, hogy bár még mindig Kerenszkij táncoltatja az orosz medvét, de ennek kizárólag az antant örül; oroszországi támogatottsága csekély, de a miniszterelnök még sakkban tudja tartani a vadállatot.⁴⁵ Ezzel szembeállítandó ábrázolás, amelyen Kerenszkij kiszolgálta Nagy-Britanniát, John Bull ismét megjelenik hálátlan szövetségesként: végignézi, ahogy Oroszország a földön fekvő haldoklik, azaz csak távolról szemléli az óriási véráldozatokkal járó keleti hadműveleteket.⁴⁶ A *muszka vágya* című rajzon egy katona testesíti meg az oroszok ezzel ellentétes akaratát, aki már nem kíván a fronton harcolni, s a küzdelmek folytatásáért Kerenszkijit okolja:

„– Hej, csak az én kezembe kerülne az a Kerenszkij!

– Aztán mit csinálnál vele?

– Hát csak annyit mondok, hogy a Krisztus kínszenvedése ahhoz képest négyheti kiképzés volt.”⁴⁷

⁴⁰ Az élclapok természetesen más kontextusban is hirdették, hogy az antant propagandája hazug. A britek feláldozzák hadicéljaik érdekében a kis nemzeteket, nem a kultúrát, hanem a barbárságot terjesztik, ráadásul ők maguk is barbár módon viselkednek, például a gyarmataikon. Tamás: *Propagandakarikatúrák*, 71–74.

⁴¹ *Kikeriki* 1917. szeptember 23. 2., 7.

⁴² Uo. 1. Hasonló álláspontot már korábban is megfogalmazott a *Kikeriki* rajzolója: Iván kezei és lábai négy lovas kocsihoz kikötve láthatók, s ezeket négy vezető (Kerenszkij, Georgij Plehanov és Miljukov neve jól olvasható) négy különböző irányba próbálja húzni. A lovas kocsi – a hajóhoz hasonlóan – az állam egyik bevett szimbóluma a karikatúrákon. A jelkép alkalmas volt egy-egy állam megjelenítésére, mert számos szcenárióban tudták ábrázolni: beleragadhatott a sárba, haladhatott előre, vagy bemutatható vele a pártok küzdelme, valamint a széthúzás – mint ahogy azt ezen a képen is megfigyelhetjük. *Kikeriki* 1917. május 6. 2.

⁴³ *Bolond Istók* 1917. augusztus 19. 5., október 7. 5.

⁴⁴ *Kikeriki* 1917. szeptember 23. 8.

⁴⁵ *Bolond Istók* 1917. szeptember 23. 3.

⁴⁶ *Mátyás Diák* 1917. szeptember 16. 4.

⁴⁷ *Borsszem Jankó* 1917. október 14. 9.

Elhibázott spekuláció

Lloyd Goerge (Poincaréhoz): Túl erős pálinkát adtunk neki; ahelyett, hogy tüzes lenne, úgy fekszik itt, mint egy halott, a fajankó. (5. kép)

A *Kikeriki* is azt sugallja, hogy az antantországok rosszul bánnak egymással, rossz szövetségesegek: a támadást Kerenszkij vezeti, a többiek (az olasz macska, a buldog és a kakas) nem segítenek neki, hanem csak nézik a műveletet.⁴⁸ Július végén már nagyon izzad a vadállat, mert osztrák és német katonák üldözik, augusztus elején pedig *Az orosz összeomlás* címmel láthatunk egy gúnyképet, melyen az ittas orosz katona elesik attól, hogy egy osztrák csupán ráijeszt.⁴⁹ A *Wiener Caricaturen* már júliusban *Hullarablók* címmel közölt karikatúrát, melyen az orosz katona a földön fekszik, a brit és a francia pedig kifosztják, mert ő már „sosem áll fel”.⁵⁰ Ugyanitt, egy hónappal később azt mondja Poincarénak a halottnak tűnő, földön fekvő Ivánról Lloyd George, hogy túl erős italt adtak neki („de-

⁴⁸ *Kikeriki* 1917. július 15. 8.

⁴⁹ *Kikeriki* 1917. július 29. 8., augusztus 5. 7.

⁵⁰ *Wiener Caricaturen* 1917. július 10. 1.

mokrácia-pálinka”), amitől nem „tüzes” lett, hanem hullának tűnik az a „fajankó”⁵¹ (5. kép). A karikaturista azt sejteti, hogy az oroszországi zűrzavar kialakulásához közük van a nyugat-európaiaknak.

1917. október 21-én mind a *Mátyás Diák*, mind pedig a *Bolond Istók* gúnyolódik Kerenszkij sikertelenségén, és ünnepli a német hadisikereket. Kerenszkij ekkor a háborús veszteségeket, területi hódításokat többször megjelenítő orvos–beteg szituációban tűnik fel: fogait Paul von Hindenburg „doktor úr” sorban távolítja el, s már alig maradt foga, de a német orvos újabb húzásra készül. A karikatúra a szeptemberi sikeres német ellentámadásra utal: a lettországi „Riga” és az észtországi „Ösel” fogakat már kivette Hindenburg.⁵² Az orvos–beteg kapcsolatot használó torzképeket az olvasók jól ismerhették, mert már korábbi háborús gúnyrajzokon is alkalmazták a karikaturisták. A beteg mindig – az adott országban a propaganda szerint – vesztes (vagy vesztesre álló) fél, a doktor pedig a győztes. A jelenet megfelelő arra, hogy alá-fölérendeltségi viszonyt fejezzen ki, és mutassa a páciens kiszolgáltatottságát, tehetetlenségét. Egy másik élclapban Kerenszkij egy számár hátán ül, s a megbokrosodott állat a hátsó két lábával felrúgja a mögötte álló ingerlőjét, John Bullt – nem biztos, hogy Kerenszkij akarátának megfelelően.⁵³ Ebből az olvasó arra a következtetésre juthatott, hogy az északon elszenvedett vereségek Kerenszkij pozícióját is megingathatják – leeshet a megvadult állatról –, és véget vethetnek Oroszország további háborús szerepvállalásának és az antant egységének.

Ezt követően a budapesti lapok már az újabb oroszországi forradalmi események kapcsán jelentettek meg képeket, először a *Borsszem Jankó* november 11-én. E szerint „Pétervári urai” a mezítlásas, nincstelen, munkásruhában ábrázolt, de a szokásos munkásábrázolásra nem emlékeztető, padon ücsörgő, dohányzó férfiak, akik sem politikusnak nem tűnnek, sem pedig szimpátiát nem kelthettek a szemlélőben.⁵⁴ A pétervári forradalmat és az Ideiglenes Kormány megdöntését, tagjainak letartóztatását, illetve a békéről és a földről szóló dekrétum kiadását – az események különböző aspektusaira fókuszálva – egy héttel később már mindhárom hazai élclap értékelte. A *Borsszem Jankó* képein nem bukkan fel Lenin alakja.⁵⁵ Az egyik semlegesebb alkotáson két magyar gazda beszélget arról, hogy nem tudnak eligazodni „azon a ménkű Muszkaországon”.⁵⁶ Garay Ákos rajzán semmi sem utal Oroszországra, a szerkesztő bármilyen párbeszédet írhatott volna a jelenet alá. A másik karikatúrán John Bull, *Az angol Hamlet* tűnődik egy fontjellel ellátott zsák

⁵¹ *Wiener Caricaturen* 1917. augusztus 10. 1.

⁵² *Mátyás Diák* 1917. október 21. 1. A *Kikeriki* egyik rajza is a német sikereket propagálja, amikor egy térképen halad előre a német katona. A térkép szerepeltetése is rendszeres az első világháborús karikatúrákon, mivel jól lehetett vele szemléltetni a (várható) hadisikereket. (*Kikeriki* 1917. október 28. 2.) A térképeknek nagy meggyőző erővel tulajdoníthatnak, mivel objektivitást sugallhatott még akkor is, ha egy humoros sajtótermékben jelent meg. A saját eredmények mellett persze az antant sikertelenségét is hirdették a bécsi lapok: John Bull állatseregletében már csak a sérült medvét és kakast láthatjuk. *Wiener Caricaturen* 1917. október 10. 1.

⁵³ *Bolond Istók* 1917. október 21. 5.

⁵⁴ *Borsszem Jankó* 1917. november 11. 3.

⁵⁵ Lenin jelentősen ritkábban tűnt fel a bécsi élclapokban, és kizárólag a *Kikeriki*ben.

⁵⁶ *Borsszem Jankó* 1917. november 18. 3.

felett arról, hogy „Lenin, vagy nem Lenin: ez itt a kérdés”.⁵⁷ A békedekrétum meghirdetése után világhossá vált, hogy ha Lenin hatalmon marad, a brit anyagi források sem lesznek képesek Oroszországot bent tartani a háborúban, de abban még nem voltak bizonyosak, hogy Lenin hatalma hosszú életű lesz-e. A *Mátyás Diák*ban Lenin akkora erővel csap öklével az asztalra, hogy felborul, és kifolyik Kerenszkij vodkája és John Bull whiskyje: közös italozásuknak vége, nem kétséges, hogy a rajzoló szerint a bolsevik akarat fog érvényesülni. Lenin a másik kezében egy „bolseviki” feliratú zászlót tart, s a kép címe szerint a pártvezér megzavarta John Bull és Kerenszkij együttműködését. A gúnyrajzon ismét visszatérő motívum, hogy az ellenséget a karikaturista italozás közben ábrázolja.⁵⁸ Az idillt megzavarja Lenin, a munkásábrázolások tipikus gesztusával: öklével lesújt.⁵⁹ Ezen a torzképen még nem jelentek meg a békekötésre utaló motívumok, de a *Bolond Istók*én már feltűnik a pálmaág Lenin kezében, míg Kerenszkij csak egy eltört kard végét szorongatja. A két orosz politikus libikókázik: Lenin lebeg magasabban, kezeit széttárja, míg Kerenszkij inkább fenyegető mozdulatot tesz csonka kardjával, s így válik nevetségessé. Ez utóbbit John Bull húzza lefelé, többsúlyával talán segíteni próbál neki, miután egyértelművé vált, hogy Lenin nem fogja az ő érdekeit szolgálni.⁶⁰ Lenint az egy héttel későbbi szám sugallata szerint a britek nem tartják olyan vezetőnek, aki hosszú távon Oroszország élén állhat, azok egyike csupán, akik 1917-ben hatalomra kerültek és elbuktak (6. kép). „Iván a fejetlen csodagólem” látható a karikatúra középpontjában, a kikiáltó pálcájával John Bull Iván felé mutat, mellette áll Marianne. Az orosz figurának a képaláírás szerint mindennap másik feje nő, s „amikor nincs feje, folyton összeviszsa beszél... békéről, fegyverszünetről”.⁶¹ A fejetlen Iván mellett öt különálló fő sorakozik egy asztalon: II. Miklósé koronájával, Kerenszkijé, Nyikolajevicsé, Leniné és Raszputyiné. Grigorij Raszputyin, a cári család egykori tanácsadója, aki nem élte meg a forradalmakat (1916-ban meggyilkolták), a korábbi képeken nem tűnt fel, de a *Borsszem Jankó* alkotója kellően befolyásosnak tartotta ahhoz, hogy a – Lenin kivételével – már megbukott vezetők között szerepelhessen. A rajz a folyamatos változásokra, a bizonytalanságra hívja fel a figyelmet, s rámutat, hogy Nagy-Britanniának és Franciaországnak nem érdeke, hogy Oroszország különbékét kössön a központi hatalmakkal. „A fejetlen kolosszus” azonban állandóan a békéről beszél, az oroszokat megtestesítő Iván vezető nélkül is békét szeretne. Hogy az oroszországi átalakulás menete mennyire kiszámíthatatlan, s mennyire bizonytalannak ítélték az új orosz vezetést, mutatja annak a katonákat ábrázoló képnek az aláírása, mely

⁵⁷ *Borsszem Jankó* 1917. november 18. 8.

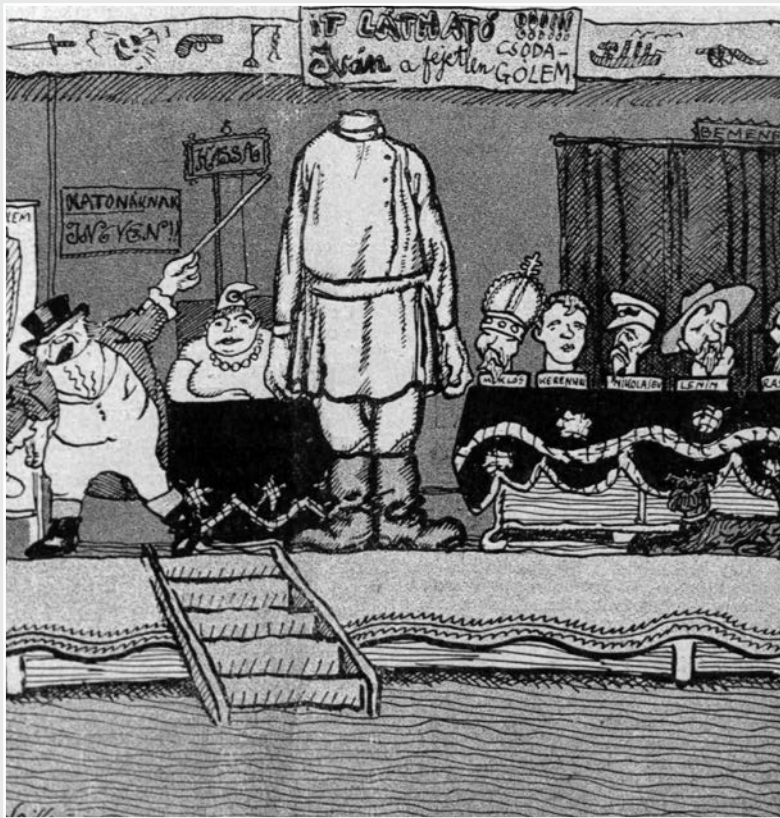
⁵⁸ Máskor a II. Miklós cár portréja alatt lévő asztalnál italozik John Bull, Wilson, I. Péter király, Nikola, Marianne és Viktor Emánuel. Jókedvűen nevetgélnek, a különböző nemzetekre jellemzőnek tartott italokat: whiskyt, vodkát és gint fogyasztanak, de az év végén már nem jó szemmel nézi ezt az orosz figura, s a képaláírás azt sugallja, a mulatozást már nem sokáig folytathatják. *Mátyás Diák* 1917. december 9. 1. A szórákosnak némileg később, szilveszter éjjel vet véget az orosz. Amikor Wilson a pezsgőt bontaná ki, akkor közli az amerikai elnökkel, Marianne-nal, Viktor Emánuellel, John Bull-lal és Poincaréval, hogy már záróra van. *Borsszem Jankó* 1917. december 30. 1.

⁵⁹ *Mátyás Diák* 1917. november 18. 1. Például a magyarországi Tanácsköztársaság ideje alatt is születtek olyan karikatúrák, amelyeken a munkásöklől lesújt valakire vagy valamire, megsemmisítve azt.

⁶⁰ *Bolond Istók* 1917. november 18. 3.

⁶¹ *Borsszem Jankó* 1917. november 25. 1.

A fejetlen kolosszus

Az angol kikiáltó: – Itt látható a hydra-ember. Mindennap új feje női neki. Amikor nincs feje, folyton összevissza beszél... békéről, fegyverszünetről... (6. kép)

szerint Vasziliy nem tudja, mi történhetett a fiával, mert válasza szerint „vagy miniszter Péterváradon, vagy napszámos”.⁶²

A medvétáncoltatás motívuma még egyszer visszatért ebben az évben. A medve, akitnek a hátán Kerenszkij ült, leborítja magáról táncoltatóját, kötelét pedig elszakítja. Az állatot Lenin vadította meg, akit ostorral láthatunk; John Bull mérgesen fekszik a földön, Wilson pedig ijedten fut el.⁶³ Lenin az Ideiglenes Kormány megbuktatásával pánikot keltett az antant országaiban. Máskor ugyanők felkelnek az Oroszországot szimbolizáló fiatal lány mellől, menekülnek, mivel Lenin egy furkósbottal közelít feléjük. A szöveg szerint azért iszkolnak el, mert Lenin nem lefizethető, azaz Lenin pénzügyi segítségért sem fogja folytatni a háborút. A kortársak is ismerhették a kommunista hatalomátvétel azon interpretációját, miszerint Lenin német kém, mert német segítséggel tért vissza emigráció-

⁶² Borsszem Jankó 1917. november 25. 5.

⁶³ Mátyás Diák 1917. december 2. 1.

jából Oroszországba, illetve hogy a bolsevikokat Németország anyagilag jelentős mértékben segítette, hogy gyengítse az antantot. Minderre azonban képi utalást nem találhatunk. Poroszországot említi a *Kikeriki* rajzolója az *Orosz zűrzavar* című képsor egyik darabján. A képkockákkal azon élcelődik egy nap eseményeit illusztrálva, hogy Oroszországban szinte követhetetlenül gyakoriak a változások. Ebből az derül ki, hogy húsz-harminc percenként másik vezetője van az országnak: önjelölt cárok, sőt cárnő is. Az utolsó képen II. Miklós Szibéria uralkodójaként látható, míg az azelőttin egy volt porosz hadifogoly érkezik Oroszországba, hogy vezesse azt.⁶⁴ A rajzoló nem nevezi meg – és a képen nem felismerhető –, hogy ki érkezett Poroszországból, de talán Leninre utal annak német kapcsolata miatt.

Lenin azonosítását általánosságban véve nehezíti, hogy a kortársak hosszabb ideig nem rendelkeztek olyan portréfotóval, amely alapján megrajzolhatták volna. Lenin arca az első karikatúrákon nem élethű, sőt a *Kikeriki*-ben 1917 decemberében is még szemüveget hord, ami azonban a fényképek alapján nem volt jellemző rá. A magyar sajtóban 1917 őszén a *Népszava* naptárában jelent meg róla az első riportfotó, mely azonban Tiszay Andor szerint nem vált közismertté, mert a magyar sajtóban ekkor még tévesen ábrázolták Lenint, így a karikatúristák sem indulhattak ki valóságos képekből. A rajzoló helyzetét tovább bonyolította, hogy Lenin változtatta a külsejét: volt bajuszos, borotvált (kecske) szakállas, hol rendelkezett hajjal, hol kopasz volt.⁶⁵ A magyar karikatúrákról is elmondható, hogy csak az év végére válik Lenin ábrázolása tipikussá kopaszon, rövid szakállal.⁶⁶

Az utolsó képek már az 1917. év végi fegyverszünetet és a béketárgyalások kezdetét ünneplik. Ezek egyikén az óriási orosz katona fehér zászlót lengetve, boldogan közelít az ugyancsak fehér lobogó előtt álló német és osztrák–magyar katona felé. Fegyvere már a földön hever, egyenruháját a nála jóval kisebb brit, francia, amerikai és olasz még rángatja, megpróbálja visszatartani, de már nem tarthatják vissza Ivánt (a méretkülönbség is ennek sikertelenségét sugallja).⁶⁷ Máskor Az orosz Mikulás pálmaágot formázó virgáccsal kergeti el a rossz gyerekeket, Viktor Emánuel, Poincarét, Lloyd George-ot és Wilsont.⁶⁸ A *Kikeriki* képein kezdet fog az osztrák és az orosz katona, míg máskor a medve – furcsa teremtményként – angyalszárnyakkal, a mancsában pálmaággal boldogan repül.⁶⁹ A fegyverszünet megkötését követően a cirkuszi ketrecéből megszökött az orosz medve, s Marianne, Péter, John Bull és Viktor Emánuel azon sopánkodnak, hogy nélküle hogyan fogják folytatni az „üzletet”: az antant számára véget érhet a háború – sugallja a szerző

⁶⁴ *Kikeriki* 1917. november 25. 4.

⁶⁵ Lenin első portréfényképét a magyar sajtóban 1917. december 30-án közzölték. Tiszay Andor: Lenin első ábrázolásai a magyar sajtóban. *Magyar Könyvszemle* 86 (1970) 1–2. sz. 35–36., 40.

⁶⁶ A jelenség, a bizonytalan, nem élethű politikusábrázolás azonban nem egyedi eset. Sem Hitler, sem pedig Sztálin nem a jellemző módon jelent meg a róluk készült első magyar karikatúrákon. Tamás: *Propagandakarikatúrák*, 42., 165.

⁶⁷ *Borsszem Jankó* 1917. december 9. 3.

⁶⁸ *Mátyás Diák* 1917. december 9. 4.

⁶⁹ *Kikeriki* 1917. december 2. 4., december 9. 2.

Kiszökött a medve

Jajjajjj, eliszkolt a családfönntartó! Hogy visszük tovább az üzletet? (7. kép)

(7. kép).⁷⁰ Az is lekicsinylő volt, ha az ellenséget cirkuszi fellépés közben ábrázolták, ami céljait, eredményeit komolytalanná tette; jelen esetben már az egyetlen attrakció, a medve is megszökött, a háború be fog fejeződni. A *Kikeriki* rajzán pedig azt figyelhetjük meg, hogy a Breszt-Litovszk nevű szanatórium ajtaja nyitva áll, de John Bull, az olasz és a francia nem akarnak bemenni, nem akarnak békét kötni. Itt is a szemüveges, nem könnyen azonosítható Lenin-figura hívja be a többi antantország megszemélyesítőjét a gyógyító intézetbe. Lenint, Ottokar Czernin grófot (a Monarchia külügyminisztere) és Richard von Kühlmann német külügyminisztert orvosként ábrázolja a karikatúra készítője. Az orosz vezető azonban boldog és újra egészséges – szemben a még mindig sérült nyugat-euró-

⁷⁰ *Borsszem Jankó* 1917. december 16. 1. Bécsi élcslapban korábban lehetünk szemtanúi egy cirkuszi mutatványnak: Iván, a szabadulóművész végleg szétfeszítette láncait, nem engedelmeskedik tovább az antantnak. *Kikeriki* 1917. június 24. 3.

paiakkal –, mert leszállt az antantvonatról. Az utazás motívumát a másik két bécsi lap is felhasználta: a békét egy lovas szánnal – kívánságának megfelelően – Ivánhoz viszik, más-kor az orosz katona arra szólítja fel az antantországokat, hogy szálljanak fel ők is arra a vonatra, amely a „béke” irányába halad, de ők erre nem hajlandók.⁷¹

A *Mátyás Diák* karácsonyi számában már a béke megszületésének örül. A jászolban fekvő kisgyermek nem Krisztus – de születése hasonló jelentőséggel bír –, hanem a béke. A kisfiú mellett Lenin és Trockij imádkoznak. Bár Lev Trockij külügyi népbiztos, az októberi forradalom egyik vezéralakja volt, az elemzett lapok karikatúráin ekkor tűnt fel először. A kép érdekessége, hogy az ateizmust hirdető bolsevik vezetők imádkozás közben láthatók – az osztrák–magyar propagandacéloknak, ünnepi hagyományoknak megfelelően. Karácsonyi képek a témáról a *Kikeriki*ben is megjelentek. Az egyikben a „fegyverszünet” feliratú ünnepi tortából eszik a magyar, a német, az orosz és a bolgár katona, a többiek azonban csak sóvárogva nézik a süteményt, amelyből szeretnének kapni, de Lloyd George ezt egy kézmozdulattal és mérges tekintetével megtiltja nekik. A másikon a fenyőfán elhelyezett gyertyákat gyújtja meg Georg von Hertling német kancellár Czernin és Lenin társaságában. A jelszó itt is a béke, amelyet azonban a kintről bekukucskáló antantországok megszemélyesítői el akarnak lehetetleníteni.⁷²

Összegzés

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a vizsgált élclapokban a szerzők igyekeztek nyomon követni az akkori oroszországi eseményeket. Az aktuális történések közül a fontosabbakról értesítették olvasóikat, és törekedtek interpretálni is a változásokat. Az értelmezésben az elsődleges szempont Oroszország háborús szerepvállalásának kérdése volt. Az októberi forradalom jelentőségét szintén abban ragadták meg, hogy az új bolsevik vezetés hajlandónak mutatkozott a fegyverszünetre és a béketárgyalások megkezdésére. A Kerenszkij-kormányt sem ideológiai alapon ítélték meg, hanem csupán azért bírálták, mert folytatta a küzdelmet a központi hatalmak ellen. A budapesti és a bécsi vicclapok karikatúráin még nem érhető tetten a később megjelenő aggodalom a bolsevik világforradalom vagy az elnyomó uralmat kiépítő bolsevikok miatt; a kommunizmus mint ellenség nem kapott teret. Ez csupán a világháború és a Tanácsköztársaság bukása után válik jellemző tematikává a hazai és a bécsi vicclapok hasábjain.

Mind a budapesti, mind pedig a bécsi élclapok rajzolói úgy tudósítottak az oroszországi eseményekről, hogy – bár a szereplők pontos kinézetét többször nem ismerték, valamint ellentmondásos információk érkeztek az oroszországi aktuális viszonyokról – a szemlélő megérthesse az általuk közvetített értelmezést. Ennek érdekében olyan nagy hagyománnyal rendelkező szimbólumokat és jeleneteket rajzoltak meg, amelyekről a befogadó már rendelkezhetett előzetes tudással. A konvencionális elemeket az aktuális

⁷¹ *Kikeriki* 1917. december 30. 3.; *Die Muskete* 1917. december 20. 89.; *Wiener Caricaturen* 1917. december 20. 1.

⁷² *Kikeriki* 1917. december 23. 7–8.

mondandójukhoz igazították, ami megkönnyíthette a szemlélő dolgát. (Ez nemcsak a képekre igaz, hanem a szövegekre is: a meningitisz–leningitis és a „Lenin vagy nem Lenin: ez itt a kérdés”-beli szójátékok közlésekor is az olvasó feltételezett tudására, illetve irodalmi műveltségére: Shakespeare drámája e részletének ismeretére építettek.) Jól ismerhették már az országokat jelképező (címer)állatokat, azaz a medvét, a bulldogot, a kakast és a macskát, az állam hagyományos megjelenítési módját hajóként vagy lovas kocsiként, de akkor is felhasználták a feltételezett tudásanyagukat, amikor ünnepekhez köthető rajzokkal találkoztak. Hasonlóképpen alapozhattak a bibliai történetek ismeretére: például az ebben a korpuszban is feltűnő Krisztus alakját, funkcióját nem kellett magyarázni az olvasónak. E szimbólumok mellett bizonyos jelenetek ugyancsak az élclapok gyakori szereplői: az italozás mint degradálás, az orvos–beteg kapcsolat, vagy amikor a ló (vagy másféle négylábú) ledobja a hátáról a nemkívánatos lovasát, azaz meginog vagy elveszíti a hatalmát. Ugyan különböző kontextusokban, de a magyar élclapokban a medvetáncoltatás szintén évtizedek óta felbukkanó elem.

II. Miklós ábrázolása – aki 1894 óta regnált – kiforrott, a cár könnyen azonosítható. Kerenszkij első hazai megjelenítései vázlatosak, de Kornjilovval ellentétben, aki nem felismerhető, az ő arcvonásait a magyar rajzolók jobban megragadták. Lenin ábrázolásai a november 18-i számokban még nem tipikus, mint ahogy a november végi és december eleji számok kalapos Lenin-figurája sem teljesen. A december végén a *Mátyás Diák*ban napvilágot látott orosz kucsmás Lenin-fej azonban már jól identifikálható. A bécsi lapokban is rögtön felismerhető a cár, Kerenszkij esetében azonban már nagyobb a bizonytalanság. Nem azonos rajzoló készített karikatúrákat Kerenszkijről 1917 nyarán, s a gúnyrajzok sem egyformán jól sikerültek róla. Kornjilov a császárváros élclapjaiban sem tűnik „valóságghűnek”, de a Lenin-ábrázolás is jellemzőbb az év végén a *Mátyás Diák*ban, mint a *Kikerikiben*.

Az elemzett karikatúrák illusztrálják a kétségeket, az ellentmondásos információkat az oroszországi eseményekkel kapcsolatban és a propagandagépezet működését is, amikor a háborús célok nézőpontjából interpretálják az oroszországi belpolitikai történéseket. Az arányait tekintve nagyszámú, témába vágó rajz mutatja, hogy a kortársak élénk érdeklődéssel – melyet békevágyuk is növelhetett – figyelték a szomszéd birodalomban zajló eseményeket.

EGY VÁRMEGYEI HIVATALNOK
AZ 1917-ES OROSZORSZÁGI FORRADALMAKRÓL,
AVAGY ESZKÖZÖK AZ ELIGAZODÁSHOZ
A VILÁGTÖRTÉNELEMBEN

VÖRÖS BOLDIZSÁR

A COUNTY OFFICIAL ON THE RUSSIAN REVOLUTIONS OF 1917,
OR TOOLS FOR SELF-ORIENTATION IN WORLD HISTORY

János József Lowetinszky (1866–1935), a low-ranking official living at Budapest, kept two diaries during World War I: in the first, he documented the events of his private life, in the second, he put to writing the historical events of his own age. In his notes for the years 1917–1918 he regularly dealt with the revolutions in Russia. The diary offers valuable insight into how a person, outside the circles of the political and scientific elite, but entertaining great interest in the events of his age, tries to obtain informations about them, as well as to understand and document them.

Keywords: Hungary, World War I, Russian Revolutions, diary, historical approach

Az, hogy egy-egy jelentős múltbeli eseményre miként reagáltak a kortársak, többféle forrásból is megismerhető: így például politikai nyilatkozatokból, újságcikkekből, magánlevelekből, naplókából – ez utóbbiak között különösen érdekesnek számít egy olyan feljegyzéssorozat, amelyben írója kifejezetten az első világháború időszakának történelmi eseményeit örökítette meg, olykor értékelve is azokat. A naplóíró, Lowetinszky János József 1866-ban született Pesten, itt is nőtt fel. 1912 és 1920 között Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyénél dolgozott kishivatalnokként: díjnokként, majd kinevezett iroda-segédtitisztként, 1935-ben halt meg. Világsszemléletéről összefoglalóan Balogh János Mátyás azt írta, hogy magyar identitása (noha nem léteztek magyar felmenői, szülei cseh–morva származásúak voltak) mellett, egy lengyel származású ükapa révén lengyel identitása is volt. Az osztrákokról és általában a szlávokról – bécsi és morvaországi rokonsága ellenére – nem volt jó vélemény, mint ahogyan a zsidókról sem. Lowetinszky római katolikus, hosszú ideig függetlenségi párti volt, aki az 1920-as évek elején ezt írta önmagáról: „Nagy sovíniszta voltam, de a háborús és utána következő, különösen az utána következő évek kiábrándítottak.”¹

Vörös Boldizsár, a történelemtudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet.

¹ Lásd Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár (Budapest), Budapest Gyűjtemény (= FSZEK BpGy) B 0910/209. Juven-tus ventus. 19. Lowetinszky János Józsefről lásd pl. Balogh János Mátyás: *Švejk-jegyzetek*. Lásd magyar-

Naplóit évtizedeken keresztül vezette, hosszú időn át párhuzamosan két sorozatot is: az egyikben magánéletének eseményeit, a másikban a világtörténelem aktuális mozzanatait örökítette meg² – ilyen feljegyzéseket készített az első világháború során is. E tevékenységéről 1917. április 18-ai dátummal azt írta, hogy „szép munka és hatalmas emléke a háborúnak, de roppant türelmet és lelkiismeretességet követel és igen leköti az időmet”,³ 1918 elején pedig a következőket: „oly részletesen vezetem a világ eseményeit, amennyire a hírszolgálat csak engedi s amennyire az figyelmemet el nem kerüli, pedig hát lehető lelkiismeretesen veszem a dolgot, annyira, hogy már bele is untam, de hát elhatároztam, hogy végigírom már ezt a dolgot, mert hát ennél nevezetesebb események aligha torlódhatnak össze életemben”.⁴ A naplói író lelkiismeretessége minden bizonnyal összefüggött azzal, hogy milyen jövőt szánt a feljegyzéseinek. Erről 1917. június 7-nél ezeket vetette papírra: „hátha néhány évtized múlva jó forrás lesz az utódoknak s akkor látják, mennyit hazudtak nekünk mai nehéz napjainkban összevissza”.⁵ Lowetinszky e kijelentései jól mutatják, hogy tisztában volt a korabeli hírek problematikusságával, a háborús propaganda torzításaival. Néhány hónappal később, 1918. március 8-nál is azt állította világtörténelmi tárgyú feljegyzéseinek sorozatáról, hogy „az utódok okulhatnak majd belőle, különösen, ha hozzáértő ember kezébe kerülne”.⁶ Ám a hivatalnok nem csak az utókornak szánta írásait: 1917. április 18-ai dátumnál azt örökítette meg, hogy egy ismerősének szemelvényeket olvasott fel belőlük.⁷ Ugyanez év szeptember 17-nél pedig arról számolt be, hogy ő maga olvasgatta korábbi szövegeit: „a régi naplóimban böngészgettem, felelevenítve sok, már rég feledésbe ment alakot lelki szemem s memóriám előtt”.⁸

A történelem eseményeivel kapcsolatos információinak forrásai minden bizonnyal elsősorban a korabeli budapesti újságok voltak (főleg a 19–20. század fordulójától fokozatosan erősödő függetlenségi ellenzéki irányba forduló *Pesti Hírlap*),⁹ ismereteinek egy

svejkjegyzetek.blog.hu/2009/01/11/lowetinszky_janos_jozsef (legutóbbi megtekintés: 2017. július 14.); Uő: Kiseberek kishitelei a 19. század végi Budapesten. *Aetas* 25 (2010) 2. sz. 123–124.; Uő: Lowetinszky háborúja (Budapest, 1914). In: *Budapesti hétköznapiak 1914. A Nagy Háború hátszágának életképei*. Bp., 2015. 102. A korabeli szövegeket a mai helyesírással közlöm, a kurzívák az idézetekben az eredeti kiemeléseknek felelnek meg.

² A Lowetinszky-naplóköteteket lásd FSzEK BpGy B 0910/209. A naplót több munkámhoz is felhasználtam, lásd pl. Vörös Boldizsár: Károlyi Mihály tér, Marx-szobrok, fehér ló. Budapest szimbolikus elfoglalásai 1918–1919-ben. *Budapesti Negyed* 8 (2000) 3–4. sz. 168–170.

³ FSzEK BpGy B 0910/209. 1916–17. [1917.] április 18. sz. n.

⁴ FSzEK BpGy B 0910/209. 1918. Az 1918. évi január hó 1-jén a politikai konstelláció. sz. n.

⁵ FSzEK BpGy B 0910/209. 1916–17. [1917.] június 7. sz. n. Vö. ugyanakkor FSzEK BpGy B 0910/209. 1917. június 12. sz. n.

⁶ FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19. [1918.] március 8. sz. n., lásd még FSzEK BpGy B 0910/209. 1918. január 27. sz. n.; FSzEK BpGy B 0910/209. 1918–19. [1918.] október 30. sz. n.

⁷ FSzEK BpGy B 0910/209. 1916–17. [1917.] április 18. sz. n.

⁸ Uo. [1917.] szeptember 17. sz. n. Lásd még Balogh János Mátyás: Fél évszázad „szerelmi dolgai”. Egy altiszti altest önképe és statisztikája. *Aetas* 23 (2008) 3. sz. 101–104.

⁹ Balogh: Lowetinszky háborúja, 104. A *Pesti Hírlapról* lásd pl. Buzinkay Géza: *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Bp., 2016. 278–280., 311., 318.

részét pedig könyvek olvasása révén szerezte. Az 1920-as évek elején ezt állította önmagáról: „Gyermekkorom óta fő szórakozásom a könyv volt, ma is az.”¹⁰

Az első világháború történetének különféle mozzanatait tárgyaló naplóorozatban, az 1917. március 13-ai dátumnál, az első, tehát a legfontosabbnak számító hírcsoportban – egyebek mellett – a következőket lehet olvasni: „Pétervárott az éhínség miatt nagy zavargások voltak (na, majd nálunk is lesz még), a katonaság parancsot kapott fegyverei használatára, a rendőrséget gépfegyverekkel szerelték fel, 3-400 embert lőttek agyon, a zavargások oly méretűek mint anno 1905. Elrendelték a szigorított ostromállapotot Péterváron, Moszkvában és Odeszában. [...] A dumában, illetve a birodalmi tanácsban interpellálnak, hogy Szibériában a gabona ott rohadt az állomásokon, míg emide a vasút nem képes szállítani, a képviselők szerint, ha ez így megy, akkor a háború Oroszországnak katasztrófájával fenyeget. Forradalomtól tartanak.”¹¹ Március 15-ei bejegyzéseiben az is áll, hogy az oroszországi „zavargások oka nem csupán élelmiszerhiány, hanem a háború elleni elkeseredés is”.¹² A következő napnál a pétervári események ismét az első helyre kerültek, fontosságukat a naplói író azzal is jelezte, hogy az azokat ismertető mondatokat aláhúzta: „III/16. A »Pétervári Távirati Ügynökség« hivatalos híre szerint Pétervárott kitört a forradalom, a дума 12 tagjából álló végrehajtó bizottság vette kezébe a hatalmat, az összes minisztereket fogságba vetették, a főváros 30 000 főnyi helyőrsége csatlakozott a forradalomhoz. [...] Na, ha Isten segítségével így állnak a dolgok és így is fejlődnek tovább, akkor azt hiszem, a muzsikkal hamarosan meglesz a béke s akkor csúnyán járnak az olaszok és franciák. Feltételezem a ravasz oroszokról, hogy ez kicsinált dolog, a cár és uszálya le volt kötelezve az antantnak, kötötték őket a kölcsönkapott milliárdok, amelyek szétfoszlottak, több pénzt nem kaptak, s ha igen, úgy a körmükre néztek, pár millió ember odaveszett, éhínség fenyeget, bátyuska eljátszatott egy kis hivatalos forradalmasdit, a forradalmi kormány lekötvén nincsen s ezzel szabadulnak a további obligóból és ami a fő, a háborútól.”¹³ Az oroszországi forradalommal foglalkozó március 17-ei szövegében Lowetinszky az új kormányt „szép kis banda”-ként értékelte, a külügyminiszteréről pedig így írt: „Miljukov a legveszedelmesebb köztük reánk nézve, önálló cseh királyságot és független horvát királyságot akar, azonkívül a Dardanellákat és Konstantinápolyt.”¹⁴ A politikus megnyilatkozásaival a naplói író rendszeresen foglalkozott is a következő hetekben készített feljegyzéseiben.¹⁵ Március 18-nál viszont azt kellett rögzítenie, hogy „furcsa ez az oroszországi bonyodalom,

¹⁰ FSzEK BpGy B 0910/209. Juventus ventus. 19.

¹¹ FSzEK BpGy B 0910/209. 1917. március 13. sz. n.

¹² Uo. 1917. március 15. sz. n.

¹³ Uo. 1917. március 16. sz. n. Az oroszországi forradalom hírére Lowetinszky a saját életének mozzanatait megörökítő naplójában is a béke lehetőségének említése volt a legfontosabb reakció: „a bulvárlapok ordítják az orosz forradalmat, hogy a cár lemondott stb., bár igaz volna, végét lehetne vetni a háborúnak”. FSzEK BpGy B 0910/209. 1916–17. [1917.] március 16. sz. n. Vö. FSzEK BpGy B 0910/209. 1917. március 14. sz. n., március 24. sz. n.

¹⁴ Uo. 1917. március 17. sz. n.

¹⁵ Lásd uo. 1917. március 28. sz. n., április 1. sz. n., április 7. sz. n., április 10. sz. n., április 21. sz. n., április 28. sz. n., május 5. sz. n.

egymással ellenkező hírek száguldanak végig”.¹⁶ A továbbiakban e problémát, illetve az ottani helyzet bonyolultságát többször is említette.¹⁷ Április 29-ei bejegyzésében a hivatalnok ezt állította az orosz birodalomról: „Hát inog az agyagkolosszus, utoléri minden világbirodalom átka, szétbomlik úgy, mint annakidején Bizánc, Róma és a német császárság, hogy új alakulatoknak adjon helyet s az élet processzusa szerint így van ez jól.”¹⁸ E folyamat foglalkoztatta Lowetinszkyt, aki naplójában nemegyszer írt is róla.¹⁹ A július 27-ei dátumnál ekként mutatta be az ottani helyzetet: „Oroszországban általánossá vált az anarchia. [...] Kerenszkij formális rémuralmat teremtett, Pétervár óriási kozáktáborhoz hasonlít, mindenfelé tüzéség és géppuskák.” Ennek részletekbe menő leírása után pedig így összegzett: „hát így fest a »szabad« Oroszország képe, hiába, minden akció reakciót szül”.²⁰ Majd augusztus 11-ei bejegyzésében azt állította, hogy az oroszok „visszatérnek lépésről lépésre a régi rendszerhez”,²¹ sőt az augusztus 23-ában már a forradalmi átalakulás egészét kérdőjelezte meg: „A hadügyminisztert és belügyminisztert meghatalmazták széles körű jogokkal, hogy mindenkit letartóztathatnak, aki nekik gyanús. Hm, hát akkor bátyuska mit vétett, hogy elcsapták, az sem kormányzott külön eszközökkel, minek akkor ez a nagy változások rumli?”²²

A november 7-ei hatalomátvétellel, az ahhoz kapcsolódó eseményekkel Lowetinszky november 9-ei feljegyzéseiben foglalkozott részletesen. Fontosságukat számára jól mutatja, hogy e napnál a hírek között az első helyre kerültek és meglehetősen hosszú, körülbelül egy oldal terjedelmű szövegben tárgyalta azokat: „XI/9. Oroszország tovább jutott a bomlás szélén és úgy látszik, a németek zsoldosai, Leninnel élükön leverték az angol kreatúrákat, Kerenszkijel az élükön, s most azután diadalmi mámorban felhívásokat intéznek a néphez és a katonákhoz, hja, hodie mihi, cras tibi [ma nekem, holnap neked]. Szikratávíró-állomásunk felfogta a munkástanács felhívásának szó szerinti szövegét, melynek főbb pontjai: a.) a demokrata béke azonnali felajánlása, b.) a nagybirtokosok földjének átadása a parasztnak, c.) a hatalom átadása a tanácsoknak és az alkotmányozó gyűlés azonnali egybehívása.” A naplói író ismertetett több intézkedést, majd ekként összegzett: „A proklamáció abban kulminál, hogy a népnek békét, kenyeret és népjogokat akar adni és ez a helyes.” A hivatalnok több olyan mozzanatot említett, amelyek az új hatalmat erősítik és így írt: „Hát ez bizony nagyszerű torlódása az eseményeknek, azt hiszem, ha az olaszt

¹⁶ FSzEK BpGy B 0910/209. 1917. március 18. sz. n.

¹⁷ Lásd uo. 1917. március 20. sz. n., március 21. sz. n., március 22. sz. n., március 28. sz. n., június 6. sz. n., június 10. sz. n., november 13. sz. n.; FSzEK BpGy B 0910/209. 1918. január 22. sz. n.

¹⁸ FSzEK BpGy B 0910/209. 1917. április 29. sz. n.

¹⁹ Lásd már uo. 1917. március 27. sz. n.: „Esztlend önkormányzatát előkészítik, a lettek, ukrainaiak, Turkesztán és Buhara is követelőznek, gondolom [!], bomladoxni fog ez a kolosszus”. Uo. 1917. április 14. sz. n., továbbá június 10. sz. n. (lásd a 38. sz. jegyzetet és a hozzá kapcsolódó főszovegrészt), július 28. sz. n., augusztus 24. sz. n., november 9. sz. n. (lásd a 23. sz. jegyzetet és a hozzá kapcsolódó főszovegrészt), december 14. sz. n.; FSzEK BpGy B 0910/209. 1918. február 5. sz. n. (lásd a 25. sz. jegyzetet és a hozzá kapcsolódó főszovegrészt).

²⁰ FSzEK BpGy B 0910/209. 1917. július 27. sz. n.

²¹ Uo. 1917. augusztus 11. sz. n.

²² Uo. 1917. augusztus 23. sz. n.

sikerül levérni, úgy az antant csúfosan megbukott és kudarcot vallott.”²³ A következő hónapok során Lowetinszky feljegyzéseiben rendszeresen foglalkozott a békétárgyalásokkal: ezek jelentőségét számára jól jelzi, hogy többször első hírként rögzítette azokat az adott napnál, nemegyszer pedig aláhúzásos mondatokkal.²⁴ A folyamat elhúzódása azonban gyanakvást ébresztett a naplóiíróban, aki, immár az 1918. eleji szovjet-oroszországi belpolitikai fejleményekről szerzett információinak birtokában is, 1918. február 5-nél ekként fogalmazott: „A bolsevikiek és Trockij működése gyanús nekem, nem-e az a célja ennek a hosszú huzavonának, hogy időt akarnak nyerni és ez alatt a dezorganizált hadsereget reorganizálni s talán Amerika és Japánon át kapott felszereléssel lábra állítani és azután tavasszal bennünket hátba támadni, ki tud az elmékbe belátni? Trockij ugat az ukránok ellen, a központi hatalmak meg a széthulló Oroszország minden egyes jelentkező felét önálló állam gyanánt fogadják, s azt hiszem, ezeket a népeket titokban uszítják is, úgy, hogy a bolsevikiek egyszerre körül lesznek véve egy önálló s békére vágyó nemzetek gyűrűjétől, amelyek végül rövidesen elbánnak majd az okvetetlenkedőkkel. A rada delegátusai tiltakoznak Trockij ama inszINUÁCIÓJA ellen, hogy Ukrajna csak az oroszok fennhatósága alatt köthetnek békét [így!], szemükre vetik Trockijnak [így!], hogy elnyomják a sajtót, szétkergetik a politikai gyűléseket, fogságba vetnek és agyonlövetnek politikusokat stb., hm, hisz ezek cárabbak a cárnál.”²⁵ Az idézett szövegek szerint Lowetinszky 1917 augusztusában úgy ítélte meg: az oroszországi új rendszer vezetői ugyanolyan hatalmi eszközökkel kormányoznak, mint a cár, 1918 februárjában pedig már arra a következtetésre jutott, hogy a bolsevikok önkényuralmi módszerei még a cárizmuséinál is könyörtelenebbek. A hivatalnok a szovjet-oroszországi viszonyokról a későbbiekben is írt, nemegyszer határozottan bírálva, elítélve a diktatúra különféle jelenségeit.²⁶ A február 5-ei naplóberegyszésében olvasható összevetéshez hasonló megállapítást fogalmazott meg 1918. szeptember 22-nél: „Oroszországban tömeges kivégzések folynak. A Putyilov-gyár 100 mérnökét a rögtönítélő bíróság agyonlövete. A Néva agyonlőtt tiszték holttestét veti a partra. A gyanús embereket csoportosan viszik kivégezni a Péter és Pál erődbe. Itt is begigazolódott hát, »es kommt selten was besseres nach« [ritkán következik valami jobb], a cári kormány után a terror.”²⁷

²³ FSzEK BpGy B 0910/209. 1917. november 9. sz. n.

²⁴ Lásd pl. uo. 1917. november 23. sz. n., december 2. sz. n., december 25. sz. n., december 27. sz. n.; FSzEK BpGy B 0910/209. 1918. január 17. sz. n., február 5. sz. n. (lásd a 25. sz. jegyzetet és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt), február 10. sz. n., március 5. sz. n.

²⁵ Uo. 1918. február 5. sz. n. A szövegben Trockij különösen negatívan értékelését mutatja vele kapcsolatban az „ugat” ige használata: ezáltal ugyanis a naplóiíró dehumanizálta, állatként jelenítette meg a politikust. Vö. Kunt Gergely: Az ellenség teste. A vizuális degradálás eszközei első világháborús képeslapokon. *A Hadtörténeti Múzeum Értesítője* 12 (2011) 227–242. Korábban Lowetinszky elismerően írt Trockijról, lásd FSzEK BpGy B 0910/209. 1917. november 29. sz. n., december 25. sz. n. Vö. *Így látták a kortársak. Magyar írók, költők, publicisták a Nagy Októbertől. 1917–1919.* Összeáll., az összekötő szöveget írta: Remete László. Bp., 1977. [2. átd., bőv. kiad.] 332., 338., 367., 370.

²⁶ Lásd pl. FSzEK BpGy B 0910/209. 1918. április 2. sz. n., május 28. sz. n. (lásd a 46. sz. jegyzetet és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt).

²⁷ FSzEK BpGy B 0910/209. 1918. szeptember 22. sz. n.

Lowetinszky az 1917–1918-as oroszországi eseményekkel kapcsolatos információit minden bizonnyal elsősorban a budapesti újságokból szerezte. Az 1917. március 14-ei naplóbejegyzésében a „lapjaink egyébről sem darálnak” szavai²⁸ azt jelzik: előfordulhatott, hogy több újságot is felhasznált a tájékozódásnál. Egyes naplórészleteinél pedig feltételezhető, hogy korabeli sajtótermékek (esetleg éppen az általa különösen szeretett *Pesti Hírlap*) cikkeiből származnak azok legfontosabb tartalmi-gondolati elemei. Így például az 1917. június 26-ai dátumnál a következő olvasható: „Oroszországban a jövedelmek és vagyonokat adóztatják meg erősen, majd nálunk is bekövetkezik.”²⁹ E bejegyzésnek két szöveg is szolgálhatott forrásként a *Pesti Hírlap* 1917. június 26-ai számából. A *jövedelmek és vagyonok megadóztatása Oroszországban* címmel ugyanis a következő tudósítás jelent meg a napilapban: „A pénzügyminisztérium törvényjavaslatokat terjesztett az ideiglenes kormány elé a 400 000 rubelen felül való jövedelmek progresszív adójának 30 százalékgig való emelése és a hadi nyereségek 70-90 százalékos adójának behozatala iránt.”³⁰ Ennek a hírnak a magyar viszonyokkal történő összekapcsolását a hivatalnoknál elősegíthette, hogy ugyanebben a lapszámban látott napvilágot a beszámoló a magyar képviselőház 1917. június 25-ei üléséről, amelyen Gratz Gusztáv pénzügyminiszter többek között ezeket mondta: „Az adózást új alapokra kell fektetni, mert tekintetbe kell venni a gazdasági eltolódásokat. [...] A kormány eddig még nem állapodhatott meg a behozandó új adókban. A progresszív vagyoadóra gondolt.”³¹ A Lowetinszky-napló 1917. szeptember 11-ei szövegében a Kornilov és Kerenszkij közötti konfliktus kapcsán ez az értékelés olvasható: „Ez a jó nekünk, a farkasok kezdik egymást felfalni.”³² E kijelentés összhangban van a *Pesti Hírlap* 1917. szeptember 11-ei száma *Kornilov* című vezércikkének következő megállapításával: „akárhogyan lesz: az orosz anarchiát szent önzésünk kárörömmel nézheti”.³³

Az egyes oroszországi események fontosságát a naplóiró számára mutatja a tárgyalásuknál az, hogy hol kaptak helyet az aznapi bejegyzések között: így például 1917. március 13-nál, 16-nál, 17-nél, 18-nál és november 9-nél az elsők voltak, ami nagy jelentőségüket juttatja kifejezésre. Egy történelmi mozzanat különösen kiemelkedőnek ítélt voltát pedig az jelzi, ha nemcsak az első helyen van az aznapi bejegyzések között, de a vele foglalkozó részt a naplóiró alá is húzta: ez figyelhető meg például 1917. március 16-nál.

Figyelemre méltó, hogy az aktuális történéseket leíró, értékelő Lowetinszky gyakran mennyire óvatosan fogalmazott információinak, megállapításainak megbízhatóságával, érvényességével kapcsolatban. Így például 1917. március 18-nál is rögzítette, hogy az aznapi hírek ellentmondanak egymásnak; saját véleményeinél pedig 1917. március 16-nál az „azt hiszem”, a „Feltételezem”; november 9-nél az „úgy látszik”, az „azt hiszem”; 1918. február 5-nél a „ki tud az elmékbe belátni?” és az „azt hiszem” megfogalmazásokat alkal-

²⁸ FSzEK BpGy B 0910/209. 1917. március 14. sz. n.

²⁹ Uo. 1917. június 26. sz. n.

³⁰ A jövedelmek és vagyonok megadóztatása Oroszországban. *Pesti Hírlap* 1917. június 26. 10.

³¹ Apponyi nagy beszéde a demokratikus választójog mellett. *Pesti Hírlap* 1917. június 26. 5.

³² FSzEK BpGy B 0910/209. 1917. szeptember 11. sz. n.

³³ Kornilov. *Pesti Hírlap* 1917. szeptember 11. 1.

mazta. Ezen eljárásai jól mutatják a naplóíró lelkiismeretességét, amelyet az idézett 1917. április 18-ai és 1918. eleji feljegyzéseiben említett.

E külföldi események leírásainál a hivatalnok folyamatosan szem előtt tartotta a magyarság, ezzel összefüggésben az Osztrák–Magyar Monarchia érdekeit, illetve általában a hazai vonatkozásokat: jól szemléltetik ezt 1917. március 13-ai, 16-ai, 17-ei, június 26-ai, szeptember 11-ei, november 9-ei és 1918. február 5-ei bejegyzései.

Ugyanakkor a napló szövegében számos olyan szerzői eszköz figyelhető meg, amelyek alkalmazásával segíthettek Lowetinszkynek eligazodni az oroszországi forradalmak történeteiben. Ilyenek voltak történelmi ismeretei, amelyekkel az 1917–1918-as események megértéséhez párhuzamokat alkothatott. A párhuzam múltbeli eleme származhatott az orosz történelemből, amint ezt az 1917. március 13-ai naplóbejegyzésben az 1905-ös forradalom említése szemlélteti, de egy másik forradalomból: az 1789-es francia forradalomból is, ezt mutatja 1918. január 23-ai megállapítása: „A »Reuter« ügynökség 1/19-iki pétervári jelentése szerint ott megalakult a konvent (hm, egészen a francia forradalom mintájára megy a dolog [...]).”³⁴ Ám általában a forradalmak története is segíthette a naplóírót az aktuális eseményekben való tájékozódásban, amint ez az 1917. április 28-ai feljegyzésből kiderül: „Az orosz forradalom – mint minden [!] eddigi – is megszülte a maga széthúzását, látszik, hogy nincsen szervező és vezető talentumú ember közöttük, vagy még nem alakultak úgy ki a viszonyok, hogy kezébe ragadja a gyeplőt.”³⁵ Azonban nemcsak a korábbi forradalmak szolgáltathattak párhuzamokat Lowetinszkynek, hanem az emberiség történelmének más részletei is, mint például a birodalmak felbomlása: ezt jelzi 1917. április 29-ei naplóbejegyzése.

Míg a múltbeli események párhuzamokkal segítették a hivatalnokot a jelenben való eligazodásban, az aktuális történések lehetséges párhuzamokat kínáltak számára a jövőből.³⁶ Ezt szemlélteti 1917. március 13-ai felvetése arról, hogy a pétervári zavargásokhoz hasonló megmozdulásokra Magyarországon is sor kerül majd, vagy 1917. június 26-ai jóslása, mely szerint az oroszországihoz hasonló adóztatás lesz Magyarországon is.

A történelem mozdítóerőiről kialakult nézetei ugyancsak segíthették Lowetinszkyt saját kora eseményeiben történő tájékozódásánál. Vallásos emberként Istent említette ilyen hatalomként 1917. március 16-ai naplóbejegyzésében.³⁷ E mellett a változásokat létrehozhatta szerinte „az élet processzusa”, amint ez kiderül 1917. április 29-ei gondolatmenetéből, sőt, ahogyan 1917. június 10-ei szövege mutatja, még „a sors nemezise” is, amely által egyfajta történelmi igazság is érvényesül: „Singarjev és Plehanov jajgatnak, hogy az élelmezési bajok miatt a birodalmat immár a tökéletes széthullás veszedelme fenyegeti, hja, nagyobb világbirodalmak is széthullottak már, ez a természet rendje és ez a sors nemezise a sok nép-

³⁴ FSZEK BpGy B 0910/209. 1918. január 23. sz. n. Lásd még FSZEK BpGy B 0910/209. 1917. március 25. sz. n.

³⁵ Uo. 1917. április 28. sz. n.

³⁶ Vö. Reinhart Koselleck: 'Tapasztalati tér' és 'várakozási horizont' – két történelmi kategória. In: uő: *Elmúlt jövő. A történelmi idők szemantikája*. Bp., 2003. (Circus Maximus) 401–430.

³⁷ Lásd a 13. sz. jegyzetet és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt! Lásd még FSZEK BpGy B 0910/209. 1917. október 23. sz. n.; december 25. sz. n. Vö. még FSZEK BpGy B 0910/209. 1916–17. [1917.] december 24. sz. n.

gyötrésért. Ott vannak a lengyelek, örmények, ukrainaiak, perzsák, georgiaiak, a Kaukázus, ki nyomta el őket? Nem is volna jó, ha nem lenne megtorlás.”³⁸

Továbbá, a világ különféle jelenségeiről megalkotott, olykor közhelyszerű megállapítások,³⁹ ezekkel rokon jellegű ábrázolások is segíthették a naplóirot a tájékozódásnál az oroszországi forradalmakban. Ilyen például a *cherchez la femme* [keresd a nőt] az 1917. április 4-ei bejegyzésben: „Buchanan angol nagykövet a cártól a cárné száműzetését követelte, mire a cár a visszahívását követelte, erre azután mozgatta meg Buchanan a forradalmi apparátust, hiába, mindenütt csak *cherchez la femme*.”⁴⁰ A naplóíró nemegyszer említette az akció reakciót szül elvet feljegyzéseiben,⁴¹ így például az 1917. július 27-eiekben, akárcsak a *hodie mihi, cras tibi*,⁴² ezt az 1917. november 9-ei dátumnál is, 1918. szeptember 22-ei szövegében pedig az *es kommt selten was besseres nach* olvasható. Az oroszokat, Oroszországot szimbolizáló medve figuráját⁴³ is felhasználta a hivatalnok a korabeli események ábrázolásához. Így 1917. április 15-ei bejegyzésében az áll, hogy „Adjuk már a maszlagot az úgy látszik odújában békésen megférni akaró muszka mackónak, válaszoltunk az orosz kormány kiáltványára, hangoztatva, hogy az ő céljuk fedni a miénket, hogy mi is tisztességes békére törekszünk, Ausztria császára és Magyarország apostoli királya a vele szövetséges uralkodókkal egyetértésben azt az óhajt táplálja, hogy a jövőben megelégedett orosz néppel békében és barátságban éljen. Na meglássuk, beveszi-e a mackó a nádmézes lepényt.”⁴⁴ Az Orosz Birodalmat értékelték ekkoriban „agyaglábu kolosszus”-ként vagy „roskatag kolosszus”-ként.⁴⁵ E megjelölések pedig szintén nyújthattak támpontokat Lowetinszkynek véleményei megfogalmazásainál, amit jól mutat, hogy variánsaik bekerültek a naplóba, így például az 1917. április 29-ei szövegbe. Az állam emberi testként megjelenítését – amelynek az első világháború időszakára már sok évszázados hagyományai voltak – szintén alkalmazta a naplóíró állásfoglalásainak kialakításánál egy-egy aktuális történelmi mozzanattal kapcsolatban. Így például 1918. május 28-ai feljegyzéseiben olvasható, hogy „Lenin a polgári osztály teljes megsemmisítését hirdeti, fej nélküli az az állam, amelyben nincsen polgárság, illetve gerinc nélküli is, mert hajh, a paraszt megvehető, az arisztokrácia és a klérus hatalmi tobzódásba ejthető, de a polgárság, azt

³⁸ FSZEK BpGy B 0910/209. 1917. június 10. sz. n. Amit Lowetinszky a nemezisről itt írt, rokonságot mutat annak azzal a meghatározásával, amelyiket a Révai lexikon szócikke ókori görög szerzők felfogásaként ismertet: „Ők ugyanis kialakították a N[emezis]nek mint az *erkölcsi élet egyensúlyát fenntartó* sorsnak a fogalmát, vagyis a N[emezis]ben látták azt a sorshatalmat, mely lesújt az emberre, mihelyt ez a maga elvakultságában [...] túllépi rendeltetése korlátait.” Lásd Nemesis. In: *Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája*. I–XXI. Bp., 1916. XIV. [Mons–Ottó] 321. Lásd még FSZEK BpGy B 0910/209. 1917. szeptember 15. sz. n.

³⁹ Vö. Reinhart Koselleck: Az ismeretlen jövő és a prognózis művészete. *Helikon* 55 (2009) 528.

⁴⁰ FSZEK BpGy B 0910/209. 1917. április 4. sz. n. Vö. ehhez: *Így látták*, 13–14.

⁴¹ Lásd pl. FSZEK BpGy B 0910/209. 1917. augusztus 27. sz. n., október 20. sz. n.

⁴² Lásd pl. FSZEK BpGy B 0910/209. 1917. június 10. sz. n.

⁴³ Lásd erről pl. Kunt: Az ellenség, 237–239., valamint Tamás Ágnes tanulmánya jelen számban.

⁴⁴ FSZEK BpGy B 0910/209. 1917. április 15. sz. n.

⁴⁵ Lásd ezekről pl. Bebesi György: A Romanovok végjátéka. Az Orosz Birodalom válsága és bukása. In: *Az orosz birodalom születései. Magyar kutatók tanulmányai az orosz történelemről*. Szerk. Frank Tibor. Bp., 2016. (Magyar kutatók az egyetemes történelemről 4) 234.

nem lehet környékezni [így], ha csak nem romlott, a paraszt vagy arisztokrata ritkán csínál eszményekért, illetve soha, forradalmat, a polgárság igen”.⁴⁶

Előfordulhatott, hogy egy jelentős szerző valamelyik alkotását, gondolatát használta fel a hivatalnok a történelmi események ábrázolásához naplójában. Így például 1917. március 18-ai bejegyzésében akként fogalmazott, hogy „úgy nézem, a forradalmat felidéző angolok úgy jártak, mint Schiller »Zauberlehrlingje« [bűvészinasa], felidéztek a szellemeket, de nem bírják azokba a korlátokba szorítani, amelyekbe akarták”.⁴⁷ A költeményben leírtakat Lowetinszky csakugyan hozzá tudta illeszteni ahhoz a képhez, amelyet az aktuális helyzetről kialakított – akkor is, ha helytelenül nevezte meg a mű szerzőjét – Schillert Goethe helyett.

A naplóró tehát több forrásból, különféle szerzői eszközök alkalmazásával igyekezett tájékozódni az 1917–1918-as oroszországi forradalmi eseményekben, majd megörökíteni azokat bejegyzés-sorozatában: mindezen, részben idegen eredetű összetevők pedig végül egy saját történelemábrázolásá álltak össze leírásában. A folyamatosan keletkező szövegben megfigyelhetők ismétlődő elemek, így például a magyarság érdekeinek következetes figyelembevétele, sőt általában „a nép”, így az orosz nép javát szerinte elősegítő történések, intézkedések pozitívan értékelése; az orosz birodalom széthullási folyamatának nyomon követése; a külföldi politikai erők szerepének említése az oroszországi változásokban – ugyanakkor egyfajta bizalmatlanság, gyanakvás a politikacsinálók tetteivel kapcsolatban. Jelzik ezt 1917. március 16-ai, 1918. február 5-ei naplórészletei, és még ezeknél is jobban mutatja az 1917. március 22-ei szöveg: „Jegyzem, jegyzem ezeket az eseményeket, de tudja Isten, az az érzésem, hogy itt valami óriási misztifikáció történik, akár a mi, akár az antant kormányai részéről, nem bírok belenyugodni.”⁴⁸ Ám a hatalmas naplóanyag nemcsak annak megismerését segítheti elő, hogy egy, a politikai és a tudományos elit körein kívül álló, a saját kora történelme iránt rendkívüli módon érdeklődő személy miként látta, illetve láttatta az 1917–1918-as oroszországi forradalmi folyamatot (ami, megítélésem szerint, önmagában is érdekes), hanem ezen túlmutatóan, általánosabb érvennyel, figyelemre méltó példákkal szolgál azzal kapcsolatban: egy ilyen ember miként igyekszik információkat szerezni az aktuális eseményekről, valamint megérteni, és megörökíteni azokat. Így tehát – idézve Lowetinszkyt – „az utódok okulhatnak” belőle.⁴⁹

⁴⁶ FSzEK BpGy B 0910/209. 1918. május 28. sz. n. Lásd még uo. 1918. február 2. sz. n.

⁴⁷ FSzEK BpGy B 0910/209. 1917. március 18. sz. n. Lásd még FSzEK BpGy B 0910/209. 1918. január 23. sz. n.

⁴⁸ FSzEK BpGy B 0910/209. 1917. március 22. sz. n. Lásd még a 4–5. sz. jegyzeteket és a hozzájuk kapcsolódó főszövegrészeket!

⁴⁹ Lásd a 6. sz. jegyzetet és a hozzá kapcsolódó főszövegrészt!

CONTENTS

STUDY

László Szabolcs Gulyás *Lex and Consuetudo: the Rules Regulating the Movement of Peasant Tenants in Medieval Hungary* 373

THE REVOLUTIONS OF 1917 AND HUNGARY

Boldizsár Vörös *Foreword* 397

Ferenc Pollmann *There comes the Russian! There goes the Russian? The Impact of the Russian Revolutions on the Warfare of the Austro-Hungarian Monarchy on the Eastern Front in 1917* 399

Vince Paál *Information about the Russian Revolutions – through the Hungarian Censorship. Control of the Press in Hungary during World War I* 407

Tibor Hajdu *The Leaders of the Hungarian Parliamentary Parties about the Russian Revolution of February 1917* 417

Tibor Klestenitz *The Assessment of the Russian Revolutions in the Public Opinion of the Hungarian Churches* 423

Péter Csunderlik *“Now Let Us Speak in Russian as Well, Let Us Act in Russian!” The Impact of the 1917 Russian Revolutions on the Galilei Circle* 433

Eszter Balázs *“An Almost Miraculous Crisis”. The Reception of the February Russian Revolution in Hungary in 1917* 443

Barna Ábrahám *The Slovaks and the Russian Revolutions* 459

Eszter Kaba *“The Winter of 1917–1918 in Russia Will Be the Toughest Period for Our Prisoners of War.” Prisoners of War and the Russian Revolution* 469

Ágnes Tamás *The Russian Events of 1917 in the Mirror of Caricatures* 479

Boldizsár Vörös *A County Official on the Russian Revolutions of 1917, or Tools for Self-Orientation in World History* 499

E számunk szerzői

Ábrahám Barna, tudományos munkatárs, MTA BTK TTI ● Balázs Eszter PhD, főiskolai docens, Kodolányi János Egyetem, kutató, Petőfi Irodalmi Múzeum – Kassák Múzeum ● Csunderlik Péter PhD, tanársegéd, ELTE BTK, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék, tudományos munkatárs, Politikátörténeti Intézet ● Gulyás László Szabolcs, főiskolai docens, Nyíregyházi Egyetem, Történettudományi és Filozófia Intézet, Történettudományi Intézeti Tanszék ● Hajdu Tibor, ny. tudományos tanácsadó ● Kaba Eszter, főlevéltáros, Politikátörténeti Intézet ● Klestenitz Tibor, posztdoktor kutató, MTA BTK TTI ● Paál Vince, munkatárs, Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatudományi Intézete ● Pollmann Ferenc PhD, kutató, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum ● Tamás Ágnes PhD, tudományos munkatárs, Szegedi Tudományegyetem Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Modernkori Magyar Történeti Tanszék ● Vörös Boldizsár, a történelemtudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA BTK TTI

(Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet = MTA BTK TTI)